

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

कार्यकारी मंडळ

मा. नाम. विनोदजी श्रीधर तावडे - अध्यक्ष

श्री. विश्वनाथ रा. रावराणे - उपाध्यक्ष	श्री. रघुनाथ फ. रावराणे - कार्यध्यक्ष
श्री. दयानंद पा. रावराणे - सचिव	श्री. शैलेंद्र स. रावराणे - सहसचिव
श्री. विजय बा. रावराणे - सहसचिव	श्री. अर्जुन बा. रावराणे - कोषाध्यक्ष
श्री. सदानंद द. रावराणे - सदस्य	श्री. प्रभानंद शं. रावराणे - सदस्य
श्री. गणपत दा. रावराणे - सदस्य	श्री. देवेंद्र ता. रावराणे - सदस्य
श्री. चंद्रशेखर म. रावराणे - सदस्य	श्री. यशवंत पा. रावराणे - सदस्य
श्री. जयसिंग प. रावराणे - सदस्य	श्री. सत्यवान बा. रावराणे - सदस्य

म. प्र. शि. स. स्थानिक समिती

श्री. सज्जन वि. रावराणे - अध्यक्ष	श्री. प्रमोद पुं. रावराणे - सचिव
श्रीमती. वीणा व. रावराणे - सदस्य	श्री. महेश धों. रावराणे - खजिनदार

संयोजन समिती

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काकडे - अध्यक्ष	उपप्राचार्य प्रा. ए. एम. कांबळे
प्रा. एस. एन. पाटील - समन्वयक	डॉ. डी. एम. सिरसट - समन्वयक (IQAC)
श्री. एस. एस. रावराणे - अधीक्षक	

सदस्य

प्रा. एस. सी. राडे	प्रा. एस. बी. पाटील	डॉ. डी. एस. कोरगावकर
प्रा. पी. एम. डेरे	प्रा. आर. बी. पाटील	डॉ. व्ही. बी. गोपुला
		प्रा. व्ही. व्ही. शिंदे

Published by

Lulu.com
3101, Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

9 781458 322760

भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे - चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७ ते २०२२)

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ.सी.एस.काकडे

संपादक
प्रा. एस. एन. पाटील
प्रा. ए. एम. कांबळे (उपप्राचार्य)
डॉ. डी. एम. सिरसट

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

मुंबई विद्यापीठ कायम संलग्नित
NAAC Reaccredited with 'A' Grade (CGPA 3.08) & ISO 9001:2015 Certified

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

**आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी जिल्हा-सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.**

NAAC Reaccredited with 'A' Grade (CGPA 3.08) & ISO 9001:2015 Certified

इतिहास विभाग व अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष (IQAC) आयोजित

आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद-२०२२

भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे - चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७ ते २०२१)

शुक्रवार दि. २८ जानेवारी २०२२

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था, मुंबई

(नोंदणी क्र. महाराष्ट्र राज्य, मुंबई / १७२३/जी.बी.सी.एन.टी./२००३)

अध्यक्ष - श्री. विनोदजी तावडे, पानी मंजी - शालेय शिक्षण, उच्च व तंत्र शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य

कार्यालयीन पत्ता : झारा - १/१४४ टेनामेन्टर्स, साने गुरुजी मार्ग, मुंबई - ४०० ०११. दूरध्वनी : २३०८७१३२

शुभसंदेश

स्वतंत्र भारताच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त 'आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद' आपल्या महाविद्यालयात शुक्रवार दि. २८ जानेवारी २०२२ रोजी आयोजित होत आहे. याचा अतिशय आनंद आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याचे 'अमृत महोत्सवी वर्ष' हा काळाचा एक मोठा टप्पा आहे. भारताच्या इतिहासात गेली २ शतके अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहेत. या शतकांनी आपल्याला 'राष्ट्रवाद' शिकवला, स्वातंत्र्याची चळवळ गतीमान केली आणि परिवर्तनाची प्रेरणा देखील याच शतकांनी आपल्याला दिली. ज्ञान, विज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रात आपल्या देशाने अभूतपूर्व वाटचाल केली आहे. आजच्या जागतिकीकरणात भारताचे अनेक क्षेत्रांतील यश लक्षणीय आहे.

कुठल्याही देशाचं वर्तमानकालीन स्वरूप त्या देशाच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक इतिहासावर अवलंबून असतं. भारतही याला अपवाद नाही. अगदी सिंधू संस्कृतीपासून ते ब्रिटिशकाळापर्यंतच्या असंख्य घडामोडींनी या देशाला आजचं 'स्वरूप' बहाल केलं आहे. या अमृत महोत्सवाच्या निमित्ताने अनेक मान्यवर लेखकांचे अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध आपण ई-बुकच्या माध्यमातून प्रसिध्द करत आहात, ही कौतुकाची बाब आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या ७५ वर्षांच्या वाटचालीचं सिंहावलोकन करून आपल्या भारत देशाची 'सर्वार्थाने संपन्न, सुसज्ज, सुसंस्कृत देश' अशी ओळख करून देणारे लिखाण फार महत्वाचा दस्तावेज ठरेल, याची मला खात्री आहे.

आपणा सर्वांना या आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषदेनिमित्त आणि पुढील वाटचालीसाठी मनःपूर्वक शुभेच्छा !

(विनोदजी तावडे)

विनोद तावडे

अध्यक्ष

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था, मुंबई

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

एम.एस्सी., पीएच्.डी.

कुलगुरू

Prof. (Dr.) D. T. Shirke

M.Sc., Ph.D.

Vice-Chancellor

Estd. 1962
NAAC 'A++' Grade

शिवाजी विद्यापीठ,

विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४.

SHIVAJI UNIVERSITY,

Vidyanagar, Kolhapur - 416 004.

दुधवनी : कार्यालय - (०२३१) २६०९०६०

निवास - (०२३१) २६०९०५३

Tel. : Office - (0231) 2609060

Resi. - (0231) 2609053

E-mail : vcoffice@unishivaji.ac.in

Web : www.unishivaji.ac.in

शुभसंदेश

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्थेच्या आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी यांचे वतीने "भारताच्या जडणघडणीतील 75 वर्षे: चळवळी व विकासाचे प्रवाह (1947 ते 2021)" या विषयावर आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद आयोजित केल्याचे सगजून अत्यानंद वाटला.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतगहोत्सवाचा सोहळा देशभरात मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जातो आहे. यामध्ये देशातील शैक्षणिक संस्थाही विविध उपक्रम आयोजित करीत आहेत. भारतीय स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर या काळातील समग्र वाटचालीचा शैक्षणिक व संशोधकीय वेध घेणे, ही अत्यंत गरजेची बाब आहे. त्यादृष्टीने आपल्या महाविद्यालयातील इतिहास विभाग व अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्षाने घेतलेला पुढाकार महत्वाचा आहे. त्यांच्या संयुक्त विद्यमाने होत असलेल्या सदर राष्ट्रीय परिषदेत भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील चळवळी आणि तदनुषंगिक निर्माण झालेले विविध प्रवाह, विचारसरणी यांबरोबरच विकासाची राध्यस्थिती या संदर्भातील संशोधकीय विवेचन विविध विद्याशाखांकडून होईल, ही बाब महत्वाची वाटते.

या आंतर विद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषदेच्या यशस्वीतेसाठी तसेच या निमित्ताने प्रकाशित करण्यात येणा-या शोधनिबंधांच्या ई-बुकसाठीही माझ्या हार्दिक शुभेच्छा.

14 JAN 2022

(दिगंबर शिर्के)
कुलगुरू

शुभसंदेश

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था, मुंबईचे आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी मध्ये स्वतंत्र भारताच्या अमृत महोत्सवी वर्षा निमित्त इतिहास विभाग व IQAC यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाविद्यालयात “**भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे - चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७-२०२१)**” या विषयावर आंतर विद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद होत आहे ही माझ्या दृष्टीने खूप आनंदाची बाब आहे. १९९२ साली अवध्या ३० विद्यार्थ्यांना घेऊन रुल अपलिफ्टमेंट ऑर्गनायझेशन (RUO) संस्थेने खोरकर-अरुळेकर रावराणे मंडळाच्या समाज मंदीरात कला महाविद्यालय सुरु केले. २००५ साली हे महाविद्यालय महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्थेला हस्तांतर करण्यात आले व त्यानंतर महाविद्यालयामध्ये विकासाचे टप्पे सुरु झाले. महाविद्यालयासाठी भव्य इमारत, २०१० मध्ये वाणिज्य शाखा, २०१२ मध्ये विज्ञान शाखा सुरु केली व २०१९ मध्ये एम.ए., एम.कॉम, एम.एस्सी. (PG) चे प्रोग्रॅम सुरु केले. आज महाविद्यालयास मुंबई विद्यापीठाची कायम संलग्नता असून ISO 900/2015 प्रमाणता प्राप्त आहे. महाविद्यालयास यु.जी.सी. चे 2f & 12B ‘A’ ग्रेड (CGPA 3.08) मिळाली आहे.

आज महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था व महाविद्यालय नावारुपास आले असून त्यामागे संस्थेचे अध्यक्ष मा. विनोदजी तावडेसाहेब व संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी, विद्यार्थी यांची प्रचंड मेहनत आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे होत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर देशभरात “आजादी कां अमृत महोत्सव” साजरा करण्यात येत आहे. साडेसात दशकांच स्वातंत्र्य आपण उपभोगलं आहे. ज्ञान विज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रात आपल्या देशाने अभूतपूर्व वाटचाल केली आहे. कृषी उदयोग, व्यापार, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य, संशोधन, संरक्षण इत्यादी असंख्य क्षेत्रातले आपले यश लक्षणीय आहे. सर्वार्थाने संपन्न सुसज्ज आणि सुसंस्कृत देश म्हणून आपली जगात ओळख आहे. आज आभासी पध्दतीने होणा-या राष्ट्रीय परिषदे मध्ये संशोधक आपले संशोधन पेपर सादर करणार आहेत. इतिहास विभागप्रमुख, IQAC समन्वयक व सहभागी संशोधक त्या सर्वांचे मी अभिनंदन करतो. व शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद !

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काकडे

मनोगत

सप्रेम नमस्कार,

सन २०२१/२२ हे वर्ष स्वतंत्र भारताचे अमृतमहोत्सवी वर्ष भारतात विविध कार्यक्रम व उपक्रमानी सादर होत आहे. हजारो वर्षांचा इतिहास आणि परंपरा असलेल्या भारत देशाने ब्रिटिशांकडून १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळविले. हा महोत्सव म्हणजे स्वातंत्र्याच्या गौरवशाली वाटचालीचा सोहळा आहे. याच निमित्ताने आमच्या महाविद्यालयातील इतिहास विभाग आणि आयक्युएसी यांच्या संयुक्त विद्यमाने शुक्रवार दिनांक २८ जानेवारी, २०२२ रोजी भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७-२०२२) या विषयावर एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद घेण्यात आली. या परिषदेमध्ये महाराष्ट्रासह विविध राज्यातील संशोधक, प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला. या विषयाशी संबंधित विविध संदर्भाने शोधनिबंध सादर केले गेले.

या परिषदेचे प्रमुख पाहुणे व मार्गदर्शक प्रा.(डॉ.) डी.टी.शिरके, कुलगुरू शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांनी उद्घाटनपर मार्गदर्शन व 'उच्चशिक्षणातील शैक्षणिक बदल' या विषयावर मार्गदर्शन केले. याचबरोबर या राष्ट्रीय परिषदेस लाभलेले मान्यवर तज्ञ डॉ.किशोर गायकवाड, इतिहास व मानववंश विज्ञान विभाग, मिझोराम विद्यापीठ, यांनी 'भारतीय राष्ट्रवादाचे आकलन : स्वातंत्र्य आंदोलन व वर्तमान प्रस्तुतता' या विषयावर, मा.भुजंगराव बोबडे, संचालक हस्तलिखित संशोधन विभाग दख्खन पुरातत्व व सांस्कृतिक संशोधन केंद्र, हैदराबाद' यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षातील देशासमोरील आव्हाने आणि तरुणाईची भूमिका' या विषयावर, डॉ.प्राजक्ती वाघ-भोसले, राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय वळूज, औरंगाबाद यांनी 'अमृत महोत्सव आणि महिला विकासाची सकारात्मकता' या विषयावर सखोल मांडणीतून मार्गदर्शन केले.

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा.विनोदजी तावडे साहेब यांनी या परिषदेला शुभेच्छा दिल्या आहेत. संस्थेचे सहसचिव मा.श्री. शैलेंद्रजी रावराणे यांनी संस्थेच्यावतीने मनोगत व्यक्त करून कार्यक्रमाला शुभेच्छा दिल्या. मान्यवरांचे स्वागत व कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सी. एस.काकडे यांनी केले.

इतिहास विभागाने नाविन्यपूर्ण अशा विविध उपक्रम-कार्यक्रमांचे यशस्वी आयोजन केले आहे. त्यामध्ये मोडी लिपी प्रशिक्षण, गड-किल्ले स्वच्छता अभियानात सक्रिय सहभाग, पर्यटन स्थळांची स्वच्छता, वस्तुसंग्रहालये व ऐतिहासिक स्थळांना अभ्यास भेटी, गांधी विचार संस्कार परीक्षेचे आयोजन तसेच कोकण इतिहास परिषदेचे सातवे राष्ट्रीय अधिवेशन-२०१७, महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह या विषयावर एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद-२०२० यशस्वी केली आहे.

या ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषदेच्या आयोजन व यशस्वीतेसाठी संस्थेचे अध्यक्ष मा.विनोदजी तावडे साहेब, सर्व पदाधिकारी व विश्वस्त यांनी प्रेरणा दिली. तसेच स्थानिक समितीचे पदाधिकारी, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सी. एस. काकडे यांचे मार्गदर्शन लाभले. आयक्युएसीचे समन्वयक प्रा.डॉ.डी.एम.शिरसट यांचे विशेष सहकार्य लाभले. तसेच सर्व सहकारी प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्य लाभले. भारताच्या विविध भागातून सहभागी झालेल्या व शोध निबंध सादर केलेले प्राध्यापक, संशोधक आणि लुलु पब्लिकेशनचे विशेष आभार.आपल्या सर्वांच्याच सहकार्यामुळे ही राष्ट्रीय परिषद यशस्वी करणे शक्य झाले. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानत हे नवे ई-बुक आपल्यासमोर सादर करित आहे. या आजच्या नव्या माध्यमाच्या आधारे आमच्या महाविद्यालयाने प्रकाशित केलेले हे ई-बुक आपल्याला नक्की आवडेल अशी आशा आहे.

धन्यवाद !

प्रा.श्री.एस.एन.पाटील
इतिहास विभाग प्रमुख तथा समन्वयक

अनुक्रमणिका

1	SCIENCE AND TECHNOLOGY: BLESSING OR CURSE? Dr Michael Khindo*	1
2	BEACH SHACKS IN GOA: EMPOWERING THE RURAL ECONOMY Dr. Varsha V. Kamat	4
3	ISRO THE IMPRESSION OF INDIA IN SPACE COMMUNICATION: SPECIAL REFERENCE TO MARS MISSION Sanjay L Gaikwad*1, Ravindra D Morbekar1, Nandini N Gaikwad2, Pooja P Thakur2	9
4	शहरीकरणात शाश्वत विकास शिक्षण शिक्षणाची भूमिका श्री.योगेश खंडेराव पाटील , डॉ. गोविंदराव शंकराव कांबळे	13
5	भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार- पं. जवाहरलाल नेहरु प्रा.श्री.एस.एन.पाटील	17
6	DEFENSE MINISTER: YASHAWANTRAO CHAVAN Dr. Santosh Tukaram Kadam	25
7	मराठवाडा मुक्ती संग्राम – आर्य समाजाचे योगदान प्रा. रश्मी शिवाजी आडेकर	29
8	विसाव्या शतकातील प्रभावी व्यक्तीमत्व - इंदिरा गांधी प्रा.डॉ.व्ही.जी.भास्कर	38
9	THE POST-INDEPENDENCE TECHNOLOGICAL TRENDS IN THE MAKING OF INDIA Asst. Prof. Mr. P.M. Dhere	44
10	आमचं गाव, आमचा विकास उपक्रमा अंतर्गत ग्रामपंचायत विकास विशेष संदर्भ ग्रामपंचायत हिंगनोळे श्रीमती सरकाळे तेजश्री तानाजी	47
11	भारतीय शिक्षक शिक्षण- एक दृष्टीक्षेप रुपेश युवराज पाटील	51
12	नव भारताच्या जडणघडणीत पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे योगदान सुनीताबाई भगवान पाटील	66

13	महाराष्ट्रातील शास्त्रीयनृत्य चळवळ आणि विकास निलीमा हिरवे	70
14	भारत विदेश नीती में एक्ट ईस्ट नीति शाहिद मुस्ताक मुल्ला	78
15	POST-INDEPENDENCE DEVELOPMENT OF HOTEL INDUSTRY IN INDIA Dr. Sumedha Naik	82
16	औढा नागनाथ ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ प्रा. डॉ. उद्धव राऊत	87
17	सहकार क्षेत्रावर भाष्य करणारी कादंबरी- 'विषवृक्षाची मुळे' प्रा.सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	90
18	ACADEMIC COLLEGE LIBRARIES ROLES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA Mr. Kishor Manikrao Waghmare	98
19	भारत आणि सार्क INDIA AND SAARC (South Asian Association for Rural Cooperation) प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई	103
20	CHALLENGING BATTLE OF SARITA AGAINST GENDER DISCRIMINATION AND PATRIARCHY LEADING TO EMPOWERMENT IN SHASHI DESHPANDE'S THE DARK HOLDS NO TERRORS Dr. Rajesh Vishnu Yeole, Ms. Yashasvi Desai	110
21	भारत गठन के ७५ वर्ष: आंदोलन और विकास की धाराएँ महिला सशक्तिकरण की राह पर डॉ. माधुरी जोशी	115
22	आदिवास समाज विकासासाठी शासनाने राबविलेला योजनांचा आढावा प्रा. डॉ रविंद्र भा. धागस, प्रा. प्रकाश विष्णू घरत	118
23	स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	123
24	स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत पर्यटन क्षेत्रात झालेले बदल डॉ.बी.डी.इंगवले	127
25	A REVIEW OF INCLUSION THROUGH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA Dr. Maruti Ishwara Kumbhar	132

26	पुरोगामी चळवळीतील लढाऊ नेतृत्व : प्रा. एन.डी.पाटील *प्रा. श्रीकांत विक्रान्त सिरसाठे **प्रा. डॉ. अंकुश मारुती सोहनी	138
27	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	144
28	A STUDY OF ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN WOMEN EMPOWERMENT IN LANJA TEHSIL Dr. Suvarn Deuskar	152
29	CONSUMER MOVEMENT IN INDIA AFTER INDEPENDENCE UNTIL 2021 Kimaya Kishor Deshpande	157
30	IMPACT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY ON HUMAN HEALTH AWARENESS: SPECIAL REFERENCE TO COVID-19 PANDEMIC SCENARIO Nandini N Gaikwad1, Pooja P Thakur1, Ravindra D Morbekar2, Sanjay L Gaikwad2*	163
31	EVOLUTION OF MOBILE TECHNOLOGY AND ITS IMPACT ON INDIA Pooja P Thakur1, Nandini N Gaikwad1, Pooja P Thakur1, Ravindra D Morbekar2, Sanjay L Gaikwad2*	169
32	पर्यटक निघाले आदिवासींच्या भेटीकरिता डॉ. हेमलता यु. मुकणे	174
33	“स्वातंत्र्य चळवळीतील योगात्मा डॉ. काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकर यांचे योगदान!” प्रा. श्री मिराशी ध्वजेंद्र विठोबा	180
34	दैनिक सागर चे लोकप्रबोधन कार्य प्रा. विकास माधवराव मेहेंदळे	186
35	REASSESSING WILDLIFE IN COVID 19 PANDEMIC PERIOD Nandu R. Hedulkar	190
36	SCIENTIFIC DEVELOPMENT IN INDIA AFTER INDEPENDENCE AND ITS IMPACT ON SOCIETY Dr. Dnyaneshwar Manik Sirsat	195
37	पांगुळ बैल - संहिता संपादन प्रा. डॉ. नामदेव गवळी	200

SCIENCE AND TECHNOLOGY: BLESSING OR CURSE?

Dr Michael Khindo*

*Assistant Professor, Punjabi University Campus, Maur (Bathinda).

9501835500 monukinger@gmail.com

ABSTRACT

Science and technology are important parts of our day to day life. We get up in the morning from the ringing of our alarm clocks and go to bed at night after switching our lights off. All these luxuries that we are able to afford are a resultant of science and technology. Most importantly, how we can do all this in a short time is because of the advancement of science and technology only. It is hard to imagine our life now without science and technology. Indeed our existence itself depends on it now. Every day new technologies are coming up which are making human life easier and more comfortable. Thus, we live in an era of science and technology.

DR MICHAEL KHINDO

Today science and technology come to play key role in almost every branch of human activity. The wondrous advancement of science and technology in different spheres has completely changed the pace of way of living of the present society. If our forefather could rise from their grave, they would be amazed and bewildered to see the present world. In the field of education, health, transportation, banking, defence, communication, the progressive use of newer scientific and technological equipment, have changed the spectrum of functioning. The gradual use of computers in all walks of life has changed the means and modes of utilizing time and energy of present society.

Blessing:

If we think about it, there are numerous benefits of science and technology. They range from the little things to the big ones. For instance, the morning paper which we read that delivers us reliable information is a result of scientific progress. In addition, the electrical devices without which life is hard to imagine like a refrigerator, AC, microwave and more are a result of technological advancement.

Furthermore, if we look at the transport scenario, we notice how science and technology play a major role here as well. We can quickly reach the other part of the earth within hours, all thanks to advancing technology.

In addition, science and technology have enabled man to look further than our planet. The discovery of new planets and the establishment of satellites in space are because of the very same science and technology. Every new invention has its merits and demerits. No invention is itself a blessing or a curse, it is its use which the human being does to make it a blessing.

The higher food production and better quality of food grains are possible due to rapid progress in irrigation facilities and by the use of hybrid seeds and technically very easily operable tools and machinery. Dependence on wind, sun for air and light has since been a matter of ancient past. Comfort by coolers, AC and light through electricity has become very common. In the field of education, the distance learning through satellite, the on line education the progressive use of internet is also a common feature.

Sitting in India, one can well be taught by a professor delivering lecture in USA and can also put question with the help of technologically advanced devices.

The mindboggling advancement in the field to communication has brought the whole world in a small room. The network of satellites, computer network, internet, have decimated all the geographical barriers and brought the world so closer that one can communicate with a person sitting at millions of miles away through video conferencing as if looking face to face.

The tremendous advancement in unclear technology, medical science, biotechnology etc. has made almost everything possible. The forecasting of weather. Surgery of brain, heart transplantation, heart valve change, planting of every human organ has made a man more than immortal.

The progress in bio-science in genetic engineering has made the man envying with God. The cloning of sheep has become a reality and now researches are being made in cloning of human being.

In the field of space technology, efforts are being made to explore the other hidden secrets of universe. Everyday new stars new space bodies are being discovered. In addition to the inventions and discoveries made by science and technology, it has made the human life full of comforts and luxuries, all kinds of entertaining mode are available at hand.

A very important aspect of advancement in the field of science and technology is the analytical reasoning and removal of various orthodox and superstitious beliefs thus enlightening the common people.

Curse:

Science and technology has given the man power. He has put the world at the threshold of ruin. The science and technology has done wonders in inventions of warheads, nuclear and atomic weapons, and space warships thus putting the entire world at ruinous peril. A switch can destroy the whole world. We had seen the devastation and destruction caused by the atomic bombs in Hiroshima and now there are more scientific more accurate warheads available that can destroy the whole world within an hour. The invention of chemical weapons has also jeopardized the whole civilization that may put the humanity in danger of incurable diseases.

The rapid progress in genetic engineering can make it possible to develop clone of human beings the disastrous effect of such invention can ruin every fabric of morality, ethics and the civilization.

The fast development in science and technology has put the balance of nature in great danger. The present day, air, water and noise, pollution, the gradual global warming, has put the existence of world at stake. With rapid industrialization particularly in developed countries has resulted into imbalance in ration of carbon-dioxide and oxygen in the environment. As per the report of Hadley Centre U.K., by 2050 the trees and soil will start falling and perishing due to Global warming if no corrective measures are taken.

In pursuit of materialistic prosperity, we have been going for more and more unplanned industrialization that has resulted not only air pollution but also water pollution. Rivers, the natural source of pure and hygienic water, now become so much contaminated that even the water creatures, fish, tortoise, etc are on the verge of extinction. Forest are decaying gradually, many species of wild animal have become a matter of past. Undoubtedly science and technology has given the man, much luxury, comfort, material prosperity, but wealth and prosperity is not the 'be-all and end -all' of human life. Is there any material benefit more precious than life and material loss more awful than death? The worst curse of advancement in science and technology is that man has started feeling himself Almighty and ignoring the spiritual and human values. The man has lost his peace of mind, the inner satisfaction, the value of ethics in the realm of new and newer advancement in science and technology. What purpose all the material and physical prosperity serve if we have no peace of mind, no inner satisfaction?

In brief, science and technology has brought both good and evil to the present world. No invention or technological advancement is itself bad or good, it is the user who turns it into blessing or curse. Machines are created for the luxury and comfort of man, if we use them to destroy others, they become curse, and otherwise machines are blessings. It is the man, who has to ponder over the questions what he wishes to make the world a heaven or a hell; it is his decision which makes the science and technology a 'blessing' or a 'curse'.

Looking at the most recent achievement, India successfully launched Chandrayaan 2. This lunar exploration of India has earned critical acclaim from all over the world. Once again, this achievement was made possible due to science and technology.

In conclusion, we must admit that science and technology have led human civilization to achieve perfection in living. However, we must utilize everything in wise perspectives and to limited extents. Misuse of science and technology can produce harmful consequences. Therefore, we must monitor the use and be wise in our actions.

BEACH SHACKS IN GOA: EMPOWERING THE RURAL ECONOMY

Dr. Varsha V. Kamat

Professor in History

P. E. S's Ravi S. Naik College of Arts and Science, Farmagudi, Ponda, Goa.

Email: varshak30@gmail.com

Abstract

The scenic beauty of Goa has enticed innumerable tourists, both domestic as well as overseas, to the State of Goa. The State enjoys a share of around 12% of the foreign tourists arrivals in India. The State government endeavors to augment the profile of the tourism industry by undertaking various infrastructure projects to cater to the pressure of influx of tourists as well as to offer world class amenities to them. Erection of Beach Shacks, in the form of temporary structures during the tourist season in order to provide a unique experience to the visiting tourists is one of the initiatives taken by the Goa government. This novel initiative has been institutionalized in the form of a well-conceived Beach Shack Policy, which has provided a boost to the rural economy in Goa through the creation of gainful opportunity to the unemployed youths from villages.

This paper traces the history of beach shacks in Goa, its relevance to tourism, which is the State's primary industry, the salient aspects of the shack policy, its contribution in the uplift of rural economy and the flip side of the ever expanding beach shack business on Goan shores.

Introduction

Goa, one of the smallest State of the Indian Union by size admeasuring 3702 Square kilometres, with a population of 14,58,545 persons as per 2011 Census, is famous for its mesmerizing beaches, churches, temples, heritage sites and most importantly, for its hospitality. The State has been divided into two Districts viz. North Goa and South Goa for revenue administration purpose, with a population of 8.18 lakhs and 6.41 lakhs respectively, of which the rural population is 3.25 lakh or 40 % in North Goa District while in South Goa District, it is 2.27 lakh or 35 % of the District. Of the total population of Goa State, around 37.83% live in the villages comprising the rural areas, the total population in rural areas being 5,51,731. According to a government survey, there were in all 376 villages in Goa during 2011-12, of them 235 lie in North District while remaining 142 were distributed in South District.¹

Though, Goa is conceived by many as one long beach, in reality, it has seven rivers, descending from the Sahyadris in the hinterland and rushing to join the sea, cutting across one straight uninterrupted coastline and consequently, it has several beaches on its 125 km coastline. In the extreme North of Goa i.e. in the Pednem division, the beaches are the Keri, Arambol or Harmal, Mandrem, Lemos, Asvem and Morji; the Bardez division is bordered by the Chapora river and this has the following beaches: the Chapora, Anjuna, Baga, Calangute, Candolim, Siquerim and the inner rocky beach called Quegdevelim, which is also known for its sea shells scattered around. The Aguada Bay is between two promontories, the Cabo and Aguada and the parts of the Bay are known as Caranzalem and Siquerim Bay. In the Tiswadi subdivision of the Mandovi estuary are the beaches of Caranzalem, Miramar, Dona Paula, Bambolim and Siridao. Close to the Marmugao Harbour and the Mormugao sub-division, the beaches are Bogmolo, Cola, Issorcim, Pale, Velsao and Cansaulim. In

the Salcete division, there are Goa's widest and cleanest beaches like Gaudalim, Colva, Benaulim, Varca, Carmona, Cavelossim and Mobor. In the extreme South i.e. in the Canacona sub-division, the beaches are Palolem, Colomba, Talpona and Galjibag.

Goa's economy mainly depends on tourism, manufacturing & mining. In order to expand the manufacturing activities in terms of heavy industries, the State has its own limitations of space, electricity, connectivity and other requirements. Due to environmental concerns, the Supreme Court intervention has minimized the mineral exploration activities thereby directly affecting the once thriving mining industry in the State. Consequently, the only option available is to boost the tourism industry in the State to tide over the revenue deficit by formulating tourism-centric policies, to create additional business and employment opportunities. Goa's average domestic tourist footfall of about seven millions and foreign tourists of more than one million annually, indicates its tourism potential, which has contributed substantially in bridging the revenue deficit caused by the stopping of mining industry. As far as actual figures are concerned, Goa received 71,27,287 domestic tourists and 9,37,113 overseas tourists in the year 2019 as per Tourism Department statistics. Unlike olden times, one of the fatal attraction to most of these tourists are the shacks, which have been erected on the major beaches in Goa alongside the beach shore with unobstructed view of the rivers, sea and the enchanting landscape around.

Beach Shacks: History and Relevance in Tourism Promotion

The origin of beach shacks in Goa goes back to sixties and seventies, when the Goan beaches were invaded by Hippies, who found the deserted shores and friendly local population fitting in to their psychedelic life philosophy. In an effort to strike a co-operative living arrangement with the overseas guests, the local fisher folk population willingly came forward and erected small huts on the beach shore and supported them with the locally available and freshly cooked Goan style food at affordable costs.² Over a period of time, the influx of domestic tourists to those beaches inhabited by Hippies, forced them to move to interior places, where they were followed soon, which forced them again to migrate further to other areas bordering Goa like Gokarna in North Kanara district of Karnataka State. However, the huts put up by the local population started catering to the domestic tourists and soon got transformed in to shacks with improved facilities to offer and soon they became very popular with those who wanted to experience a totally different world altogether in the cozy embrace of the village setting, hearing the menacing sounds of the winds that blew from the sea and the waves lashing the shore, to enjoy the sea and the setting sun. Within no time, they caught up the imagination of young middle class tourists both within and outside the country, who started patronizing them on annual basis. Today, these shacks offer excellent kind of services and amenities to pamper the guests.

The Beach Shacks *per se* are the temporary structures erected on the demarcated area in specified numbers on the public beaches and made up of eco-friendly materials like bamboos/wooden poles with thatched palm leaves/ thatched bamboo mat roofing, with majority of them having the size (LXB) 18 mts / 8 mts, with a height of 5.5 mts without any mezzanine or an additional floor. Such temporary structures are allowed to be erected only for the period from 1st September to 31st May during each tourist season and all such shacks permitted by the annual license procedure are required to stop operation by 31st May and the licensee has to remove the structure so erected by 10th June in the respective year. District-wise, the beaches are categorized in to A and B stretches and the North Goa District accounts for a total of 259 shacks and the remaining are distributed under B stretch (total

63). Similarly, in case of South Goa District, there are altogether 108 shacks distributed under A stretches (Total 69) and B stretches (Total 40).³

Beach Shack Policy and Economic Empowerment

In recent years, the Goa Government has introduced many development programmes in rural segment of the society in addition to the Central government sponsored schemes for the benefit of rural population. The motive of rural development is to narrow the rural-urban economic divide by introducing various beneficiary oriented schemes in order to prevent rural migration to urban areas as the resulting population imbalance gives rise to other social conflicts besides posing challenges to country's economic planning. With a view to create employment / business opportunities to the unemployed local population (especially the traditional fishermen or 'Rapponkars', who lost their jobs to mechanized fishing boats), toddy tappers and others in order to earn their livelihood, the tourism department of Goa Government formulated the Tourism Policy for erection of temporary seasonal structures, Beach Shacks, Huts and others on public beaches and adjoining government land. Prior to 1997-98, permission to erect shacks on the beaches was accorded on the basis of recommendations from the elected members and others in the State such as local MLA's, MP's, Sarpanch's etc. However, subsequently, legal intervention forced the government to lay down some policy regarding allotment of beach shacks on transparent basis. Thereafter, the government came out with a policy for erection of temporary seasonal structures like Beach Shacks, Huts, Deck Beds, Umbrellas and other structures and to issue licenses for the first three years i.e. 1998-2001, and thereafter continued to issue such policy with minor changes for once in every three years. Subsequently, upon the invitation of the Shack Owners' Welfare Society, the Centre for Responsible Tourism (CRT) –an initiative of Goa Archdiocese, worked with their representatives to develop a comprehensive and a just beach shack policy for the licensing of shacks under the Ministry of Tourism of Goa Government. The policy recommendations were forwarded to the government with a request that a final policy may be announced before 10 August 2008. Most of their recommendations were included in the future Shack Policy announced by the Goa Government.

As per the Policy notified for the years 2019-2022, the selection of beach shack Licensee is decided by draw of lots and 90 % of the total beach shacks located on Government/public beach areas are allotted to those applicants having minimum of 03 years of experience or more in the respective District and the remaining 10% of the total beach shacks are reserved to other applicants, who are having experience of less than 03 years or without experience. The license is issued to put up only one beach shack by one member of a family, who is not gainfully employed. In case of unfortunate death of the successful shack allottee, the shack is transferred in the name of the legal heirs in the family upon request of the member of family of such deceased person.³

The beach shacks have played a major role in promoting tourism in Goa as much as the beaches have done. These temporary erected seasonal shacks have all the facilities like restaurant, umbrella, sunbeds, music, books etc. It is a great place to hang out for tourists, where fresh local cuisine and entertainment is available at affordable cost. Shacks in Goa have thus become an important hub of all tourist activities. The night shacks attract party lovers from all over the world and the electric music collection of the shacks in Goa offers the beach lovers unlimited fun. The barbeque nights, challenging fire and limbo dancers and the beauty of fireworks are the main attractions of these night shacks. In Goa, shacks get more glamorous at the time of Christmas, New Year and Carnival, which is the height of the tourist season in Goa. Thus, it is established that beach shacks are one of the best places in Goa to relax and to enjoy fun and frolic. Most of these tourists, who opt for

beach side accommodation in low and high end hotels, motels and private residencies rented out according to their paying capacities, do enjoy beach shack hospitality without fail during their sojourn. In some villages like Cavelossim in Salcete, where the author conducted a field survey, the overseas tourists through their cordial relations with the locals working in the shacks, have made permanent arrangements for their stay by financing to build extra rooms or an entire floor in their private residential properties, which the tourists have turned into their home, while they are in India. The locals are happy with this arrangement in view of the lure that once they stop visiting the Sate, the additional space could be usurped by the house owner.

According to the New Shack Policy of the Government of Goa (2019-22), the license fee amount to be deposited by the successful applicants is very modest, in the range from Rupees 1,00,000 to Rupees 50,000/- per season (A and B stretches respectively), with 10% enhancement for the subsequent years/season. Compared to the annual earnings by most of these shack licensees, the license fee earned by the government is meagre. According to the available figures, the total revenue earned by the Government of Goa on registration of beach shacks, Deck Beds, Umbrella, Lease rent etc., from April to December 2020 is only Rupees 202. 57 lakhs.⁴ The beach shack once allotted are not to be sublet to others under any circumstances and the defaulter if any is liable to pay a heavy fine of Rupees 10,000,00/- besides, cancellation of the Shack license, demolition of the structure erected and forfeiting the security deposit. The activity in the beach shack is restricted to sale of food items and beverages only and not for any other purpose. There are stringent measures to be followed in respect of waste/garbage/sewage disposal as per the provisions of Goa Solid Waste Management Rules. The timings for operation of Shack is from 7.00 a.m. to 11.00 p.m. and no loud music is allowed to be played beyond 10.00 p.m. and all conditions as per Goa State Pollution Control Board norms as prescribed under the Noise Pollution (Regulation & Control) Rules, 2000 are to be strictly followed. Each Shack Allottee has to compulsorily install CCTV camera surveillance system in order to monitor the activities in the shack and should be operational throughout the day and night hours. Similarly, the Goa Prohibition of Smoking and Spitting Act -1997, is also applied to the shacks but it mostly goes up in smoke. The Shack Allottee is not to employ any children below the age of 14 years as per the Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, 1986.

There is also a facility in case of unemployed youth, wherein the deck-beds (plastic/wood) and umbrellas could be placed in pre-demarcated area on the beach without causing any congestion and without affecting the movement of tourists by paying a nominal fee of Rs. 5,000/-per deck-bed and umbrella per season, valid from 15th September till 31st of May. Likewise, those unemployed applicants who are interested to erect a temporary shed to store their equipment/operate Water Sports activities within the marked zone for the purpose, are permitted on payment of a license fee of Rupees 50,000/- per year, for an area not more than 10 mtr. x 10 mtr., valid for one tourist season.

The Government Shack Policy is very generous in case of private property owners adjoining the public beaches in the State for the erection of temporary shacks/ tents and huts. Such structures are required to be registered under the Goa Registration of Tourist Trade Act, 1982 and subject to the condition that all such temporary structures should have valid permissions/NOC from the concerned Village Panchayat or Municipal Councils/local self-governments as the case may be. There is also concession with regard to the License Fees, at the rate of Rupees.25,000/- (Per tourist season) for huts/tents (A.C. and Non A.C.) in case of shack of size 18mts x 8mts, for every additional square meter, extra fees payable will be Rupees 500 per square meter, subject to a maximum size of 24mts x 12mts of shack.

Conclusion

The tourism industry in the State is the mainstream of the Goan economy and therefore major population of the State is directly or indirectly dependent on it for livelihood. Major beaches in Goa fall under rural belt and the beach shacks have become such an important tourist attraction that it has prompted the Government of Goa to have a definite Beach Shack Policy, which defines the aims, objectives, number of shacks, kind and size of temporary structures comprising the beach shacks /deck beds / umbrellas etc., in order to avoid undue competition and business related conflicts among the locals and also to maintain discipline, hygiene and to avoid vices creeping into the system.

The beach shacks in Goa, no doubt provide warm personal hospitality to the tourists and specially the foreign visitors, who become very attached to the locals and often get hooked to a particular beach shack and keep visiting it regularly year after year. Since Goa is still a favoured destination of low cost foreign tourists, it is a usual experience that the chartered flights are often delayed till the beach shacks are ready to serve and confirmation is communicated to that effect.

According to an estimate, around 5000 people are directly dependent on shacks, while another 10,000 are indirectly involved in it including the shack owners family, locals employed as cooks, helpers and waiters.⁵ Besides, there are tourist guides, motorcycle pilots and car / taxi drivers, toddy toppers and even the locals providing paying guest accommodation to the tourists along the beach line private residences. The popularity of the beach shack is attributed to its unique role in offering a different kind of experience as long out zones for fun and frolic with warm local hospitality and a different kind of sea food from fish, shells, crabs, lobsters in a typical Goan style of Indo-Portuguese cuisine.

Though, the beach shack tourism has conclusively helped to augment the rural economy, however, there is a flip side to this picture. In 1998, the shack tourism involved only 158 beach shacks in whole of Goa with Rupees 20,000/- each as the license fee per annum, has grown over the years to more than 367 structures in the current year, with the seasonal fee of average Rupees 75,000/-. With such exponential growth in numbers, are they all transparent in declaring the economic viability of the shack business? Do they make honest money? Do they care to protect the fragile beach eco system and village biodiversity? Are they the facilitators of reported drug abuse in Goa? Answers to all these questions seems to be in negative at the moment except for the last one. Much of this filth originates from the beach shacks, whose owners greed for more money together with the corroborative acts of a few not so honest law enforcement officials and public representatives is polluting the collective conscience of Goan society and tarnishing Goa's image in the outside world.

References

1. Basic Statistics for Local Level Development (2010-2012): Goa, Directorate of Planning, Statistics and Evaluation, Government of Goa, Porvorim, Goa, July 2015.
2. Centre for Responsible Tourism, 13 September 2012, Panaji, Goa. (responsibletourismgoa.com)
3. Tourism Policy for Erection of Temporary Seasonal Structures, Beach Shacks, Huts and Others 2019-2022, Department of Tourism, Government of Goa, Panaji, 24 March 2021.
4. Economic Survey 2020-2021, Government of Goa, Directorate of Planning, Statistics and Evaluation, Porvorim, Goa (www.goadpse.gov.in).
5. The beach shack owners in Goa are organized under two different Associations. The older, Shack Owner's Welfare Society, Goa (SOWS - GOA) and the new Goa Traditional Shacks Owners' Association (GTSOA).

ISRO THE IMPRESSION OF INDIA IN SPACE COMMUNICATION: SPECIAL REFERENCE TO MARS MISSION

*Sanjay L Gaikwad*¹, Ravindra D Morbekar¹, Nandini N Gaikwad², Pooja P Thakur²*

¹Assistant Professor, Dept. of Physics, Mahatma Phule A.S.C. College, Panvel. Dist. Raigad

²Assistant Professor, Dept. of Information technology, Mahatma Phule A.S.C. College, Panvel. Dist. Raigad.

*Corresponding Author: 84sanjaygaikwad@gmail.com

Abstract:

Indian Space Research Organisation (ISRO) is one of the promising agencies in space technology. ISRO completed the various mission successfully efficient way like Mars Mission. Currently, ISRO has 5th rank in space technology worldwide. Within 50 years of establishment of ISRO made an outstanding contribution in planetary exploration and space science research. ISRO launched a series of geostationary satellites (INSAT) and remote sensing satellites (IRS) for multipurpose which fulfill the demand for telecommunication and Earth observation respectively. In 2014, ISRO sent a spacecraft to Martian orbit in the very first attempt successfully. The most cost-efficient Mars mission, the total expenditure for the mission was \$75 million approximately 565 Crores rupees in the current scenario. Future many more missions planned for the next two to three years like Gaganyaan-1, Aditya -L-1, Shukrayaan-1, etc. In this paper, we discuss on Contribution of ISRO and Mars Mission.

Keywords: ISRO, Mars Mission, Space Communication, etc.

Introduction:

Public investments represent the bulk of funding in space activities, with G20 governments' space budgets USD 79 billion in 2019¹. This type of huge investment can support broad socio-economic purposes and the development of scientific capacities, in addition to national security and governance objectives. Wide applications of space technologies increase tremendously. Space activities, diverse economic benefits like employment, revenues, technological and scientific excellence, and innovation. Space activities are expanding globally and speedily, so maximum countries and commercial firms investing in space programs. Currently over 80 countries and growing public and private investments

In 1962, the Government of India set up an Indian National Committee for Space Research (INCOSPAR). At Thumba Equatorial Rocket Launching Station (TERLS) in Thiruvananthapuram for upper atmospheric research complete setup. The Indian Space Research Organisation (ISRO) is the space agency with headquarter in the city of Bangalore, in 1969, superseding the INCOSPAR.²

The History of India's Space Program:

India's space program has passed through two stages of development. The first stage began in the 1960s and involved setting up an administrative framework and gaining experience with elementary rocket operations such as sounding rockets, which carry light payloads such as scientific experiments into and beyond the atmosphere (to 100–300-km altitudes).¹⁻³ Initial low-tech space operations commenced in the early 1960s, ISRO coordinated these activities in 1969 with the Indian Department of Space (DoS) was established in 1972. Coordination between ISRO and other space-

related agencies is politically carried out through the Indian Space Commission (ISC), which reports to the Prime Minister's Office.³ The ISC director is also the head of the DoS and the chairperson of ISRO. The ISC formulates Indian space policy, and the DoS executes ISC policy through ISRO. ISRO's first chairman, Vikram Sarabhai, planned to development of the Indian space program.

It developed the application of satellite tools and products to aid weather forecasts, navigation, geographic information systems, telemedicine, and search and rescue operations. ISRO, space agency that is well known for cost-efficient and reliable launch systems. India's first lunar probe was launched in 2008, using a Polar Satellite Launch Vehicle (PSLV-XL rocket). The estimated cost for the project was only \$54 million. In 2017, ISRO made a world record for launching 104 satellites in one go, using PSLV-C37. Impressed by their progress, the government increased ISRO's annual budget by 23 percent. ISRO also used the techniques like the development of reusable launch vehicles, single and two-stage to orbit vehicles, semi-cryogenic engines, and human spaceflight projects.

Dr. Vikram Sarabhai (1963 to 1972) is known as the Father of the Indian space program. Vikram Sarabhai established various reputed research institutions which are like Physical Research Laboratory (PRL), Ahmedabad., Indian Institute of Management (IIM), Ahmedabad, Vikram Sarabhai Space Centre, Thiruvananthapuram and Faster Breeder Test Reactor (FBTR), Kalpakkam etc.

After **Dr. Vikram Sarabhai**, Prof. M. G. K. Menon (Jan-Sep 1972) become the Chairman of ISRO. He was known for his work on cosmic rays and particle physics, particularly on the high-energy inter-actions of elementary particles. Next Prof. Menon, Prof. Satish Dhawan (1972-1984) Became the Chairman of ISRO. His efforts led to operational systems like INSAT and PSLV in India. Prof. Udipi Ramachandra Rao (1984-1994) Led ISRO after Prof. Satish Dhawan, Under the supervision of Dr. Rao the establishment of satellite technology in India in 1972. He was leading in designing the first Indian satellite 'Aryabhata' in 1975.⁴

Dr. Krishnaswamy Kasturirangan (1994-2003), under his leadership, as Chairman, ISRO, the space program has witnessed several major milestones in the name of PSLV and GSLV. He was also the Project Director for India's first two experimental earth observation satellites, BHASKARA-I & II. Shri G. Madhavan Nair (2003-2009) after becoming chairman of ISRO's successful mission of Chandrayaan-1 was India's first lunar probe. It was launched under the supervision of Shri G. Madhavan Nair. During his tenure of six years as Chairman, ISRO/ Secretary, 25 successful missions were accomplished by ISRO.

Dr. K. Radhakrishnan (2009-2014), under his leadership, India's first interplanetary mission Mangalyaan was launched under the chairmanship of Mr. K. Radhakrishnan. Shri A S Kiran Kumar (2015 to 2018), has done a commendable job in the launch of Chandrayaan-1 and Mars Orbiter Mission of India. Also, Indian National Regional Navigation System (IRNSS) and GAGAN have been developed under his supervision. Dr. K. Sivan (2018 to 2022), who becomes Chairman of ISRO, has significantly contributed towards end-to-end mission planning, design, integration, and analysis. Under his supervision Chandrayaan-2 and the acceleration of India's manned space program. S Somanath has been appointed as the tenth ISRO Chief on 12 January 2022 by the Appointments Committee of the Cabinet (ACC).

ISRO is efficiently and dominantly working in areas of space and astronomy in the world. ISRO was developed by Chairman respective in their tenure, especially Dr. Vikram Sarabhai. According to our President Dr. APJ Abdul Kalam, (Avul Pakir Jainulabdeen Abdul Kalam) was an

Indian aerospace scientist who also served as the 11th president of India from 2002 to 2007 and motivated Indian youngsters, students. His dream was the vision of India to become Superpower India in 2020. ISRO has seen distinct phases of development in this 50 decades five decades in the first decade from 1963-73 the decade was known as the Vikram Sarabhai because of his visionary wishes and dreams and hopes, ISRO established this period the visualization of space profile and sowing the seeds of programs and receiving of the resources and rallying of the key manpower

The second decayed from 1973 to 1983, considered as a decade of Satish Dhawan project deleted program today has come by word of excellence the government approved and obtain the end-users SLV early programs like an SLV, Aryabhata, and Bhaskara satellite launches and application of programs like SLIT fruitful also the foundation of operational launch vehicle and satellite projects

The third decay from 1983 to 1993, was of U.R. Rao decade, where the peak activity in terms of development of systems and components of launch vehicles spacecraft and ground cryogenic some operational satellites with established in geosynchronous and low Earth orbit regular communication and remote sensing operational services to the nation was established accidental launching of Indian launch vehicles elder data their performance

The 4th decade from 1993 to 2003 it will be called by Kasturirangan decade we saw the rich return from the investments made in the early decades and we can succeed in the PSLV, GSLV programs and cancellation of the indigenous capacity of the launch of vehicles and space system or a testimony to the attainment of the quality and reliability with adequate safety India become self-reliant and safe space services and even started product launch services for the international community and now.

The fifth decade we called as a Madhavan Nair decade the Indian space program today has come become the biotic sellers and leading example the saga of Indian space research has been exciting one if you had today turn into exam date with staff trained exceeding more than 17000 full-time employees and budget running into [(□13,700 crores (US\$1.8 billion) (FY 2022–23)) thousands of crores per year, the space program was started in late 1962 in that room for which reason why the locating Rock station.

Mars Mission:

The **Mars Orbiter Mission (MOM)**, also called *Mangalyaan*, is a space probe orbiting Mars since 24 September 2014. It was launched on 5th November 2013 by ISRO, which was the first interplanetary mission, becoming the fourth space agency to achieve Mars orbit, lies in the rows of Roscosmos, NASA, and the European Space Agency. It made India the first Asian nation to reach Martian orbit and the first nation in the world to do so on its maiden attempt. The Mars Orbiter Mission probe lifted off from the First Launch Pad at Satish Dhawan Space Centre (Sriharikota Range SHAR), Andhra Pradesh, using a Polar Satellite Launch Vehicle (PSLV) rocket C25 at 09:08 UTC on 5 November 2013. The launch window was approximately 20 days long and started on 28 October 2013. The MOM probe spent about a month in Earth orbit, where it made a series of seven apogee-raising maneuvers before trans-Mars injection on 30 November 2013 (UTC). After a 298-day transit to Mars, it was put into Mars orbit on 24 September 2014.

It carries five scientific instruments. The spacecraft is currently being monitored from the Spacecraft Control Centre at ISRO Telemetry, Tracking and Command Network (ISTRAC) in Bengaluru with support from the Indian Deep Space Network (IDSN) antennae at Bengaluru, Karnataka.

The total cost of the mission was approximately ₹ 450Crore (US\$73 million), making it the least-expensive Mars mission to date. The low cost of the mission was ascribed by K. Radhakrishnan, the chairman of ISRO, to various factors, including a "modular approach", few ground tests, and long (18–20 hour) working days for scientists. BBC's Jonathan Amos mentioned lower worker costs, home-grown technologies, simpler design, and a significantly less complicated payload than NASA's MAVEN.

Conclusion:

The space economy will be worth US \$5 trillion by 2050. The benefits of opening up the space sector to NGPEs can be clearly seen from the world leader in space technology the USA. Elon Musk's SpaceX, which has been recently valued at the momentous US \$10 billion. Morgan Stanley estimates that the US \$350-billion global space industry will expand up to the US \$1 trillion by 2040.⁶ Activities such as asteroid mining, Earth observation, space tourism, satellite launches, deep space exploration, and satellite internet will be the drivers of the new space economy. The success of ISRO's mission and Future Plans will make India Super Power in 2030 within this decay.

References:

- 1) <https://www.oecd.org/sti/inno/space-forum/measuring-economic-impact-space-sector.pdf>
- 2) <https://www.isro.gov.in/about-isro>
- 3) <https://www.isro.gov.in/launchers/sounding-rockets>
- 4) <https://www.isro.gov.in/about-isro/former-chairmen>
- 5) Space India Magazine, 40 Years of ISRO, Oct-Dec.2003
- 6) <https://www.morganstanley.com/ideas/investing-in-space>.

शहरीकरणात शाश्वत विकास शिक्षण शिक्षणाची भूमिका

श्री.योगेश खंडेराव पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, अध्यापक अध्यापकमहाविद्यालया, अरण्येश्वर पूणे 9.

डॉ. गोविंदराव शंकराव कांबळे

सहयोगी प्राध्याप आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.

गोषवारा-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही सातत्याने विकास पावत असून विविध तर त्याचे स्वागत होताना दिसत आहे. यापूर्वी स्वीकारलेले उदारीकरणाचे धोरण नवीन पिढीच्या आर्थिक सुधारणे बरोबरच सुव्यवस्थित नियोजनाचा हा सर्वांचा परिणाम म्हणून वाढते आर्थिक क्रियाकलाप व शहरीकरण हातात हात घालून चालतात हे विकसित देशांचा अनुभव वरून आपण शिकलो आहोत. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात मिळणारा चांगला आर्थिक रोजगार व उच्च राहणीमानाच्या शोधात खूप मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे स्थलांतरित होत आहेत. या शहरीकरणावर योग्य ते नियंत्रण नसल्याने शहरांमध्ये झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण वाढत आहे शहरीकरण म्हणजे सर्वसमावेशक प्रगतीची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक चालक शक्ती असल्याचे मानले जाते पण शहरीकरण आपल्याबरोबर अनेक नव्या समस्यांना पण घेऊन येते या समस्या शाश्वत विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून सोडवण्यासाठी चौफेर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

मुख्य शब्द- शहरीकरण, शाश्वत विकास शिक्षण

प्रस्तावना:

सद्यस्थितीत भारत हा विकसनशील देश असला तरी ज्या गतीने भारताच्या विविध क्षेत्रात सुधारणा होत आहे हे त्यांची गती लक्षात घेण्यासारखी आहे. ऑक्सफर्ड इकॉनॉमिक्स या संस्थेने केलेल्या अभ्यासानुसार २०१९ते २०३५ या कालावधीत पहिली दहा वेगाने वाढणारी शहरे ही भारतातील असणार आहेत. ही अभिमानास्पद बाब असतानाच २०१५ च्या जागतिक बँकेच्या अहवालातील एका वाक्यकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे जागतिक बँकेच्या २०१५च्या अहवालानुसार भारतातील शहरीकरण हिडन अंड मेसी म्हणजेच अघोषित आणि गोंधळलेली आहे असे नमूद केले आहे.भारताच्या शहरी विस्तार हा देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५५.३% आहे. परंतु अधिकृत जनगणनेनुसार केवळ ३१.२% टक्के आहे. .चांगल्या भविष्याच्या शोधात कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय लोक शहरात येत राहतात परंतु अधिकृत नोंद नसल्याने त्याचा पायाभूत सुविधांची तजवीज करताना महानगर प्रशासनाची दमछाक होताना दिसत आहे. शहरीकरणातून निर्माण होणाऱ्या समस्या शाश्वत विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून व शासकीय योजनांच्या माध्यमातून सोडवण्याच्या दृष्टीकोणातून सदर लेखात आपण चर्चा करणारा आहोत.

शहरीकरण

क्षेत्रफळ, लोकसंख्या यासारखे घटकाद्वारे शहरी भागांच्या भौतिक विस्ताराला शहरीकरण असे म्हणतात. भारतातसह शहरीकरण जगभर होणारा बदल आहे. युनायटेड नेशन्सच्या मते शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचे शहरी भागात राहणे किंवा कामासाठी येणे होय.

शहरीकरणाची मानके (२०११ च्या जनगणनेनुसार)-

- एखादं क्षेत्राला शहरी क्षेत्र मानण्यासाठी मानवी बस्ती च्या लोकसंख्येमध्ये ५००० किंवा त्याहून अधिक लोकांचे वास्तव्य असणे आवश्यक आहे
- या मानवी लोकसंख्येपैकी किमान 75 टक्के लोक बिगर शेती व्यवसायात गुंतलेले हवेत.
- त्या ठिकाणच्या लोकसंख्येची घनता ४०००/व्यक्ती प्रति चौ किमी पेक्षा जास्त हवी.
- याशिवाय उद्योग मोठ्या निवासी वसाहती वीज आणि सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था अशी काही वैशिष्ट्ये असल्यास त्या ठिकाणाचा शहराच्या व्याख्येत समावेश केला जातो.

वाढत्या शहरीकरणाची कारणे:

१. रोजगार- शहरीकरण वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे बेरोजगारी नोकरीच्या शोधात असलेले लोकांची संख्या अधिक राहिल खेड्याच्या तुलनेत शहरात मिळणारा मजुरीचा दर हा अधिक असल्याने खेड्यातील लोकांचा शहराकडे येण्याचा कल वाढलेला आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे पण वाढत्या लोकसंख्येमुळे कृषीचे तुकडेकरण झाल्यामुळे कमी जमीन धारणा आणल्याने अल्पभूधारकांचा शहराकडे येण्याचा कल वाढलेला आहे.
२. दुसऱ्या महायुद्धानंतर शहरी भागात सरकारी सेवांचा वेगवान विस्तार झालेला असल्याने शहरीकरणाला पाठबळ मिळत आहे.
३. औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम म्हणून शहरी भागात भौतिक सुविधा वाढ झाली परिणामी भौतिक सुविधांच्या मुळे शहरात राहण्याचा लोकांचा कल वाढत आहे.
४. शहरी भागात शिक्षण आरोग्य वाहतूक व्यवस्था व इतर पायाभूत सुविधांची वाढ झाल्याने शहराकडे आकर्षित होत आहेत.
५. 1990 नंतर खाजगी क्षेत्रातील विविध सुविधा, मोठे कारखाने शहरी भागाच्या आसपास निर्माण झाल्याने शहरीकरण वाढले आहे.
६. 11 व्या पंचवार्षिक योजनेत भारताच्या आर्थिक विकासासाठी शहरीकरणाला लक्ष करून विविध सुविधांसाठी शासकीय स्तरावरून आर्थिक मदत करण्यात आली परिणामी शहरीकरण वाढले.

शहरीकरणातून निर्माण झालेल्या समस्या व शाश्वत विकास शिक्षणाची भूमिका

- स्थलांतर: शहरीकरणाच्या वाढीच्या प्रक्रियेत स्थलांतर ही महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. जगाच्या बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये शहरी वाढीचा दर जास्त आहे. या स्थलांतरावर उपाययोजना म्हणून स्थलांतराच्या कारणांचा शोध घेणे गरजेचे आहे ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध करून स्थानिक युवकांना संधी देणे गरजेचे आहे. गांधीजींच्या स्वयंपूर्ण खेडे संकल्पनेच्या दृष्टिकोनातून काम करणे गरजेचे आहे स्थलांतरामुळे शहरी भागात वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे श अनेक नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत.

- अति शहरीकरण-भारतातील प्रत्येक शहरी अति शहरीकरणाचा बळी ठरत आहेत. शहरांमध्ये अनियंत्रित लोकसंख्या वाढते तेव्हा ग्रह दारिद्र्य या नव्या संकल्पनेचा उदय होतो. लोकांना वाढत्या घरांच्या किमती मुळे घरे घेता येत नाहीत व झोपडपट्ट्यांची संख्या वाढते शाश्वत विकासाच्या दृष्टिकोनातून लोकांना सुरक्षित आणि निरोगी निवारा मिळवण्यासाठी शासकीय यंत्रणेने वाढत्या घरांच्या किमतीवर योग्य ते नियंत्रण ठेवण्याची गरज आहे. त्याचबरोबर शासकीय स्तरावरून लोकांच्या मागणीनुसार लोकांना परवडेल अशा चांगल्या संकुलांची निर्मिती करण्यामध्ये शासनाने पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.
- स्वच्छ व सुरक्षित पिण्याचे पाणी-शहरातील वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता जल व्यवस्थापन विभागाने पाण्याच्या झोतांचे शुद्धीकरण बरोबरच पाण्याच्या नवीन साठेची नवीन साठेच्या निर्मितीसाठी आवश्यक ते प्रयत्न करणे, पाण्याच्या वितरणासाठी स्वतंत्र मीटर व्यवस्था, प्रत्येक व्यक्तीला किमान 135 लिटर पाणी उपलब्ध करून देणे पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण लोकांना देणे या गोष्टींची आवश्यकता आहे
- अस्वच्छता-अनियंत्रित वाढलेली लोकसंख्या महानगराच्या आरोग्य व स्वच्छता विभागावर असलेला अतिरिक्त ताणामुळे शहरांची स्वच्छता रोज होत होताना दिसत नाही .या अस्वच्छतेत निर्माण होणारी रोगराई व त्यावरील समस्या या सगळ्या गोष्टी लक्षात घेऊन शहरातील लोकांना झीरो वेस्ट संकल्पनेशी अवगत करणे कचऱ्याचे अलगीकरण या मूलभूत बाबींवर प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.
- आरोग्य आणि शिक्षण-आरोग्य आणि शिक्षण हे मानवी विकासाचे महत्त्वाचे थांक सांकेतांक आहेत. सद्यस्थितीत शहरांची स्थिती पाहता सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था ही संकुचित होताना दिसत आहे. बहुतांश लोक शिक्षण आणि आरोग्य यासाठी खासगी सेवांवर अवलंबून असल्याचे जाणवत आहे. आरोग्य व शिक्षण हे व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार आहेत शासनाने यामध्ये नफा मिळवण्याचा उद्देश न ठेवता लोकांना पुरेशा प्रमाणात आरोग्याच्या व शिक्षणाच्या सुविधा पुरवणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे. शहरांमध्ये आपत्कालीन स्थितीतपथक केवळ तीस मिनिटांत घटनास्थळी पोहोचेल अशी व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. तर 15000 लोकांत पाठीमागे एक शासकीय रुग्णालय व्यवस्था उभारणे गरजेचे आहे.शहरातील 15 टक्के भागावर शैक्षणिक संकुलात असावीत दहा लाख लोकांना पाठीमागे एका विद्यापीठाची योजना आवश्यक आहे. आरोग्य व शिक्षण या सुविधांसाठी जर खाजगी सेवांवर अवलंबून राहावे लागत असेल तर खासगी व्यवसायिक त्यातून नफा मिळवण्याच्या दृष्टिकोनातून लोकांची अतिरिक्त लूट करण्याची शक्यता आहे. विकसित देशांमध्ये शिक्षण व आरोग्य यासाठी लोक शासकीय व्यवस्थेवर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते भारतात मात्र शिक्षण आणि आरोग्य यासाठी खाजगी सुविधांचा वापर करण्याकडे लोकांचा कल आहे अर्थात यासाठी कारण शासकीय सुविधांमध्ये असणारा अतिरिक्त ताण आहे.
- सामाजिक संरक्षणाचा अभाव- ग्रामीण भागातून शहरात आलेल्या लोकांना सामाजिक संरक्षणाची गरज असते मानवी हक्काची जाण असलेली सांस्कृतिक विविधतेत एकात्मता मानणारी पिढी निर्माण करण्याच्या उद्देशाने शिक्षण प्रक्रियेत योग्य ते बदल करून सामाजिक एकोपा यासाठी विविध स्तरांच्या लोकांचा एकत्र आवास उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.त्याचबरोबर कायदा व

सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी स्थानिक प्रशासनाकडे येणार आहे. त्यासाठी स्थानिक प्रशासनाकडे योग्य त्या मनुष्यबळाची आवश्यकता आहे.

- पर्यावरणीय समस्या- वाढती लोकसंख्या करणाऱ्या सततच्या वाढीमुळे महानगरे प्रदूषणाची केंद्रे झालेली आहेत. यासाठी शहरासाठी वृक्षारोपणाची योजना आखणे, इलेक्ट्रॉनिक गाड्यांचा वापर करणे, लोकांची कार्बन फूटप्रिंट बद्दल जागृत करणे याशिवाय समाज माध्यमांचा वापर करून शहरातील पर्यावरणीय समस्यांच्या बाबतीत लोकांची भूमिका लोकांना पटवून देणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर प्रदूषण कायद्याच्या नियमानुसार नियम मोडणाऱ्या औद्योगिक संस्थांना योग्य तो दंड करून प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने त्यांच्या नियमाची कडक अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.
- शहरी सार्वजनिक वाहतूक-गेल्या काही वर्षात सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेवर अतिरिक्त ताणामुळे खाजगी वाहने प्रचंड प्रमाणात वाढली आहेत. मात्र रस्त्यांची संख्या, आकार त्या पटीत वाढला नाही. रस्त्यावर गर्दी ची समस्या वाढत आहे.आहे यासाठी लोकांना त्यांच्या जवळच्या प्रवासासाठी सायकल, पादचारी मार्गांचा वापर करण्यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर रस्त्यांची रुंदी उड्डाणपूल ही संख्या वाढवणे गरजेचे आहे की शहरांमध्ये बस, मेट्रो रेल्वे,यासारख्या विविध प्रकारच्या सुविधा असणे आवश्यक आहे.
- शहरी अपराध-लोकसंख्येच्या प्रमाणात शहरात वाढणारी गुन्हेगारी एक मोठी आव्हान आहे. कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी आवश्यक असणारी पोलिस बळ त्यांची संख्या व एकूण लोकसंख्येची गुणोत्तर पाहता अजून मोठ्या प्रमाणावर पदभरती करणे आवश्यक आहे कायद्याच्या कठोर पालनाच्या माध्यमातून या शहरी अपराधावर योग्य त्या वेळी नियंत्रण ठेवणे गरजेचे झालेले आहे.

सारांश-

शहरीकरणाचे आव्हान पेलत असताना सर्वच बाबतीत शासन व्यवस्थेवर अवलंबून न राहता शाश्वत विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर शाश्वत विकास शिक्षणाची योग्य ती अंमलबजावणी करून भविष्यात निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्या कमी करता येतील यासाठी लोकसहभागामुळे भावी पिढ्यांचे जीवन सुकर होईल .

संदर्भ -

- <https://mr.vikaspedia.in/social-welfare/92893e917930940915930923-90692393f-92891793093091a92893e-1/93693993094091593092393e924942928-92893f93094d92e93e923-93994b92393e94d92f93e-93892e93894d92f93e>
- <https://www.drishtias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/crisis-of-urbanization>
- <https://www.drishtias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/increasing-challenges-of-urbanization-in-india>

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार- पं. जवाहरलाल नेहरू

प्रा.श्री.एस.एन.पाटील

(इतिहास विभाग प्रमुख) आनंदीबाई रावराणे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी, जि.सिंधुदुर्ग.

snphistory92@gmail.com

प्रस्तावना-

भारताबरोबरच इतर कोणत्याही राष्ट्राची परराष्ट्रनीती त्या राष्ट्राची तत्कालीन राजकीय, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती, पारंपरिक विचारधारा व आशा आकांक्षा, त्या राष्ट्राचे हितसंबंध व गरजा, तसेच तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती यातून साकार होते. राष्ट्राचे हितसंवर्धन व्हावे या एकाच उद्दिष्टाने परराष्ट्रनीतीचे निर्धारण केले जाते. भारताची परराष्ट्रनीती भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर निश्चित केली गेली. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जग दोन परस्परविरोधी राष्ट्रगटात विभागले गेले असल्याच्या जाणिवेतून ती निर्माण झाली असे नाही, तर भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतून ती स्वाभाविकपणे साकार होत गेली. १९४७ मध्ये भारताची परराष्ट्रनीती निश्चित करताना, परराष्ट्रनीतीचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यापुढेही तेच उद्दिष्ट असावे हे स्वाभाविकच होते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित केले. गेल्या ७५ वर्षांत भारताचे परराष्ट्र धोरण हे राष्ट्रहिताचे, अनाक्रमणाचे, मित्रत्वाचे, सहकार्याचे, दहशतवाद विरोधी, लोकशाहीला अभिप्रेत असेच राहिलेले आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान व भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे परराष्ट्र धोरण काय होते आणि त्याची तत्वे काय होती, यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केलेला आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप-

भारताचे प्राचीन काळापासून जगातील इतर देशांशी सौहार्दाचे संबंध होते. ब्रिटिश राजवटीमध्ये त्यांच्या वसाहतवादी हेतूने प्रेरित परराष्ट्र धोरणामुळे भारताच्या इतर देशांची असणार्या संबंधांमध्ये बदल झाला. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्थूल जडणघडण स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झाली. ब्रिटिशांच्या परराष्ट्र धोरणावर टीका करून राष्ट्रीय चळवळीतील धुरिणांनी सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या तत्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत देशाच्या परराष्ट्र धोरणनिर्मितीवर पंतप्रधानांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर पहिले पंतप्रधान व परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पं.जवाहरलाल नेहरू यांनी ब्रिटिशांच्या परराष्ट्र धोरणातील कटू अनुभवातून बोध घेत देशाचे परराष्ट्र धोरण आखले. अलिप्ततावाद, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाला

विरोध, वर्णद्वेष विरोध, जागतिक शांतता, प्रादेशिक सहकार्य, निःशस्त्रीकरणाला पाठिंबा ही भारतीय परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख तत्वे आहेत.

इ.स.पू. चौथ्या शतकात कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात राजाने अंगीकारावयाच्या परराष्ट्र धोरणाबाबत चिकित्सा केली आहे. कौटिल्याच्या कल्पनेप्रमाणे राजाचे ध्येय आपल्या राज्याची वृद्धी करून साम्राज्य स्थापन करणे. स्वतः चक्रवर्ती होणे हे असावयास हवे. यासाठी अंगीकारावयाच्या धोरणाचे स्वरूप अर्थातच आधुनिक काळातील स्वतंत्र राष्ट्राची संबंधित असणाऱ्या परराष्ट्रीय धोरणापेक्षा वेगळे आहे. कौटिल्याच्या धोरणास फार तर विस्ताराचे राजकारण म्हणता येईल. कौटिल्यप्रणित धोरणाची उद्दिष्टे आधुनिक परराष्ट्रीय धोरणाच्या उद्दिष्टापेक्षा काहीशी वेगळी असली तरीही त्या धोरणाची रूपे, त्यासाठी लागणारी क्षमता आणि त्याची साधने यांची कौटिल्याने केलेली चर्चा विचाराई ठरते.

पं.जवाहरलाल नेहरू- (१८८९ - १९६४)

थोर स्वातंत्र्य सेनानी आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म गंगा, यमुना व सरस्वती यांचा त्रिवेणी संगम असलेल्या अलाहाबाद उर्फ प्रयाग या पवित्र क्षेत्री श्रीमंत ब्राह्मण कुटुंबात १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी झाला. प्राथमिक शिक्षण भारतात तर उच्च शिक्षण परदेशात झाले. विद्यार्थी दशेत अनेक विचारवंतांची पुस्तके व भाषणे ऐकून त्यांच्या मनात देशभक्ती निर्माण झाली. १९१२ ला पं.नेहरू बॅरिस्टर पदवी घेऊन भारतात आल्यानंतर त्यांनी अलाहाबादच्या कोर्टात वकिलीचा व्यवसाय सुरू केला. या

व्यवसायात त्यांचे मन रमत नव्हते. आपला भारत इंग्लंड सारखा स्वतंत्र देश असावा असे त्यांना वाटत होते. गोपाळ कृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक, मोतीलाल नेहरू, अंणी बेझंट, सरोजिनी नायडू व महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने ते स्वातंत्र्यलढ्यात आले. महात्मा गांधींबरोबर त्यांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. १९२९ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष झाले. कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतल्यामुळे त्यांना तुरुंगवास झाला. त्यांनी भारतात अनेक दौरे काढून स्वातंत्र्याबद्दलच्या विचारांचा प्रसार केला. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा होता. १९४७ ला सर्वानुमते स्वतंत्र भारताचे ते पहिले पंतप्रधान झाले. अशा थोर राष्ट्रीय नेत्याचा मृत्यू २७ मे १९६४ रोजी झाला.

नवभारताचे स्वप्न-

२ सप्टेंबर १९४६ रोजी हिंदुस्थानच्या हंगामी सरकारच्या मंत्रिमंडळाचे प्रमुख म्हणून पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी अखंड हिंदुस्थानच्या राजकारणाची सूत्रे हाती घेतली. बऱ्याच राजकीय उलथापालथी होऊन विशेषतः हिंदुस्थानच्या फाळणीने पाकिस्तानची निर्मिती होऊन १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्थान ब्रिटिश सत्तेच्या जोखडातून मुक्त झाला. १५ ऑगस्ट १९४७ हा भारताच्या इतिहासातील पहिला स्वातंत्र्य दिन देशभर मोठ्या उत्साहात आणि विविध कार्यक्रमांनी संपन्न झाला.

राष्ट्रभक्तांच्या अनेक पिढ्यांच्या त्यागाचे, देशासाठी बलिदान केलेल्या शेकडो राष्ट्रवीरांच्या हौतात्म्याचे, स्वातंत्र्य मधुर फळ होते. देशाला राजकीय स्वातंत्र्य लाभले असले तरी, अन्नधान्याची टंचाई, प्रशासकीय गोंधळ, आर्थिक दुरावस्था, हिंदू-मुस्लीम जमातीत निर्माण झालेली द्वेषाची आग इत्यादी समस्या देशासमोर होत्या. अशा सर्व दृष्टींनी गंभीर स्थिती निर्माण झालेली असताना पं.जवारलाल नेहरू यांनी १९४७ ते १९६४ या काळात योग्य प्रकारे हाताळलेली दिसते. म्हणूनच भारतीय इतिहासामध्ये १९४७ ते १९६४ या कालखंडाला नेहरू युग म्हणून ओळखले जाते.

पं.नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण-

१९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जागतिक राजकारणात भारताचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण झाले. म्हणूनच भारताच्या संदर्भातील पूर्वीचे सर्वच राजकीय संदर्भ बदलले. जगातील इतर राष्ट्रांशी आपले संबंध कसे असावेत ही समस्या भारतासमोर निर्माण झाली. त्यासाठी भारताला आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित करण्याची वेळ आली. कोणत्याही राष्ट्राला आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित करताना आपला इतिहास, परंपरा, भौगोलिक स्थान, आपले उत्पन्न व गरजा, लोकांच्या आकांक्षा, शासन पद्धती व देशाचे संरक्षण इत्यादी गोष्टींचा विचार करून निश्चित करावी लागते. कारण त्यावरूनच राष्ट्राचे इतर राष्ट्रांचे हितसंबंध निश्चित होत असतात. भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पाया पारतंत्र्याच्या काळात घातला गेला हे आधुनिक भारताच्या इतिहासाच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते. १९३८ साली हरिपूर येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात जे अनेक ठराव मांडण्यात आले. त्यापैकी एक ठराव म्हणजे "हिंदुस्तानचे लोक शेजारील राष्ट्रांशी शांततापूर्ण जीवन जगू इच्छितात. जागतिक शांतता टिकविण्यासाठी साम्राज्यवादाचे उच्चाटन झाले पाहिजे, तसेच एका राष्ट्रकडून दुसऱ्या राष्ट्राची होत असलेली पिळवणूक थांबली पाहिजे" या ठरावातच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सूत्र सापडते. १९४४ साली पं. नेहरूंनी असे स्पष्ट केले होते की, "भारताची परराष्ट्र नीती अलिप्ततेवरच आधारित असेल." ७ सप्टेंबर १९४६ रोजी आकाशवाणीवरून देशवासियांना उद्देशून बोलताना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या भूमिकेचे सूतोवाच करतांना म्हणाले होते, "We propose as far as possible to, keep away from the Powar Blocs or groups aligned against one another which have led in the past two world wars...We believe that peace and freedom are indivisible....We are particularly interested in the emancipation of colonial and dependent countries' people, and recognition theory and practice of equal opportunities for all races...We seek no domination over others and we claim no privileged position over others but we do claim equal and honourable treatment for our people wherever they may go." या नेहरूंच्या वक्तव्यात पं. नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्टपणे प्रतीत होतात. नेहरूंना जागतिक इतिहासाची संपूर्ण माहिती होती आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाची चांगली जाण होती. कोणत्याही राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचे मूलगामी तत्त्व त्या त्या राष्ट्राच्या हितसंबंधास अग्रक्रम देणे हेच असते. त्याचप्रमाणे नेहरूंनीही भारताच्या हितसंबंधास प्रथम स्थान देणारे परराष्ट्र धोरण जाहीर केले होते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचे

पंतप्रधान म्हणून अधिकृतपणे सत्ता हाती घेतल्यानंतर पंडित नेहरूनी परराष्ट्र खातेही आपल्या हाती ठेवले होते. त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताला एक विशिष्ट असे स्वतंत्र स्थान मिळवून देणे. त्यांच्या सतरा वर्षांच्या कालखंडात भारताचे परराष्ट्र धोरण कसे विकसित होत गेले हे पाहणे महत्वाचे आहे.

परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वे/ वैशिष्ट्ये-

भारताच्या अर्थात पं.जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वे/ वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

- १) प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण
- २) देशाचा आर्थिक विकास साधणे
- ३) साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध
- ४) वंशभेदाला विरोध
- ५) परदेशातील भारतीयांचे हितसंबंध जोपासणे
- ६) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सलोखा
- ७) गटनिरपेक्षता किंवा तटस्थता
- ८) संयुक्त राष्ट्रसंघास सहकार्य

१) प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सर्वात महत्वाचे व पहिले उद्दिष्ट म्हणजे देशाच्या प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण करणे. यासाठी शस्त्रबळावर अवलंबून राहता कामा नये असे नेहरूंचे मत होते. देशाची सुरक्षितता टिकविण्यासाठी सैन्यबळ वाढवण्याऐवजी शेजारील व परराष्ट्रांशी मैत्रीचे संबंध निर्माण करावे हे परराष्ट्र धोरणाचे सूत्र होते. भारताला स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक व लष्करी दुर्बलता या दोन समस्यांनी भेडसावले होते. अशा स्थितीत कोणाशी शत्रुत्व भारताला परवडणारे नव्हते. संरक्षणासाठी व आर्थिक विकासासाठी पैशाची आवश्यकता होती. नेहरूंनी आर्थिक विकासाला महत्त्व दिले, पण त्याचबरोबर काही प्रमाणात संरक्षणसिद्धताही केली. देशाचे सैन्य उभारतांना या सैन्याचा उपयोग दुसऱ्यावर आक्रमण करण्यासाठी होणार नाही हे देखील स्पष्ट केले. देशाच्या अखंडतेसाठी सरहद्दीवर शांततेची गरज वाटत होती. म्हणूनच शस्त्रकपात घडवून आणणे, आंतरराष्ट्रीय तणाव नाहीसा करणे व शांतता टिकवणे यासाठी नेहरूंनी विशेष प्रयत्न केले.

२) देशाचा आर्थिक विकास साधणे-

देशाची आर्थिक प्रगती साध्य करून घेण्यासाठी नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणाचा उपयोग करून घेतला. स्वातंत्र्य व लोकशाहीवर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. लोकशाही स्थिर व यशस्वी होण्यासाठी बळकट

समाज व अर्थव्यवस्था असणे महत्त्वाचे होते. त्याकरिता आर्थिक दृष्ट्या दुबळ्या व औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत मागास अवस्थेत असलेल्या भारताला आर्थिक नियोजनाच्या सफलतेसाठी प्रगत व संपन्न राष्ट्रांकडून भांडवल, यंत्रसामुग्री व तंत्रज्ञान यांची मदत मिळणे गरजेचे होते.या मदतीसाठी भारताचे जगातील भांडवलशाही व समाजवादी अशा दोन्ही राष्ट्रांशी संबंध मैत्रीपूर्ण राहणे आवश्यक होते. म्हणजे देशाच्या प्रगतीसाठी सर्वच राष्ट्रांची मैत्रीसंबंध टिकविणे सहकार्य प्रस्थापित करणे हे भारताच्या परराष्ट्र नीतीचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते.

३) साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध-

साम्राज्यवाद किंवा वसाहतवादाच्या वरवंट्याखाली केवळ भारतातच नव्हे तर आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रेही भरडली गेली होती. त्यामुळे त्या राष्ट्रांबद्दल भारताला सहानुभूती होती. या घातक प्रवृत्तीचे मानवी जीवनातून पूर्णपणे उच्चाटन करण्याकरिता भारताचे प्रयत्न होते. साम्राज्यवादाबद्दल नेहरू म्हणाले होते की, "आशिया खंडातील आम्ही लोक पाश्चिमात्य साम्राज्यवादाने वसाहतवादाने पीडित आहोत. त्याचे चटके आम्हाला जितके बसले आहेत तेवढे इतर कोणाला बसले नाहीत. म्हणून स्वतंत्र होताच त्या वसाहतवादविरुद्ध व साम्राज्यवादविरुद्ध आम्ही आवाज उठवित आहोत. प्रत्येक वसाहतीला स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या स्वातंत्र्याला आमचा पाठिंबा आहे." या धोरणाला अनुसरून भारताने प्रथम इंडोनेशियाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित केला व हॉलंड विरुद्ध आवाज उठविला. हिंदुस्थानच्या पुढाकारामुळे लिबियाला स्वातंत्र्य मिळाले व अल्जेरियाच्या स्वातंत्र्याचाही भारताने पुरस्कार केला.

४) वंशभेदाला विरोध-

साम्राज्यवादाप्रमाणे वर्णवंशभेदाचा फटका भारताला बसलेला होता. शेकडो वर्षे भारतीयांनी काळा-गोरा भेद अपमानास्पदरित्या सहन केला. आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रात युरोपियनांनी मोठ्या प्रमाणात वंशभेदाच्या आधारावर अत्याचार केले होते. वांशिक समतेचे तत्व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्य झालेले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र वंश व वंशभेदावरून अनेक राष्ट्रात जुलूम- दडपशाही सुरू होती. वांशिक समता हा मानवाचा एक मूलभूत अधिकार आहे असा नेहरूंचा विश्वास होता. तसेच वंशभेदामुळे संघर्षाची व युद्धाची भावना बळावते असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे भारताने परराष्ट्र धोरणात कोणत्याही प्रकारच्या वंशभेदाला विरोध करण्याचे उद्दिष्ट जाहीर केले. दक्षिण आफ्रिका राज्यसंघाने वंशभेदाचे धोरण अंमलात आणले याचा भारताने निषेध केला. एवढेच नाही तर दक्षिण आफ्रिका राज्यसंघातील आपले इंडियन हायकमिशनरचे कार्यालय १९५४ मध्ये बंद केले.

५) परदेशातील भारतीयांचे हितसंबंध जोपासणे-

आशिया, आफ्रिका, युरोप, अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या खंडातील निरनिराळ्या देशात लाखो भारतीय स्थायिक झाले होते. १९ व्या शतकात आर्थिक कारणाकरिता भारतातून परदेशी जाऊन ते

स्थायिक झाले. तेथील सरकारकडून त्यांच्यावर अन्याय झाल्यास, नागरिकत्वाचे हक्क न मिळाल्यास ते भारतीय सरकारकडे मदतीची मदतीचे आवाहन करित होते. दक्षिण आफ्रिकेत वर्णभेदावरून भारतीयांवर जुलूम होत होते तर सिलोनमध्ये भारतीयांना राजकीय व नागरिकत्वाचे हक्क मिळत नव्हते. त्यामुळे परदेशातील भारतीयांना शक्य तेवढी मदत करावी हे भारताचे धोरण होते. परंतु तसे करताना त्या राष्ट्रांच्या हितसंबंधांना धक्का लागणार नाही याची काळजी घेणे सरकारला भाग होते. विविध देशात राहणाऱ्या भारतीयांना नागरिकत्वाचे हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे किंवा त्या देशातील इतर परकियांना मिळणाऱ्या सवलती तेथील भारतीयांना मिळाल्या पाहिजेत. याबाबत भेदभाव होता कामा नये. परदेशातील भारतीयांनी तेथील नागरिकांशी बंधभावाने व सहकार्याने रहावे यांची त्यांना प्रेरणा देणे ही भारत सरकारची भूमिका होती.

६) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सलोखा-

भारताने अहिंसेच्या व शांततेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळविले होते. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात झालेल्या जागतिक महायुद्धात भारतीयांनी हुकूमशाही राष्ट्रांना किंवा आक्रमकवादी राष्ट्रांना विरोध करून इंग्लंड-अमेरिकेला मदत केली होती. म्हणूनच स्वातंत्र्यानंतर भारताने आंतरराष्ट्रीय शांततेवर दिलेला भर हे परराष्ट्र धोरणाचे तत्व आजतागायत सुरू आहे. जागतिक शांततेचा फायदा अविकसित व विकसनशील राष्ट्रांना होऊन त्यांची प्रगती घडून येईल, अणुयुगाचा काळ सुरू झाल्यामुळे युद्ध झाल्यास सर्वनाश घडून येईल अशी भारताची भूमिका होती. पं.नेहरुंच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास "शांतता प्रस्थापित व्हावी तेवढी फक्त आमची आशा नव्हे तर ती आवश्यकता आहे." दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका व रशिया यांच्यात शितयुद्धाला सुरुवात झाली. अमेरिकेने नाटो व रशियानेही वार्सा सारखे सैनिक करार करून आपले शक्तिशाली गट निर्माण केले. भारताने वेळोवेळी या करारांवर टिका करून त्यास सामील होण्यास नकार दिला. समस्यांचे निराकरण अशाप्रकारच्या करारातून होऊ शकत नाही. उलट अशा शक्ती प्रदर्शनाने आंतरराष्ट्रीय शांतता नष्ट होते व युद्धाची शक्यता वाढते असे भारताचे मत होते.

७) गटनिरपेक्षता किंवा तटस्थता-

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा जगात दोन गट एकमेकांविरुद्ध उभे ठाकलेले होते. अमेरिकेचा भांडवलशाही गट आपले सामर्थ्य वाढविण्यासाठी जगातील राष्ट्रांना आपल्याकडे ओढत होता तर रशियाचा साम्यवादी गट देशांमध्ये साम्यवादी विचारसरणी निर्माण करित होता. भारताने यापैकी कोणत्याही गटात प्रवेश केला नाही. उलट गटनिरपेक्ष धोरण अवलंबून तटस्थ धोरण स्वीकारले. तसेच जगात तटस्थ राष्ट्रांची संख्या वाढवायला सुरुवात केली. अमेरिका व रशिया यांच्या गटात जायचे नसले तरी त्यांच्याशी मैत्रीसंबंध ठेवून त्यांच्याकडून योग्य ती मदत मिळवून विकास साधणे ही भारताची भूमिका होती. तटस्थता म्हणजे राष्ट्रगटाशी शत्रुत्व नव्हे तर राष्ट्रांशी मैत्री होय. तसेच तटस्थता म्हणजे

निष्क्रियता किंवा अलिप्तता असा अर्थ नसून आंतरराष्ट्रीय शांततापूर्ण सहअस्तित्वाची वाढ व्हावी म्हणून केला गेलेला प्रयत्न होय.

८) संयुक्त राष्ट्रसंघटनेस सहकार्य-

संयुक्त राष्ट्रसंघ किंवा युनो हे विश्वशांतीसाठी सर्वोत्तम साधन आहे असे भारताचे स्पष्ट मत आहे. जागतिक प्रश्न हे शांततापूर्ण मार्गांनी व चर्चा करून सोडवावेत हे भारताचे तत्त्व असल्याने पं.नेहरुंचा युनोवर गाढ विश्वास होता. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला बाजूला सारून कोणतेही प्रश्न सोडवता येणार नाही असे नेहरु म्हणत असत. संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक राजकारणाचा आखाडा बनू नये असे भारताला नेहमी वाटते व भारताने नेहमी शांततेसाठी राष्ट्रसंघाला सर्वतोपरी सहाय्य केले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आदेशावरून भारताने शांततेसाठी कोरिया व मध्यपूर्वेतील देशात आपले सैनिक व निरीक्षक पाठविले, कांगोला सैन्य पाठवले, सुवेझ कालव्याच्या प्रकरणातही भारताने युनोला सहकार्य केले. भारत प्रत्येक उपायाद्वारे संयुक्त राष्ट्रसंघाला सामर्थ्यशील बनवू इच्छितो. थोडक्यात नेहरुंच्या काळात भारत हा युनोचा एक क्रियाशील सभासद होता, ही उल्लेखनीय गोष्ट आहे. अशाप्रकारे भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्वे स्वीकारली होती.

समारोप-

नवभारताचे शिल्पकार पं.जवाहरलाल नेहरु यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण हे भारताचे राष्ट्रहित लक्षात घेऊन ते देशाच्या राष्ट्रीय एकात्मतेचे, आर्थिक विकास आणि राजकीय स्वातंत्र्य उपकारक होईल असे ठरविण्यात आले. देशाच्या प्रदीर्घ आणि ऐतिहासिक परंपरेच्या व नजीकच्या भूतकालीन घटनांच्या एकत्रित परिणामांतून तयार झालेल्या या धोरणात मोठेच सातत्य आणि सलगता आढळते. जागतिक परिस्थितीत क्रांतिकारक बदल होऊन देखील स्वातंत्र्यलढ्याच्या व स्वातंत्र्योत्तर सुरुवातीच्या काही वर्षांच्या काळात उत्क्रांत होत गेलेल्या त्या धोरणाचा मूलभूत ढाचा सुसंगत आहे. या असाधारण यशाचे शिल्पकार पं.जवाहरलाल नेहरु होते. आज २१ व्या शतकातही जागतिक राजकारणामध्ये भारताने परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून एक आदर्श निर्माण केला आहे. पं.नेहरुंचे चरित्रकार मायकेल ब्रेशर यांच्यामते नेहरु हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार होते, इतकेच नव्हे तर परराष्ट्रीय धोरण ही त्यांची मक्तेदारी होती. या वरील सर्व विवेचनावरून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पं.जवाहरलाल नेहरु होते हे सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

- १) मराठी विश्वकोश खंड १२, प्रमुख संपादक तर्कतीर्थ श्री.लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्रकाशक- महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ मुंबई ०१, प्रथम प्रकाशन-१९८५.
- २) समग्र भारताचा इतिहास, प्राचार्य या. ना कदम, फडके प्रकाशन कोल्हापूर-१२.

- ३) आधुनिक भारताचा इतिहास, बी.एल.गोवर, एन.के.बेल्हेकर, एस. चंद आणि कंपनी लि.नवी दिल्ली-५५.
प्रथम संस्करण-२००३.
- ४) इंडिया आफ्टर इंडिपेंडेन्स, बिपिन चंद्र, संपादन-संस्करण के.सागर, के.सागर पब्लिकेशन पुणे-३०,
द्वितीय आवृत्ती ऑक्टोबर, २००६.
- ५) आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रा.गफुर शेख, प्रितम पब्लिकेशन्स, जळगांव,०१, प्रथमावृत्ती जून २००५.
- ६) आधुनिक भारताचा इतिहास (१९४७-२०००), डॉ.शांता कोठेकर, श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर-१०,
प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर-२००८.
- ७) समकालीन भारताचा इतिहास, प्रा.जितेंद्र भामरे, शेठ प्रकाशन मुंबई-३१, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर-२०१८.
- ८) Vikaspedia

DEFENSE MINISTER: YASHWANTRAO CHAVAN

Dr. Santosh Tukaram Kadam

Head Department of History, S. B. R. College Mhasawad

Mo. No. 9423802560

Mail Id – stkadam75@gmail.com

1. Introduction

During the post independent period in India Late Yashwantrao Chavan was the most leading personality among the dynamic leaders who left their personal impression as well as the impression of Maharashtra at national level. Nation achieves various benefits from the defense strategies implemented by that nation, such as preserving national interest, self-development throughout pride and self-dependency, national pride, awareness of self-dependency, achieving higher position in globalization, maintain independency etc. ¹ For the protection of the country the economic development, and internal situation of the country are the major factors. Yashwantrao Chavan structured the defense strategy of independent India. The present research article focuses on the works of Yashwantrao Chavan as a Defense Minister of India.

Birth and Education

Yashwantrao Chavan was the child to the couple Balwantrao and Vithabai, born on 12th March 1913 at Devrashtra. His father passed away in plague disease at 1917 when Yashwantrao was only four years old. ² He spent some time at Devrashtra with his mother where he started his primary education. Later they took primary and secondary education at Karad. He completed his graduation in History and Political Science from Mumbai University and achieved the degree of Law (LL B.) at 1941 from Law College at Pune.

Political Development

Yashwantrao Chavan started his political activity in 1932 during his schooling by participating in the Kaydebhag Movement. ³ Later he participated in the Bhumiगत Movement in 1942. He was elected for Mumbai Region Legislative Committee. He was elected as member of assembly from Karad and acted as Minister for urban life in Government of Morarji Desai. ⁴ He played a major role in the 1953 Nagpur Agreement due to that Vidarbha merged in Collective Maharashtra. He shouldered the responsibility of Chief Minister of a bilingual state in 1953. He was elected from Karad assembly in 1957. At the time of Pandit Jawaharlal Nehru's visit to Maharashtra for Chatrapati Shivaji Maharaj statue inauguration, Yashwantrao Chavan imbedded the difficulties in administering a bilingual state. In the effect the Congress leaders decided to create two states, Maharashtra for Marathi speakers and Gujarat for Gujarati speakers. In April 1960 Parliament of India passed the bill to abolish bilingual states and create two states respectively. On 1st May, including Mumbai, Maharashtra State was formed and Yashwantrao Chavan got the opportunity to become the Chief Minister of the newly formed Maharashtra. Formation Function, Yashwantrao Chavan promised Jawaharlal Nehru that Sahyadri will be always eagerly helpful to Himalayas. And it became true when Yashwantrao Chavan became Defense Minister. ⁵

Defense Minister

Yashwantrao Chavan made gradual development in the status of Maharashtra. At the national level there was tense due to the attack by China. Indian Army has been defeated by China. As a result there was forceful demand to dismiss the Defense Minister Krishna Menon. Nehru discussed on the matter with Lal Bahadur Shastri. Pandit Nehru dismissed Krishna Menon from the post of Defense Minister. In the further discussion for the new comer the names of Krishnamachari, Biju Patnaik and Yashwantrao Chavan were been considered, but regarding the capability only Yashwantrao Chavan fulfilled the expectations of Pandit Nehru. On 14th November 1962 Yashwantrao Chavan was selected as Central Defense Minister and a new era began in Yashwantrao Chavan's life⁶. The critical situation in which Yashwantrao Chavan was made Defense Minister was the apex point of his political career. The newspaper described the event as '7 Sahyadran ran for the defense of Himalayas'⁷. On 21st November 1962 at 9.00 am President Sarvapalli Radhakrishnan gave an oath of Defense Minister to Yashwantrao Chavan. By chance China declared sea fire one-sidedly.⁸ But without negligence Yashwantrao Chavan continued his work on defense strategies. Due to the recent defeat in war lowered the confidence of the commanding officers of Army. For the positive inspiration Yashwantrao Chavan managed to create intimacy with all army officials with the aim to understand the root problems.⁹ He met with all Chief, Commanding Officers, secretaries and soldiers. Within one year, 169 days out of 365 days, he arranged meetings with army chiefs only with the aim to increase their confidence¹⁰.

Challenges as Defense Minister

Though China has declared ceasefire, the possibility of its reattach increased many challenges such as availability of modern arms, increasing number of soldiers, military training for hill climbing, etc. In order to achieve the requirement Yashwantrao Chavan summoned meetings with Army, Navy and Air Force Chief Officers at daily morning⁹. Yashwantrao Chavan was aware of the need of the dynamic leadership of Defense Minister to raise the country out of the humiliation of China War defeat. To achieve the target he has to create weightage as well as confidence in Assembly. Accordingly he formed five years defense plan, started manufacturing Indian made fighter plane, Lincolns, F4U Corsairs and Vijayanti Tankers. With the help of Russia he established factories to manufacture Mig-21 planes. Also he inspired the production by establishing manufacturing factories at Nasik, Koraput and Hyderabad. In order to strengthen the Defense Ministry he visited America, Russia and England¹². In order to examine the lacunas in defense there was a committee known as National Defense Emergency Committee. In support of the same a new committee Sena Vawhar Samitee was established in which the retired Chief of Army was included¹³ with the aim to create awareness about the defense in public and to solve the defense problems, five thousand million rupees project was presented in front of Assembly on 23rd March 1964. In five years plan 45 Scud missile Air force battalions were established. New ships with modern equipment's were purchased, high power submarines, new six mountaineering divisions were created, transportation facilities on borders were increased, military training camps were increased. Such large schemes were presented by Yashwantrao Chavan in the Assembly which were heartily welcomed by the national newspapers¹⁴.

1965 - India - Pakistan War

On 9th April 1965 Pakistan Military brigade attacked a village Bigokote in Indian Territory. Pakistan military crossed 10 km inside the Indian border. On 24th April 1965 at morning at the east side of Chabab Island on 24 miles Pakistan tanks attacked on Indian Military

Center No. 84 Pakistan Artillery has to face immense damage due to Indian army attack¹⁵. Pakistan attacks had the same intentions as that of China. They want to attack Chaab as well as want to send their army for Sialkoat to Jammu. They went to hold Jammu-Akhnoor and Jammu-Srinagar road and planned to detach total Kashmir from India and trap the 16 Indian Army in Ladhak¹⁶. On 1st September 1965 at 3 30 am Pakistan attacked with heavy tanks on Chaab region which is known as Operation Grand Slam Twelve army battalions attacked Chaab from three sides. A battalion of 3000 soldiers under the command of Brigadier Manmohan sing was trapped in Chaab. At that time Army Chief General J N. Chaudhari and Air force Chief Aqun singh at 4.45 came to Yashwantrao Chavan and demanded permission to use Air force in Chaab attack Defense Minister granted permission at 4.50 and Air force took flight at 5 19. Later Defense Minister informed the Sub Committee In the battle Indian made Nat fighter planes shot down the Pakistan aero planes which were American made F-86. As a result the spirit of India as well as Indian army increased A long discussion among Army Chief, Air force Chief, Defense Minister and Prime Minister took place on 3rd September 1965 The aims and objectives decided In the meeting were as following, 1) Self-protection from Pakistan who wants to snatch Kashmir with force and notifying clearly that none of the attempts made by Pakistan to snatch Kashmir should be lead to success. 2) To destroy Pakistan's attacking capability. 3) To acquire the needed area of Pakistan to achieve these aims and leave it after satisfactory decision These aims include the instructional aims of war¹⁷ Then with the permission of Defense Minister Army Chief General Chaudhari made a plan coded as Operation Riddle. The possible forthcoming attacks and the major places having military importance in Pakistan which were beyond Indian international border were considered in the plan According to the plan at the down of 6th September Indian Army marched towards Lahore There was battle of tanks on 6th and 9th September at Khemkaran The Deccan Horse Shield Regiment Centurion tanks under the command of Left Colonel Arun kumar Vaidya destroyed five Paton tanks of Pakistan at Asal Uttar On 10th September Hawaldar Hamid of Indian 3- Grenadians destroyed 3 Paton tanks. Hamid died on the spot. He was posthumously awarded with bravery award Paramveer Chakra The tank battle of Asal Uttar became a decisive fight. India started owing the battle from His moment. India opened the next front at Sialkoat It was with the intention to force Military to leave Chaab, Akhnoor and Khemka region The aim was achieved on a large scale. Defense Minister granted permission to Indian Army to attack Peshawar The action was preceded 18 accordingly on 13th and 14th September.¹⁸ Mean while according to UNO defense committee proceedings the UNO secretary U Thant left New York to visit Indian continent At first he visited Rawalpindi at Pakistan and met Pakistan President Ayubkhan and Foreign Minister Bhutto Pakistan didn't response the appeal of seas fire U Thant came to Delhi at 11th September He informed Indian Prime Minister about the Rawalpindi meeting At 17th September China interfered by sending India an instructive note in support of Pakistan. It was charged that India made building structures in China region near Sikkim On 19th September Defense Minister at Air India Radio delivered speech addressing China that Indian Army is ready to face Chinese threats.¹⁹ Till now none of the country was able to achieve decisive triumph As a result Army Chief from both sides came to the result that the battle should be stopped On the close observation of the factual situation of the battle field the Army Chief of India came to the findings that the major objectives were achieved by India. The situation was under the control of Indian Army and Pakistan also became ready for the ceasefire without any condition On 20th September after mentioning all these facts Prime Minister of India accepted the proposal of seas fire presented by U Thant The battle

field was now shifted to New York. Until 20 September, Pakistan didn't accept the proposal of ceasefire because China and Pakistan continued the war. On 21st September Bhutto reached New York. U Thant tried at first by sending a message to Ayub Khan to get approval for ceasefire. At last U Thant advised Indian Representative G Parthasarthy to declare ceasefire from India's side. Yashwantrao Chavan firmly denounced the proposal. Later Pakistan accepted the ceasefire proposal on 12.45 at 22nd September. After noon 3.30 Prime Minister presented the details of ceasefire in India Assembly. In this war India has acquired 720sq miles area and Pakistan acquired 400sq miles area.²⁰

Conclusion

Thus, Yashwantrao Chavan played an important role of foresighted Defense Minister and implemented firm plans that raised the status of India to the international level.

References

- 1) Chaudhari AP, Buddha Vidnyan Sanrakshan Wa Samajik Shastre, Pune, 2008, P- 19.
- 2) Chavan Yashwantrao, (Autobiography), Krishnakath, Prestige Pub, Pune, 1987, P- 18.
- 3) Chavan Yashwantrao, (Autobiography), Krishnakant, Rohan Pub, Pune, 2012, P- 115.
- 4) Dukale Prakash, Yashwantrao Chavan, Manus aani Lekhak, Granthali Prakashan, Mumbai, 2012, P - 42
- 5) Joshi Rambhau, Yashwantrawanche Antarang Virangula, Shree Yashoda Prakashan, Pune, 2005 P - 116
- 6) Bhole B L, Yashwantrao Chavan, Raajkaranaani Sahitya, Saket Prakashan, Aurangabad, 2007, P- 57.
- 7) Preeti sangam (Smarnika), Marathi Sahitya Sammelan, Phaltan, 2012, P- 111
- 8) Chavan Yashwantrao, Itihasache Eak Paan, P- 341
- 9) Sarada Shankar, Y. Kartutvaaani Netrutva, Dilip Raj Prakashan, Pune, 2003, P-144.
- 10) Chavan Yashwantrao, Op Cit, P- 351
- 11) Ibid, P-352-353.
- 12) Mungudkar M P, Y. Chavan Prernawa Karya, Sadashiv Peth, Pune. 1990 P-10-11
- 13) Kayde Patil Gangaram V, Yashwantrao Chavan, Chaitanya Pub, Nashik, 2000, P-71
- 14) Chavan Yashwantrao, OP Cit, P- 356
- 15) Gokhale P P, Jagrut Satara, Lokseva Sangh, Satara, 1966, P-258
- 16) Chavan Yashwantrao, OP Cit, P- 67.
- 17) Pradhan Ram, Pahili Pheri, Y. Chavan Yanchya Rajnishisaha, Mehta Pub, Pune. P- 22
- 18) Ibid, P- 67
- 19) Ibid, P- 67
- 20) Ibid, P- 110

मराठवाडा मुक्ती संग्राम – आर्य समाजाचे योगदान

प्रा. रश्मी शिवाजी आडेकर

खरे -ढेरे -भोसले महाविद्यालय, गुहागर, जि.रत्नागिरी

मु.पो.ता—गुहागर ४१५७०३

मोबाईल नं-- ९४०३४६२२९९ E-mail – adekarrs64@gmail.com

ब्रिटीश राजवटीच्या काळात इ.स. १९२९ च्या जाहीर केलेल्या यादीनुसार भारतामध्ये ५६२ देशी राज्ये व संस्थाने होती. दक्षिण भारतामध्ये त्रावणकोर, कोल्हापूर, नागपूर, बडोदा आणि हैदराबाद ही पाच राज्ये होती. यामध्ये हैदराबादचे राज्य भौगोलिकदृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे असल्याने महत्वाचे होते. मुघल सम्राट औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर निर्माण झालेल्या अस्थिरतेचा फायदा घेऊन दक्षिणेचा सुभेदार मीर कमरुद्दीन चिनकुलिजखान निजाम-उल-मुल्क यांनी ३१ जुलै १७२४ मध्ये दक्षिणेत स्वतंत्र राज्याची स्थापना करून हैदराबादला राजधानीचा दर्जा दिला. या राज्याच्या गादीवर वंशपरंपरेने होऊन गेलेल्या सातधाशिशांना निजाम, आसफजहाँ या नावाने ओळखले जाई. या घराण्यात एकूण ७ सत्ताधिश होऊन गेले. शेवटचा निजाम मीर उस्मान अली (इ.स. १९११ ते इ.स. १९४८) याच्या कालखंडात हैदराबाद मुक्ती संग्राम सुरु झाला. हैदराबाद राज्यात मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक या प्रादेशिक विभागांचा व तत्कालिन मध्यप्रदेश राज्यातील काही भागाचा समावेश होता.

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील महत्वाचा भाग असून गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात आणि आसपास वसलेला एक प्रदेश आहे. ऋग्वेदकाळ ,महाभारतकाळ ,जनपदामध्ये मराठवाड्यातील प्रदेशाचा समावेश झालेला दिसतो. सातवाहन ,वाकाटक, चालुक्य राष्ट्रकूट,यादव,सुलतानकाळ व मुघल सम्राटांचे वर्चस्व दिसून येते. ऐतिहासिक दृष्ट्या मराठवाडा हे नाव फारसे जुने नाही. १८६४च्या कागदपत्रांत या प्रदेशाला मराठवाडी असे संबोधल्याचे आढळते. पुढे. मराठी भाषिक बहुसंख्य असलेल्या निजामाच्या संस्थानातील या प्रदेशाला हे नाव दिले गेले होते.

सध्याच्या मराठवाडा प्रदेशात औरंगाबाद ,जालना,उस्मानाबाद,लातूर,परभणी बीड नांदेड व हिंगोली या ८ जिल्हाचा समावेश होतो. मराठवाड्याचे एकूण क्षेत्रफळ ६४,८११ चौ. किमी आहे कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण नव्वद टक्क्यांवर आहे. कोरडवाहू शेतीच लोकांच्या निर्वाहाचा प्रमुख स्रोत आहे. औरंगाबाद, नांदेड आणि लातूर ही विभागातली उद्योग, शिक्षण आणि पर्यटनाची मुख्य केंद्रे आहेत. स्वातंत्र्यापूर्वी पासूनच प्रदीर्घ काळ निजामाच्या हैदराबाद राज्याचा भाग होता भारतीय स्वातंत्र्यलढ्या बरोबरच हैदराबाद मुक्ती संग्राम लढला गेला. आणि हैदराबादच्या निजामापासून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाडा मुक्ती संग्राम उभा करावा लागला.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला जरी भारत स्वतंत्र झाला तरी हैदराबादच्या जनतेला किंवा मराठवाडा जनतेला खरे स्वातंत्र्य १३ महिन्याने म्हणजेच १७ सप्टेंबर १९४८ मध्ये मिळाले. मराठवाडा मुक्ती संग्राम लढ्याला सुरवात झाल्यापासून रझाकार संघटनेचा प्रमुख व निजामाचा सेनापती कासीम रिझवीने जनतेवर अत्याचार सुरु केले मराठवाड्याला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात लढा उभारण्यात आला त्याला 'मराठवाडा मुक्ती संग्राम' असे म्हटले जाते.

या मुक्ती संग्रामात पुरुष, स्त्रिया विद्यार्थी, सर्व स्तरातील व्यक्ती, विविध संस्था यांच्या वतीने मराठवाड्याच्या रूपाने सर्वानी सहभाग नोंदविला. मराठवाडयामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ४% होते. निजामाची अत्याचारी राजवट, शैक्षणिक दुरावस्था, धार्मिक अत्याचार,दारिद्र्य इतेहादुल मुसलमीनची दडपशाही याची प्रतिक्रिया म्हणजे आर्य समाजाची स्थापना होय.

आर्य समाजाची स्थापना: -

पाश्चिमात्य प्रभावाच्या प्रतिक्रियेतून आर्य समाजाची स्थापना झाली. मुळचे मूळशंकर असलेले इ.स. १८६० मध्ये मथुरेला स्वामी वज्रानंद यांच्याकडून वेदांचा खरा अर्थ समजून घेतला मगच वैदिक धर्माप्रती प्रगाढ श्रद्धा निर्माण झाली.स्वामी दयानंद सरस्वती या नावानी त्यांनी प्राचीन वैदिक धर्माला शुद्ध स्वरूपात आणण्यासाठी इ.स. १८७५ ला मुंबईत आर्य समाजाची स्थापना केली. 'Go back Vedas' ही घोषणा असलेल्या आर्य समाजाने काळाच्या ओघात हिंदू धर्मात शिरलेल्या दुष्ट प्रथा, खोट्या अंधश्रद्धा दूर करणे या उद्दिष्टाबरोबर राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य असलेला भारत स्वामी दयानंद सरस्वतीना अपेक्षित होता.

आर्य समाजाच्या कार्याचा सर्वात जास्त प्रभाव शिक्षण,सामाजिक सुधारणा व सेवा क्षेत्रात पडलेला दिसतो. स्वामी दयानंद सरस्वतीचे शिष्य रूढीवादी, प्रतिगामी नव्हते तर त्यांनी इंग्रजी भाषा व ज्ञान आत्मसात करून पाश्चिमात्य योग्य समन्वय साधलेला दिसून येतो.हिंदू धर्मातून जबरदस्तीने धर्मांतर झालेल्यांना पुन्हा हिंदू धर्मात अणण्यासाठी 'शुद्धीकरण चळवळ' सुरु केले स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या आर्थिक विचारात स्वदेशीला महत्त्व असल्याने आर्य समाजी राष्ट्रवादी अंदोलनात अग्रेसर होते.त्याच्या या कार्यामुळे भगिनी निवेदिता 'सैनिकी हिंदुत्व' असे म्हणतात.

इ.स. १८८० ला हैद्राबाद संस्थानात मराठवाडयातील बीड जिल्हा,तालुका -किल्लेधारूर येथे आर्य समाजाची स्थापना झाली.या स्थापनेमागे पंडित भगवतीप्रसाद, मुंदनप्रसाद, गोकुळ प्रसाद,मगनलाल रामचंद्र भाई, माणिक प्रसाद, बाबूरावजी वैद्य, बाबू गणेशसिंह वर्मा व बन्सीलाल तिवारी वकील यांचे प्रयत्न होते. इ.स. १८९२ मध्ये या आर्य समाजाच्या शाखेचे स्थलांतर हैदराबादला 'सुलतानबाजार' येथे करण्यात आले.बॅ.विनायकराव कोरटकर हे आर्य समाजाचे अध्यक्ष, तर उदगीरचे बन्सीलाल मुख्यमंत्री होते. औरंगाबाद,उस्मानाबाद,लातूर उदगीर बीड ,अहमदपूर हिंगोली, परभणी जालना इ.आर्य समाजाच्या शाखा निर्माण झाल्या. परतूर, सेलू, तुर्काबाद, उंदरी नावापुर आणि आडस या ठिकाणी आर्य समाजाची मंदिरे स्थापन करण्यात आली.संस्थानात आर्य समाजाच्या इ.स. १९४१ पर्यंत २४१ शाखा, ४०,००० अनुयायी कार्यरत होते.

इतेहादुल मुस्लिमिन -

सातवा निजाम मीर उस्मान अली याचे व्यक्तिमत्व आधीच्या चार- पाच पिढ्यातील पूर्वजापेक्षा निराळे, गहन व गूढ अत्यंत महत्वाकांक्षी आणि पाताळयंत्री होते. त्याची इच्छा हैद्राबाद स्वतंत्र राज्य बनविण्याची तर होती शिवाय ते समर्थ मुस्लिम राज्य बनावे अशीही होती. त्या सत्तेच्या जोरावर स्वतः भारतीय मुस्लिमांचे नेतृत्व करून जागतिक पातळीवर इस्लामची सेवा करण्याचे स्वप्न होते

निजाम राज्याची शक्ती वाढवावी म्हणून विदर्भाचे जिल्हे परत परत मागत होता,यासाठी त्याने लंडनपर्यंत प्रतिनिधी पाठवून १९ लक्ष पौंड खर्च केल्याची नोंद आहे पण ब्रिटीश सरकार बधले नाही.

निजामाचे निजाम म्हणून स्थानच त्या ब्रिटीश अधिसत्तेशी निष्ठा सांभाळण्याच्या शर्तीवर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट केले.

त्याच्या कारकिर्दीत मुस्लिमांची लोकसंख्या केवळ १२ % होती. ती वाढविण्यासाठी हिंदू स्त्रियांची पळवापळवी,गोडीगुलाबीने हिंदूचे व त्यातल्या त्यात दलितांचे धर्मांतर हे प्रकार सुरु केले त्यासाठी तबलीग (बाटवाबाटवी) हा सरकारी विभाग काढला

या विभागासाठी सरकारी बजेटमध्ये तरतूद असे हे काम करण्यासाठी प्रत्येक तहसील कचेरीत एक कारकून असे. हिंदूवर दहशत बसावी म्हणून अरब, रोहिले पठाणांना हजारोंच्या संख्येने मुस्लीम देशांमधून आणवले गेले मुस्लिम जहागीरदार व सावकार वसुलीसाठी नियुक्ती केली जाई पुढे हिंदू सावकार व जमीनदार ही त्यांच्या नेमणुका करू लागले विधवा स्त्रियांना त्यांच्या भावकीपासून संरक्षण देण्याच्या निमित्ताने त्यांची शेती हडप केल्याच्या व काही प्रकरणात त्या महिलाना घरात प्रकरणे घडली आहेत.

असेच धोरण दीर्घकाळ सुरु राहिले गावाची नावेही बदलण्यात आली अंबेजोगाई मोमिनाबाद, धारासूरचे उस्मानाबाद व धारूरचे फतेहाबाद इ.करण्यात आले .उर्दू बोलणारे केवळ केवळ ११% -१२% असूनही सर्व पातळ्यावरील नोकऱ्यात त्यांचाच भरणा असे. हैद्राबाद राज्याचा ४२% भाग जहागिरीचा असून त्या बहुसंख्य मुस्लिमांच्या होत्या शिवाय या जहागिरीत त्यांचा व मुस्लिम एजंट यांचा अनिर्वध अंमल होता ग्रामीण भागातून कोणत्याही मार्गाने पैसा मिळवायचा हैद्राबादमध्ये वैभवशाली घरे किवा देवड्या उभ्या करायच्या. हैद्राबाद संस्थानातील जहागिरदार,अधिकारी व इतर कर्मचार्यांचीही हीच धडपड असे. या संस्थानातील सारा मुस्लिम समाज या कारभाराचा फायदा घेऊन आपली आर्थिक स्थिती सुधारली होती

आर्थिक सुस्थिती व धर्मप्रेमाने निजामाशी असलेली एकनिष्ठता ही अधिक कार्यप्रवण व प्रखर बनविण्यासाठी मजलिस-इतेहाद-उल-मुसलमीन ही संस्था निर्माण झाली पण या संघटनेची स्थापना नेमकी कधी झाली यात एकमत नाही. डॉ. राजेद्रप्रसाद यांच्या मते इ.स.१९२० मध्ये मोहम्मद नवाज जंग ऊर्फ बहादूर यार जंग यांनी स्थापना केली. डॉ पी.व्ही. काटे यांच्या मते मोहम्मद नवाज खान ऊर्फ बहादूर यार जंग या सेवानिवृत्त अधिकार्याने इ.स.१९२६ला स्थापना केली. दिगंबरराव बिंदू आत्मकथनानुसार ही संघटना इ.स.१९२७ मध्ये अस्तित्वात आली. याला श्री भुजंगराव कुलकर्णी हे आपल्या 'मी मराठवाडा आणि महाराष्ट्र' आत्मकथनात दिगंबरराव बिंदूच्या स्थापनेच्या वर्षाचे समर्थन करतात.अनंत भालेराव यांच्या मते सुरवातीचे नाव इतेहादे-बैनूल-मुसलमीन असे होते या संघटनेला 'बादशहाची पार्टी' या नावानेही ओळखले जाई. इ.स.१९३० मध्ये पैगंबर महंमद वाढदिवसाच्यानिमित्त बहादूर खानच्या केलेल्या भाषणाने उपस्थित असलेलानिजाम उस्मान अलीखान प्रभावित होऊन बहादूर यार जंग ही पदवी दिली पुढे हीच पदवी धारण करून मजलिस-इतेहाद-उल-मुसलमीन या संघटनेला नवी आक्रमक व जहाल भूमिका दिली. इ.स. १९३८ साली मोहम्मद नवाज खान ऊर्फ बहादूर यार जंग हे या अध्यक्ष झाले त्यांनी 'अनल मलिक' (प्रत्येक मुसलमान हा राजा आहे) हा सिद्धांत मांडला. इ.स. १९३८ स्टेट कॉंग्रेसच्या स्थापनानंतर या संघटनेने राजकीय स्वरूप केले.

रझाकार संघटना :-

इतेहादुल मुसलमीन या संघटनेचे लष्करी विभाग होता इ.स.१९४० मध्ये हैद्राबाद येथे मोहम्मद नवाज जंग ऊर्फ बहादूर यार जंग यांनी स्थापना केली रझाकार म्हणजे धुळीत पडलेल्याना वर उचलणारा स्वयंसेवक होय. मजलिस-इतेहाद-उल-मुसलमीन या संघटनेची जी उद्दिष्टे होती तीच याही संघटनेची होती. सय्यद महंमद एहसान यांनी घटना तयार करून ते संघटनेचे 'अफसरे आला' (श्रेष्ठ अधिकारी) झाले. रझाकारांची सेना दोन लाखांपर्यंत सेना वाढविण्यासाठी निजाम सरकारने सर्वतोपरी मदत केली.विशिष्ट पोशाख, दरमहा ६० रुपये, शस्त्र (तलवार, जंबिया), आणि प्रवासभत्ता मिळत असे.निजाम गरज असेलतर फर्मान काढून किंवा सहीफा या उर्दू नियतकालिकात मार्गदर्शन व जरूर तेव्हा ताकीद देत असे.

इ.स. १९४४ मध्ये त्याच्या मृत्यूनंतर लातूरचे वकील सय्यद कासिम रझवी यांच्या कारकिर्दीत या संघटनेचे अस्तित्त्व प्रकर्षाने जाणवले गेले. इ.स. १९४८ हैद्राबाद स्वतंत्र होईपर्यंत राजकारण व प्रशासनवर कासिम रझवीची पकड होती कासिम रझवीच्या काळात अतिरेक्यांचे गट उदयास आले. लुटालूट, जाळपोळ व बलात्कार हे त्याचे दैनंदिन उद्योग होते. इ.स. १९४७ ते इ.स. १९४८ मराठवाड्यात ४८५ खेड्यातून ४ कोटी २ लाख २० हजार ३०९ रुपयांची लूट,४१ खेड्यातून ८७ घरांची जाळपोळ, ३८७ खून व १२३ स्त्रियांवर बलात्कार करण्यात आले. मराठवाडामधील उस्मानबाद जिल्ह्यातील लोकांवर रझाकार व पोलिसांनी सर्वात जास्त अन्याय -अत्याचार केले.त्यामुळेच हिंदू समाजात चीड निर्माण झाली होती.

आर्य समाज - सामाजिक जागृती :

मराठवाडा मधील हिंदू व हिंदू धर्म टिकून राहण्यामध्ये वारकरी संप्रदायाचा होता.शिक्षणाबाबत खूप उदासिनता असून संपूर्ण मराठवाड्यात फक्त औरंगाबादला इंग्रजी माध्यमाचे एकच हायस्कूल होते संस्थानात एखादेच वृत्तपत्र येई,पण मीर उस्मान अलीखॉ काळात बंदी होती. इ.स. १९११ नंतरच्या काळात खेड्यातील सर्वसामान्य मुस्लिमांचा समज असा होऊ लागला की, 'आपली जात राज्यकर्त्याची, आपला धर्म राज्यकर्त्याचा सबब आम्ही राज्यकर्तेच हे हिंदूनी विसरू नये' असे वारंवार हिंदूंना हिणवून बजावीत. शिवाय हिंदूंकडेच मजुरीने करणारा मुस्लिम निरक्षर असलातरी मुल्ला मौलवी प्रचारकाकडून धर्माचे, इस्लामी इतिहासाचे तोंडी मिळणारे शिक्षण यामुळे खेड्यातील हिंदूच्या मानाने बहुश्रुत असे. तबलीग-ए-इस्लामच्या धर्मांतरकार्यामुळे व आर्थिक व सामाजिक दुरवस्थेत असलेल्या हिंदूच्या सर्वकष रक्षणासाठी आर्य समाज दिलासा होता.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील सेनानी पं.नरेंद्रजी हे या लढ्यातील जातिवंत बंडखोर,प्रभावी वक्ते असलेले महत्त्वपूर्ण अग्रणी व्यक्तिमत्व होय. त्याच्या सहवासात मराठवाड्यातील भाई बन्सीलाल आर्य व भाई शयामलाल आर्य हे वकील आणि विनायकराव विद्यालंकार या व्यक्ती आल्याने आर्य समाजाच्या कार्याला वेग आला. खुद्द स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी देखील पं.नरेंद्रजीचा आपल्यावर सर्वात अधिक प्रभाव असल्याचे गौरवोद्गार काढतात. पं.नरेंद्रजी आर्य समाजाचे मंत्री झाल्याने देशपातळीवरील जेष्ठ आर्यसमाजी नेत्यांशी व विद्वानांशी जवळून संपर्क आल्याने त्याच्या व्याख्यांनाचा लाभ हैद्राबाद बरोबर मराठवाड्यातील जनजागृतीसाठी देखील झाला. मराठवाड्यातील हिंदू समाजात सामाजिक,धार्मिक व राजकीय जागृती करण्याचे काम उदगीरच्या भाई बन्सीलाल यांनी 'वैदिक संदेश' या वृत्तपत्राद्वारे

करावयास सुरुवात केली. सोलापूर मधून 'सुदर्शन' हे मुखपत्र येथून तर हैद्राबादमधून पं नरेंद्राचे 'वैदिक आदर्श' साप्ताहिक प्रसिद्ध होत होते. इ.स. १९०७ मध्ये धारूर या ठिकाणी सर्वात पहिले गुरुकुल स्थापन झाले ते इ.स. १९२५ पर्यंत सुरु होते यात न्यायभूषण पंडित भगवान स्वरूपजी (अजमेर निवासी) याचासह बन्सीलाल तिवारी व पंडित आर्य भानुजी सक्रीय सहभाग होता.या गुरुकुलामध्ये स्वामी दयानंदाचे शिष्य स्वामी विरानन्दजी प्रज्ञाचक्षु यांनी संस्थानात केलेल्या दौऱ्यामुळे समाजात नवचैतन्य निर्माण झाले आर्य समाजाच्या कार्यामुळे जातीयतेला मूठमाती देऊन आपण सर्व समान व एक आहोत ही भावना रुजली. परभणी जिल्ह्यातील कोरट गावाचे विनायकराव कोरटकर गुरुकुल कांगडी मध्ये प्रवेश घेतलेल्या पहिल्या पाच विद्यार्थ्यांपैकी एक होते. आर्य समाजाने कन्या शाळाही स्थापन केल्याने स्त्रियांपण जागृत होऊन संघटित होऊ शकल्या.

आर्य समाजाच्या प्रसारासाठी पंडित रामचंद्रजी देहलवी यांच्या व्याख्यानाची आठवण श्री द. ग देशपांडे यांनी 'संस्थान हैदराबादचे स्वातंत्र्य आणि लोकस्थिती' या पुस्तकात विषद केली आहे पंडित रामचंद्रजी देहलवी यांची तर्कशुद्ध विवेकपूर्ण माडणी, परंपथीयांच्या तत्वाचे खंडन करणारी अलौकिक शैली ओघवती वाणी,यामुळे हिंदू -मुस्लिम श्रोत्यांना आकर्षित केले. परिणामी निजाम सरकारने हिंदूच्या धार्मिक हक्कावरील निर्बंध कडक केले.

आर्य समाज - सामाजिक सुधारणा :

आर्य समाजाने केलेल्या सामाजिक समता, धर्मातरितांचे शुद्धीकरण वेदाध्ययनाचा, यज्ञोपविधीचा अधिकार सर्व जातींना अस्पृश्यता नष्ट करणे वदालितोध्दार या कार्यामुळे सामाजिक ऐक्य व धार्मिक सलोखा निर्माण झाला. आर्य समाजातील कार्यकर्ते कृतीशील असल्याने ---

- इ.स.१९३२ मध्ये पंडित भानुजी यांनी धारूर तालुक्यातील मौजे उंदरी येथील महार व चांभार या अस्पृश्य जातींना आर्यसमाजाची दीक्षा देऊन यज्ञोपविधीचा संस्कार केला.शिवाय वेदाभ्यास करण्यासाठी गुरुकुल कांगडी येथे पाठविण्यात आले.
- गणपतराव वैद्य या ब्राम्हण आर्य -समाजी व्यक्तीने शांतादेवी या अस्पृश्य स्त्रीशी विवाह करून आंतरजातीय विवाहास सर्वप्रथम प्रोत्साहन दिले.
- विधवा पुनर्विवाहास चालना दिली.
- पंडित मनोहर लालजी व पंडित शंकरदेव विद्यालंकार हे अस्पृश्य असूनही ब्राम्हण मुलींशी विवाह केला.

हिंदू धर्मातील सनातनी वर्ग व निजामाच्या विरोधला न जुमानता आर्य समाजाने केलेल्या सुधारणांमुळे संस्थानातील हिंदूसमाजात ऐक्य व संघटितपणा निर्माण झाला.

निजाम सरकारला विरोध :

निजाम सरकार उघडपणे विरोध करण्याचे कार्य व धाडस आर्य समाजाने केले. आर्य समाजाने मंदिरे, व्यायामशाळा वाचनालये इ.माध्यमातून समाजजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. श्यामलाल, बन्सीलाल, शेषराव वाघमारे दत्तात्रय प्रसाद, गोपाळ शास्त्री इ. वैदिक धर्माच्या ध्वजाखाली हिंदूंना एकात्र आणण्याचे काम केले. खाकसार पार्टी, निजाम सेना रझाकार, इत्तेहादुल पार्टी याची धाड पडणार आहे अशी बातमी आली की आर्य सामाजी मोठ्याने घंटा वाजवत त्यामुळे प्रत्येक घरातील पुरुष व तरुण मुले काठ्या, भले बर्च्या बंदुका, कुरहाडी घेऊन स्वसंरक्षणार्थ तयार राहत.

आर्य समाजाचे वाढते कार्य पाहून ४ एप्रिल १९३१ ला सुलतानबाजारच्या वार्षिक बैठकीत पंडित केशवराव कोरटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय आर्य सभेची स्थापना केली. निजामाच्या सहकार्याने रझाकार, दिनदार सिद्दिक या संघटना हिंदुचे धर्मांतर करत, निजाम सरकारने ताबलीग व तंजीम या चळवळी द्वारे तीनशे मौलवी पगार देऊन नियुक्त करून महारवाड्यात पाठवून हिंदूविरुद्ध भडकवून जबरदस्तीने मुस्लिम बनवत. इतेहादुल मुस्लिमीन या संघटनेचे अध्यक्ष नबाब बहादूर यार जंग यांनी पाठविलेल्या हरिजनांचे धर्मांतर करण्याच्या गुप्त परिपत्रकाची एक प्रत आर्य समाजाचे कार्यकर्ते बी.व्यंकटस्वामी यांनी पोस्टातून मिळवली. गेवराई माजलगाव, उस्मानाबाद, लातूर व धारूर इ गावात शुद्धीकरण मोहीम सुरु करून १० हजार धर्मांतरित हिंदूंना परत हिंदुधर्मात घेतले. एका नवीन जोडप्याला पोलीस ठाण्यात बोलावून नेहमी त्रास दिला जाई पण जेव्हा जोडपे आर्य समाजी बनले त्यानंतर त्यांना कधीही पोलीस ठाण्यात बोलावले नाही यावरून आर्य समाजाचा किती दबदबा होता, हे पुढील उदाहरणातून दिसून येते.

निजाम सरकारची दडपशाही:

आर्य समाजाच्या दबदब्याने निजाम सरकारने परिपत्रके काढून दडपशाहीला सुरवात केली.

- इ.स.१९३२ तावशी ता.-लोहारा (पायगा) हिंदू मंदिर पाडून मस्जिदीचे काम सुरु केले.पण आर्य समाजी लोकांनी मस्जिदीचा ओटा पाडला तेव्हा रझाकारांनी दोन ट्रक भरून सशस्त्र पठाण व अरब आणले त्यावेळी राम मांग यानी आलेल्या ४ पठाण व एका अरबाचा मुडदे पाडला ४ ते ५ अरबाची डोकी फोडली पण एका पठाणाच्या गोळीस बळी पडून उस्मानाबाद येथील दवाखान्यात मृत्यू झाला
- १२ एप्रिल १९३४ मध्ये आर्य समाजाला प्रचार व उपदेशाला बंदी घातली.
- आर्य समाजाच्या मंदिराच्या बाहेर हवन, यज्ञ व सार्वजनिक सभाना मनाई केली.
- ला निलंगा येथील आर्य समाजाच्या मंदिर, हनकुंड उद्वस्त केले तेव्हा शेषराव वाघमारे आपल्या सहकार्यासह सशस्त्र पेटून उठले, तेव्हा बिदरचे जिल्हाधिकारी मिर्जा महमद यांनी निलंगा येथील आर्य समाजाच्या मंदिर, हनकुंड पाडून टाकण्याचा आदेश दिला.
- उमरग्याचे पंडित रामचंद्रसिंह यांच्याजवळ 'सत्यार्थप्रकाश' ग्रंथ पोलीस सबइन्स्पेक्टर मोहम्मद मस्ताननी जप्त केला.
- पंडित चंद्रभानुजीना राज्याबाहेर हद्दपार केले.
- इ.स.१९३५ मध्ये वैदिक आदर्श व त्यानंतर वैदिक संदेश ता नियतकालिकावर बंदी घातली.
- २ जुलै १९३८ला आर्य समाजाने काढलेले उपदेशक विद्यालयावर बंदी केले.
- आर्य समाजी कार्यकर्ते धर्मप्रकाश, अंबुलगा येथील महादेव यांची हत्या केली.
- आर्य समाजाची दीक्षा घेतलेल्या व संपर्क ठेवणाऱ्या सरकारी नोकरांना नोकरीतून कमी करण्याचे आदेश दिला.
- इ.स.१९३७ मध्ये गुंजोटी येथे इतेहादुल मुसलमीनच्या छोटेखान या पठाणाने वेदप्रकाश यांच्यावर तलवारीचा घाव केला, पठाणांशी लढताना हुतात्मा झाले. ही घटना जन अंदोलन तीव्र होण्यास कारणीभूत ठरली.या दिवसाची आठवण म्हणून आजही नागपंचमीला कवी शिवराज आर्य यांच्या आईने रचलेले हे गीत गायले जाते.

वेदप्रकाश प्रकाश मारियले | हे गं कळालं कळालं शहरात ||
 शिर आर्याचं, आर्याचं दारायात | शिर गवंड्यांच्या, गवंड्यांच्या दारायात||
 भुईवर पडले रागताच्या थरोळयात |पयलाच वीर निजामी संस्थानांत ||
 नाही कळालं कळालं काहो देवा | द्रौपदी म्हणते हाती सुदर्शन घ्यावा ||

- हैद्राबादच्या तुरुंगात लालसिंग या कैद्यांने एका हिंदू कैद्यांचे धर्मांतर करण्यास विरोध केल्याने एका गुलझार या मुस्लिम कैद्यांने लालसिंगचा जेलर समोर सुर्याने खून पाडला
- प्रसिद्ध आर्यसमाजी कार्यकर्ते यांना बिदर येथील तुरुंगात अंधारकोठडीत अन्नातील विषप्रयोगाने मृत्यू झाला दत्तात्रेय प्रसाद यांनी ही घटना हैद्राबादच्या प्रमुख अधिकार्याच्या नजरेस आणून दिली होती. परंतु काही उपयोग झाला नाही १९ डिसेंबर १९३८ रोजी सोलापूर येथे हजारांच्या उपस्थितीत अंत्यसंस्कार करण्यात आले.
- बन्सीलाल, श्यामलाल यांचे मित्र व हिप्परगा -खेडा येथील आर्यसमाज शाखेचे प्रमुख बापूरावजी डावूल मास्तर व त्यांचे चार सहकारी -विश्वनाथ पाटील कौळखेडकर, व्यंकटराव पाटील तोरणेकर, देवराव पाटील तोंडचिरकर व नरसिंहराव अटरगेकर यांच्या मदतीने जनतेला भयंकर त्रास देणार्या उदगीरच्या ठाणेदाराला मरेपर्यंत मारले. त्याची कातडी सोलली व बाभळीच्या झाडाला आडकवली, पण उदगीरचा बंदोबस्त करण्यासाठी सशस्त्र फौजेची तुकडी पाठवली तेव्हा तिरुका येथे निजाम सैन्याबरोबरीत झालेल्या झटापटीत बापूराव मास्तर डोक्यात गोळी लागून हुतात्मा झाले

या अमानुष अत्याचार विरोधी, सामाजिक व नागरी स्वातंत्र्यासाठी बलिदान हाच मार्ग होता आणि आर्य समाज हाच आधारस्तंभ होता. आर्यनलीगने यावर निर्वाणीचा उपाय म्हणून एकमताने पारित ठराव केला.

Mahatma a Narayan Swami has been declared as our first Dictators whose order will be final. He has been entrusted with the task of arranging or organizing the Solapur All India Aryan Congress, after which steps will be taken to start a mass movement of satyagraha to redress Our grievances to which the Nizam Government has been impervious to this day All the to those who stand by the poor down trodden Humanity against exploitation

(Ref. case of Arya samaj in Hyderabad State)

हा निर्णय घेईपर्यंत ७ ते ८ आर्य सामाजीचे खून पडले होते. शेकडो तुरुंगात खितपत पडले होते. सोलापूर येथे ऑल इंडिया आर्यन लीगने २५ डिसेंबर १९३८ संमेलन आयोजित केले पूज्य बापूजी संमेलनाचे अध्यक्ष तर स्वातंत्र्यवीर वि .दा. सावरकर प्रमुख पाहुणे होते 'कृष्वंतो विश्वम्आर्यन' या घोषात लाखाच्या आसपास समुदाय उपस्थित होता या संमेलनाला द.मा. देशमुख प्रा. वि घ. देशपांडे व द.ग. देशपांडे यांनी या प्रसंगी हैदराबाद संस्थानात सत्यग्राहीना सुरक्षित पोचविण्याची जबाबदारी घेतली.संमेलनाला काश्मीर ते कन्याकुमारी व द्वारका ते आसाम विभागातून हिंदू व आर्यसमाजी सहभागी झाले होते अजमेर येथील 'विजय' साप्ताहिकाने 'चलो हैद्राबाद', 'बचाओ अपने हिंदू -आर्य भाईयो को' अशा मथळ्याचे विशेषांक काढून त्याच्या हजारो प्रति वाटल्या. आर्य समाजाने २४ ऑक्टोबर १९३८ ते ७ ऑगस्ट १९३९ या काळात १२,००० सत्याग्रही तुरुंगात पाठवले.

नागपूर येथे झालेल्या २८ डिसेंबर १९३८ हिंदू महासभेच्या अधिवेशनात आर्यनलीग प्रमाणेच भारतातील हिंदू जनतेने सत्याग्रह करावा असा ठराव एक मताने पारित झाला. जानेवारी १९३९ पासून डॉ. परांजपे यांची २०० प्रतिकारकाची तुकडी नागपूरहून निघाली. श्री द.ग.देशपांडे, द.मा.देशमुख, डॉ

हेगडेवार, बाळशास्त्री हरदास वि. ध. देशपांडे सत्याग्रही बरोबर होते. श्री द.ग.देशपांडेनी २५००-३००० प्रतिकारक औरंगाबाद, हिंगोली, जिंतूर, कन्हेरगाव ठिकाणी पोहचवले बहुसंख्य प्रतिकारक राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचेच होते. पू. डॉ. हेगडेवार संदेशानुसार फक्त भगव्या टोप्या घालण्यात आल्या.

या सत्याग्रहाच्या दवाबामुळे निजाम सरकारने काही सुधारणा दिल्याने १ ऑगस्ट १९३९ आर्य समाज व हिंदू महासभेने निशस्त्र सत्याग्रह मागे घेतला. नंतर आर्य समाजातील कार्यकर्त्यांनी स्टेट काँग्रेस व महाराष्ट्र परिषदे च्या माध्यमातून मुक्ती संग्राम चालूच ठेवला हैदराबाद राज्यातील जनतेच्या सशस्त्र आंदोलनावर व निजाम, पोलीस आणि राजाकाराच्या अत्याचारवर भारत सरकार लक्ष ठेवून होते. निजाम आपले राज्य भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यास तयार नसल्याने आणि त्यासाठी केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्याने ऑपरेशन पोलो ही पोलीस अॅक्शन घेऊन १७ सप्टेंबर १९४८ ला हैद्राबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यास आले.

समारोप

आधुनिक भारताच्या निर्मितीबरोबर महाराष्ट्राच्या निर्मितीमध्येही हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ या दोन चळवळी खूप महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यापैकी हैद्राबाद संस्थानामध्ये झालेल्या मुक्ती संग्रामात आर्य समाजाने महत्त्वपूर्ण, व्यापक व दुहेरी स्वरूपाचे कार्य केले. प्रथम हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी, परंपरा व प्रथा यांचे उच्चाटन केले, शुद्ध वैदिक धर्माचे तत्व ज्ञान व स्वरूप समाजासमोर मांडले. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात सर्वप्रथम सत्याग्रहाचे रणसिंग फुंकले. मराठवाड्यात जातीव्यवस्था, अस्पृशोद्धार स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करून समाजजागृती केली आर्य धर्म सर्व जातिधर्मासाठी खुला करून, जबरदस्तीने धर्मांतर करून मुस्लिम बनविलेल्यांना शुद्धीकरण मोहिमे मार्फत हिंदूधर्मात घेऊन सामाजिक ऐक्य व धार्मिक एकता निर्माण केली. देशपातळीवरील जेष्ठ आर्यसमाजी नेते आणि विद्वानांच्या व्याख्यानांमुळे हिंदू धर्म लोकाभिमुख, कार्यशील होण्यास उपयुक्त ठरला. आर्य समाजी-शामलालजी, बन्सीलालजी, वेदप्रकाश, शिवचंद्र, विष्णु भागवत, रामा मांग किसनराव टेके-गोदावरी टेके पतीपत्नी, बापू मास्तर इ. अनेकांच्या बलिदानातून आर्य समाज सतत कार्यरत राहिला. आर्य समाजाच्या आंदोलनामुळेच सर्वसामान्य जनता निर्भयपणे निजामाशी व रजाकारांशी लढू लागली. सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीच्या माध्यमातून हैद्राबाद मुक्ती संग्राम आंदोलनाची पायाभरणी केली. स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या अंतिम संघर्षामध्ये नेतृत्व केलेल्या हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसला असंख्य निर्भय कार्यकर्ते आर्य समाजाने तयार केलेल्या पायाभरणीमुळेच मिळाले .

निजाम आपले राज्य भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यास तयार नसल्याने आणि त्यासाठी केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्याने ऑपरेशन पोलो ही पोलीस अॅक्शन घेऊन १७ सप्टेंबर १९४८ ला हैद्राबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यात आले. हैद्राबादवरील 'पोलीस अॅक्शन' चे वर्णन करताना लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल म्हणाले होते, 'जर आर्य समाजाने हैद्राबादमध्ये सत्याग्रह केला नसता तर आम्हाला तीन दिवसात यश मिळणे शक्य नव्हते.' हेच आर्य समाजाच्या योगदानाचे मूल्यांकन होय.'

संदर्भ

१. कुलकर्णी भुजंगराव, 'मी मराठवाडा आणि महाराष्ट्र' प्रतिमा प्रकाशन पुणे ४११०३०
२. देशपांडे द.ग, 'संस्थान हैदराबादचे स्वतंत्र व आणि लोकस्थिती' साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद १९९८.
३. कठारे अनिल ,आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास,विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद,२००९
४. द्वादशीवार सुरेश,जुनागड आणि हैद्राबाद, साप्ताहिक साधना श्री. विनोद शिरसाठ (संपा.), शनिवार, ७ सप्टेंबर,२०१९ पान नं ७ ते १२
५. मराठवाडा (हैदराबाद) मुक्तिसंग्रामाचा दैदिप्यमान लढा... - eSakal.com17-Sept-2020 — हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढा हा परमोच्च बिंदू ... रोमांचकारी मुक्ती संग्राम
६. <https://hi.wikipedia.org/wiki>
७. उमाटे भाऊसाहेब -अभ्यासक -मराठवाडा मुक्ती संग्राम – दूरध्वनी चर्चा दि. ६डिसेम्बर २०२१
८. पाटील डॉ. संजय, ' हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील सेनानी ' मुक्तरंग प्रकाशन ,लातूर २०१२
९. http://www.bhausahbumate.com/2017/09/blog-post_97.html
१०. [http://www.bhausahbumate.com/2016/10/Hydrabad -Muktisangram-V-Arya -Samaj.html](http://www.bhausahbumate.com/2016/10/Hydrabad-Muktisangram-V-Arya-Samaj.html) . (हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम व आर्य समाज)
११. पवार डॉ. जयसिंगराव,सौ वसुधा पवार, ' आधुनिक हिंदुस्तानचा इतिहास ' विद्या प्रकाशन, नागपूर.
१२. पं. नरेंद्र, ' माझी संघर्षगाथा '(अनुवादक -नारायण कुलकर्णी), प्रकाशन पं. नरेंद्र वैदिक अनुसंधान केंद्र,परळी (वै.)जि.बीड संस्करण २०१६
१३. चांदिवले रणजीत अभ्यासक -मराठवाडा मुक्ती संग्राम – दूरध्वनी चर्चा दि. ३ जानेवारी २०२२

विसाव्या शतकातील प्रभावी व्यक्तीमत्व - इंदिरा गांधी

प्रा.डॉ.व्ही.जी.भास्कर
इतिहास विभाग प्रमुख,
संत राऊळ महाराज महाविद्यालय कुडाळ,सिंधुदुर्ग.

स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी या कणखर व प्रभावी व्यक्तीमहत्व असलेल्या कुशल राजकारणी नेत्या होत्या.लालबहादूर शास्त्री यांच्या आकस्मित निधनानंतर १९जानेवारी १९६६ रोजी पार्लमेंट मध्यवरती सभागृहात प्रधानमंत्री निवडण्यासाठी मतदान होऊन इंदिरा गांधीना बहुमत मिळाले व २४ जानेवारी १९६६ रोजी इंदिरा गांधीनी पंतप्रधान पदाची शपथ घेतली. त्यावेळची देशातील परिस्थिती अतिशय गंभीर स्वरूपाची होती. दुष्काळामुळे अन्नधान्य टंचाई, केरळ व बंगाल प्रांतात दंगली, भाषिक राज्याच्या मागणी साठी पंजाब प्रांतात आंदोलन सुरु होत मैसूर- महाराष्ट्र सीमा वाद पेटला होता. देशांतर्गत अराजकता व गोंधळाची स्थिती सर्वत्र निर्माण झाली होती.भारत-चीन युद्धात भारताचा झालेला पराभव यामुळे जागतिक राजकारणात भारताची प्रतिमा मलीन झाली होती. पाकीस्तान -भारत युद्ध, चीन -भारत युद्ध यामुळे देश आर्थिक अडचणीत सापडला होता. व्हिएतनाम -अमेरिका प्रश्नावरून भारत अमेरिका मतभेद निर्माण झाले होते. देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर इंदिरा गांधीच्या समोरअशी आव्हाने उभी होती.या सर्वांवर मात करून देशात शांतता सुव्यवस्था निर्माण करणे व देशाला विकासाच्या दिशेने घेऊन जाणे,, तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची प्रतिमा मजबूत व कणखर बनविणे या करीता इंदिरा गांधी यांनी यशस्वीपणे प्रयत्न केले.या आव्हानांचा सामना कणखरपणे केला म्हणूनच इंदिरा गांधी यांना The iron lady of India.असे संबोधले जाते.

इंदिरा गांधी यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी अलाहाबाद येथे नेहरू कुटुंबात आला.पंडित जवाहरलाल नेहरू हे इंदिरा गांधी यांचे वडील, त्यामुळे लहानपणापासून स्वातंत्र चळवळीचा प्रभाव इंदिराजीनच्यावर पडलेला होता. घरातील वातावरण स्वातंत्र चळवळीने भारावलेले असल्यामुळे घरात सतत राजकीय नेत्यांचा वावर, सभा, मिटिंगा, तुरुंगात जाणेआणि राजकीय नेत्यांवर पोलिसांची पाळत यामुळे राजकीय चळवळीचे बाळकडू इंदिराजींना लहानपणी मिळाले.सविनय कायदेभंग चळवळ,चले जाव चळवळ या चळवळीत त्यांनी सहभाग घेतला होता. महात्मा गांधी, नेहरू यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडलेला होता. पंडित जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधान पदी असताना २ फेब्रुवारी १९५९ रोजी काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदी निवड इंदिरा गांधी यांची झाली.त्यावेळी त्यांचे वय४१ होते. अशा प्रकारे भारतीय राजकारणात त्यांचा प्रवेश झाला होता.२४ जानेवारी १९६६ रोजी इंदिरा गांधीनी पंतप्रधान पदाची सूत्रे हाती घेतली. देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी अमेरिकेला भेट दिली पण रुपयाचे अवमूल्यन केल्याशिवाय भारताला आर्थिकमदत देण्याचे अमेरिकेने नाकारले. ५ जून १९६६ रोजी रुपयाचे अवमूल्यन ३५टक्क्यांनी केले तसेच इंडो-अमेरिकन एज्यु केशन फांडेशन हि संस्था स्थापन करण्याचे इंदिरा गांधीनी मान्य केले. अमेरिके बरोबर केलेल्या करारामुळे इंदिरा गांधी यांच्यावर विरोधकांनी जोरदार टीका केली. अमेरिकेने कबुल केल्या प्रमाणे भारताला फारसी मदत केली नाही. देशात सार्वत्रिक निवडणुका १९६७ मध्ये होऊन काँग्रेस पक्षाला २८१ जागा मिळाल्या. विरोधी पक्षाला या निवडणुकीत

चांगले यश मिळाले.पुन्हा इंदिरा गांधी पंतप्रधान होणार हे निश्चित होते. काँग्रेसअंतर्गत.सिंडीकेट गटाला इंदिरा गांधी शक्तिशाली होऊ नयेत असे वाटत होते म्हणूनच त्यांनी मोरारजी देसाई यांना उप पंतप्रधान पद व वित्त मंत्रीपद देऊनइंदिरा गांधी यांच्यावर दबाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.१३ मार्च १९६७ रोजी इंदिरा गांधी देशाच्या पंतप्रधान बनल्या. आखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची सभा १२ मे १९६७ रोजी दिल्लीत भरली.या मिटिंग मध्ये इंदिरा गांधी यांनी बँकांचे राष्ट्रीय करण ,विमा योजनांचे राष्ट्रीय करण आणि आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम सुचविला पण इंदिरा गांधी यांच्या या भूमिकेला जोरदार विरोध मोरारजी देसाई व सिंडीकेटच्या नेत्यांनी केला. सिंडीकेटशि निगडीत असलेले चार मंत्री यांना इंदिरा गांधींनी आपल्या मंत्रीमंडळातून काढून टाकले.काँग्रेस अंतर्गत दोन गटात मतभेद वाढत गेले.काँग्रेस मधील ५५ सदस्यांनी विरोधी पक्षाशी संधान बांधून इंदिरा गांधी यांचे सरकार अल्पमतात आणण्याचा प्रयत्न केला. इंदिरा गांधी नी प्रादेशिक पक्षांचा आधार घेऊनआपले सरकार टिकविले. १९७१ च्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींना ३५२ जागा मिळून अभूत पूर्व यश मिळाले. त्यामुळे काँग्रेस अंतर्गत विरोधी गट इंदिरा गांधी यांच्यासमोर निष्प्रभ ठरला.

इंदिरा गांधी कारकिर्दीतील महत्वपूर्ण घटना

१. बँकांचे राष्ट्रीयकरण— भारतात बँकांची स्थापना होण्यापूर्वी सावकार व सराफी पेढ्या यामाध्यमातून कर्ज व आर्थिक व्यवहार केले जात होते.या सावकारी व्यवसायात मारवाडी, पठान ,रोहिले व जैन यांचा प्रभाव मोठा होता.. सावकारी पद्धतीमध्ये अनेक दोष होते.ग्रामीण भागात जमीनदार हे सावकारी व्यवसाय करी असत.कर्जदारांची मालमत्ता ताब्यात घेणे.शेतकऱ्यांच्या जमिनी हडप करणे.व्याजाचे दर जास्त असून कर्ज परतफेडीच्या अटी गैरसोयीच्या होत्या.म्हणूनच भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात कांही बँका स्थापन झाल्या होत्या. १८८५ ते१९१९ पर्यंत पंजाब National bank, बँक ऑफ इंडिया, सेन्ट्रल बँक या बँकांची स्थापना झाली. भारतीय बँकांमध्ये अनेक दोष असल्यामुळे या बँकां बुडू लागल्या म्हणून ब्रिटीश सरकारने १९२० साली इंपिरियल बँक स्थापन केली.त्यानंतर १९३५ साली Reserve bank of India स्थापन झाली व १९४९ साली तिचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. इंदिरा गांधी यांच्या कारकिर्दीतील महत्वपूर्ण घटना म्हणजे बँकांचे राष्ट्रीय करण होय. १९ जुलै १९६९ राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने काढलेल्या वटहुकुम नुसार देशातील १४ बँकांचे राष्ट्रीय करण करण्यात आले.’’ इंदिरा गांधी यांनी तर बँकांचे राष्ट्रीय करण करून समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चार पावले पुढे टाकली.’’^{१९} सर्वसामान्य जनतेने या निर्णयाचे स्वागत केले. १९८० साली पुन्हा सहा बँकांचे राष्ट्रीय करण घडवून आणले. अशा प्रकारे देशातील ९३टक्के बँक व्यवसाय सार्वजनिक क्षेत्रातआणून ग्रामीण भागात बँकांच्या शाखा स्थापन करून देशाच्या आर्थिक विकासाकरीता बँकांचे राष्ट्रीय करण हे अतिशय उपयुक्त ठरले.

२. हरित क्रांती - प्राचीन काळापासून भारत हा देश कृषी प्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. देशात हरित क्रांती घडून येण्यापूर्वी शेती हि परंपरागत व जुन्या पद्धतीने केली जात होती. १९६७ - ६८ सालापासून शेती व्यसायात आधुनिक व नवीन तंत्र व यंत्राचा वापरसुरू झाला शेती विकासावर भर देण्यात आला. १९६६ नंतर तत्कालीन पंत प्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली शेती व ग्रामीण विकासासाठी जी व्यापक योजना राबविली ती नंतरच्या काळात हरितक्रांती या नावाने ओळखली जावू लागली. १९७० नंतरच्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये गरिबी हटावो या घोषणेवरच

श्रीमती इंदिरा गांधी २-३ मताधीककाने सत्तेवर आल्या.---ग्रामीण विकास कार्यक्रम व अखेरीस एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम यासारखे सुसंगत व विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले. सिंचन क्षेत्राचीवाढ, ग्रामीण विधुत पुरवठा, सुधारित /संकरीत बी-बियाणे,रासायनिक खते, कीटक नाश के संकरीत जनावरे इ.मार्गाने हरित क्रांती यशस्वी करण्यात आली.’’^२ भारत सरकारने हरित क्रांतीच्या काळात भारतीय शेती संशोधनमंडळ, राज्य सरकारची शेती संशोधन मंडळे,शेती विध्यापिठ यांनी शेतीसाठी संशोधन करून शेती विकासावर भर दिला. हरित क्रांतीने देश अन्न धान्न या बाबतीत स्वयं पूर्ण बनला. पंजाब, हरियाणा गुजरात, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश केरळ, राजस्थान इ. राज्यात हि हरित क्रांती मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाली. पण देशाच्या इतर भागात तिचे प्रमाण कमी होते. हरित क्रांती यशस्वीपणे घडवून आणण्यासाठी श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी दिलेले योगदान विशेष महत्वपूर्ण आहे.

३. भारत-पाक युद्ध इंदिरा गांधी यांची मुत्सदेगिरी -[१९७१]- पूर्व पाकिस्तान विरुध्य पश्चिम पाकिस्तान अशा संघर्ष पाकिस्तान मध्ये सुरु झाला होता. पूर्व पाकिस्तानात पाक लष्करा कडून भयानक अत्याचार सुरु होता. गोळीबार, लाठीमार यांना ऊत येऊन रस्त्यावर प्रेतांचे खच दिसू लागले होते.जवळ जवळ ३० लाख लोक मारले गेले. हजारो निर्वासित पूर्व पाकिस्तान मधून भारतात आले होते. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थे वर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ लागला होता. इंदिरा गांधी नी पाक सरकार कडून होत असलेला रक्तपात थांबविण्यासाठी युनोने पाक वर दबाव आणण्याचे आहवान केले. तसेच इंदिरा गांधी यांनी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी ऑस्ट्रेलिया व अमेरिका या राष्ट्रांना भेटी देऊन पाकवर दबाव आणण्यासाठी प्रयत्न केला. अमेरिकेने पाकची बाजू घेत भारताने पाकच्या अंतर्गत प्रश्नात भाग घेऊ नये असे सुचविले. चीन ने पाक ची बाजू घेतली त्यामुळे अमेरिका व चीन देशांवर दबाव आणण्यासाठी इंदिरा गांधी यांनी रशियाशी मैत्री व सहकार्याचा करार केला. पाकने भारताला धमक्या देणे सुरुच ठेवले होते. ३ डिसेंबर १९७१ रोजी पाकच्या विमानांनी भारतीय हद्दीत पंजाब व काश्मीर च्या मोठ्या सात शहरावर हल्लेसुरु केले. पाक ने युद्धाची सुरुवात केल्यानंतर भारतीय लष्कराने पूर्व पाक मध्ये लष्करी कारवाई करून दोन आठवड्यात पाकिस्तान चा पराभव केला. १६ डिसेंबर १९७१ रोजी पाकिस्तानी लष्कराने डाक्का तेथे शरणागती स्वीकारली. अशा प्रकारे स्वतंत्र बांगला देशाची निर्मिती झाली. भारतावर दबाव आणण्यासाठी अमेरिकेने आपले सातवे नौदल बंगालच्या उप महासागरात उतरले होते त्याला शह देण्यासाठी रशियाने आपले नौदल हिंदी महासागरात उतरले. त्यामुळे अमेरिकेच्या नौदलाची मदत पाकिस्तानला मिळू शकली नाही. इंदिरा गांधी यांच्या मुत्सदेगिरीचा हा मोठा विजय मानला होता. युद्ध समाप्ती नंतर भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात सिमला करार घडून आला. त्या करारातील अटी नुसार पाकिस्तानला त्याचा ५००० चौरस मैलाचा भूप्रदेश परत करण्याचे भारताने मान्य केले. भारतानं ९३००० युध्य कैदीपरत पाठवणी करण्यासही संमती दिली, पण त्यासाठीबांगला देश सरकारने मंजूरी दिली तरच यापुढे भारत व पाकिस्तान एकमेकांविरुध्य लष्कराचा वापर न करता परस्परातील वाटाघाटीने प्रश्न सोडवितील, हे करारातील कलम भारताच्या दृष्टीने महत्वाचं होतं. सार्या जगाने सिमला कराराचे स्वागत केलं. एक दूरदृष्टी असलेली मुत्सदि नेता म्हणून इंदिरेची प्रतिमा झळाळली.’’^३

आणिबाणी आणि इंदिरा गांधी - [१९७५]

१९७१ साली भारतात मध्यवर्ती निवडणुका होऊन इंदिरा गांधी यांना बहुमत मिळाले तसेच विधान सभेच्या निवडणुकीतही यश मिळाले. परंतु त्यानंतर इंदिरा गांधी यांच्या वर संकटांची मालिकाच सुरु झाली. नगरवाला प्रकरण, संजय गांधी यांना मिळालेला मोटार निर्मितीचा परवाना, संसद विरुध्य सर्वोच्च न्यायालय प्रकरण, देशासमोरील आर्थिक संकट, गुजरात व बिहार मधील आंदोलने आणि जय प्रकाश नारायण यांची देशात संपूर्ण क्रांतीची घोषणा या घटना मुळे इंदिरा गांधी यांची प्रतिमा मलीन होत गेली. इंदिरा गांधी यांना भ्रष्टाचारी व लोक शाहीचा खून करणार्या असे ठरवुन त्यांच्या विरोधात देशभर दौरे काढले आले. अलाहबाद उच्च न्यायालयाचा निकाल लागून रायबरेली मतदार संघातून इंदिरा गांधी यांची निवड अवैध ठरवली व सहा वर्षे निवडणूक लढण्यास बंदीही घातली. या निर्णया विरुध्य इंदिरा गांधी यांनी सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागितली. सर्वोच्च न्यायालयाने या निर्णयाला स्थगिती दिली. तरीही विरोधकांनी इंदिरा गांधी यांनी राजीनामा द्यावा अशी मागणी करून देशभर धरणे, मोर्चे, मेळावे व निदर्शने करण्यास सुरवात केली. पण विरोधकांच्या दबावाला न जुमानता २५ जून १९७५ रोजी राष्ट्रपती यांची भेट घेऊन देशात अराजकता पसरू नये याकरिता देशात आणिबाणी जाहीर करण्याचा निर्णय घेतल्याचे सांगितले या निर्णयावर राष्ट्रपतींनी स्वाक्षरी केली. देशात ६ जून १९७५ रोजी आणिबाणी जाहीर झाली. आणिबाणी मुळे शासनाच्या हाती अनिर्बंध सत्ता आली. सरकारी अधिकारी, पोलीस यांच्याकडून अनेक ठिकाणी अत्याचार होऊ लागले. देशभर ८०००० हजार लोकांना तुरुंगात डांबून ठेवण्यात आले. २६ संस्थावर व संघटनांवर बंदी घालण्यात आली. वृत्तपत्रावर नियंत्रण ठेवण्यात आले. न्यायाधीशांच्या बदली, न्याय व्यवस्थेवर दबाव, नेत्यांची धरपकड यामुळे कांही वकीलही भूमिगत झाले होते. आणीबाणीच्या काळात पकडल्यानंतर आरोपपत्र दाखल न करता तुरुंगात अत्याचार केला जात होता. आणीबाणीच्या काळात इंदिरा गांधी यांनी २० कलमी कार्य क्रम, कुटुंब नियोजन, वनीकरण या सारख्या योजना राबविल्या. परंतु अन्यायी धोरण, अत्याचार यामुळे इंदिरा गांधी व काँग्रेस पक्ष यांच्या विरोधात देशभर असंतोष पसरत चालला. आणिबाणी विरोधात देशभर वातावरण निर्माण होत गेले. ८ जानेवारी १९७७ रोजी अचानक पणे इंदिरा गांधी यांनी मार्च १९७७ रोजी सार्वत्रिक निवडणुका घेण्याचे जारी केले. सर्वानाच मोठा धक्का बसला. निवडणुकीत काँग्रेस च्या दिग्गज नेते व इंदिरा गांधी यांचा पराभव होऊन जनता पक्षाचे सरकार स्थापन झाले. इंदिरा गांधी नी आणीबाणीच्या काळात केलेल्या अन्याय अत्याचार याची चौकशी करण्यासाठी न्या. शहा यांच्या अध्यक्षते खाली कमिशन नेमण्यात आले. इंदिरा गांधी यांना अटक करण्यात येऊन तीस हजारी न्यायालयात हजार करण्यात आले. न्यायालयात आरोप सिद्ध न झाल्याने त्यांची बिनशर्त सुटका करण्यात आली. या घटनेमुळे जनता सरकार बदनाम होऊन इंदिरा गांधी यांची लोकप्रियता वाढली. इंदिरा गांधी या ग्रंथात पुपुल जयकर यांनी म्हंटले आहे कि इंदिरेची अटक व खटला यामुळे तिचा जणू पुनर्जन्म झाला. त्यामुळे तिच्याबद्दल सहानभुतीची लाट निर्माण झाली. इंदिरा गांधीन जी लोकशाही विरोधी पावल उचलली होती ती रद्द करण्यासाठी कायद्याच राज्य प्रस्थापित करण्यासाठी आम्ही जनता पक्षाला कैल दिला होता, इंदिरा गांधीला नेस्तनाबूत करण्यासाठी नव्हे, अस लोक म्हणू लागले.’’^४

१९७६ साली घटना दुरुस्ती व इंदिरा गांधी-

भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्याचे तत्व स्वीकारले असले तरी राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्ष राज्य असा कुठेही उल्लेख नव्हता. परंतु तो वेगवेगळ्या तत्वामधून मांडला होता. देशाचे ऐक्य व एकात्मता या दृष्टीने धर्मनिरपेक्ष राज्य हे भारतीय राज्य घटनेतील महत्वाचे तत्व आहे. इंदिरा गांधी यांनी १९७६ साली घटना दुरुस्ती करून राज्यघटनेच्या मुलभूत उद्दिष्टामध्ये धर्मनिरपेक्ष राज्य असा शब्द अंतर्भूत केला. त्यामुळे राज्यघटनेचे हे तत्व अत्यंत स्पष्ट झाले. इंदिरा गांधी यांनी राज्यघटना दुरुस्ती करून हे तत्व अधिक मजबूत केले. यामध्ये त्यांचे द्रष्टेपन दिसून येते. १९७३ ते १९७६ या काळात देशामध्ये जातीय वाध्याच्या शक्ती वाढू लागलेल्या होत्या. हा धोका ओलखून इंदिरा गांधी यांनी आपल्या राज्यघटनेतील हे मुलभूत तत्व मजबूत केले. भारतीय लोकशाहीच्या दृष्टीने त्यांचे हे कार्य ऐतिहासिक स्वरूपाचे ठरावे इतके महत्वाचे आहे.”५

ऑपरेशन ब्लूस्टार आणि इंदिरा गांधी- [५ जून १९८४]

पंजाब मध्ये १९८२ सालापासून खलिस्तान च्या मागणीचा जोर वाढू लागला होता. पंजाब मधील हिंसाचाराला पाकिस्तान कडून प्रोत्साहन मिळत होते. इंदिरा गांधींनी पंजाबचा प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक वेळा वाटाघाटी केल्या पण या वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या. १९८३ साली डेप्युटी इन्स्पेक्टर अटवाल यांची सुवर्ण मंदिरात हत्या झाली तसेच ५ ऑक्टोबर १९८४ साली बस आडवून बसमधून प्रवास करणाऱ्या हिंदू प्रवाशांची कत्तल करण्यात आली. पंजाब मधील ३७ रेल्वे स्थानकांना आगी लावण्यात आल्या. सुवर्ण मंदिरात खलिस्तानवादी यांच्याकडून शस्त्र सामुग्री मोठी जमविण्यात आली होती. त्यामुळे देशाच्या एकात्मतेला धोका निर्माण झाला होता. म्हणूनच इंदिरा गांधी यांनी सुवर्ण मंदिरात लष्करी कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला त्यालाच ऑपरेशन ब्लूस्टार असे म्हणतात. ५ जून १९८४ रोजी हि कारवाही करण्यात आली. भिद्रन्वाला व त्याचे १ हजार अनुयायी यात मारले गेले. दोनशे ते तीशे सैन्य या कारवाई ठार झाले. हि मोहीम यशस्वी पणे पार पडली. सुवर्ण मंदिरात केलेल्या कारवाही मुळे रागातून इंदिरा गांधी यांच्या शिख अंगरक्षकांनी इंदिरा गांधी यांची हत्या केली. संपूर्ण देश शोक सागरात बुडाला. इंदिरा गांधी यांची हत्या होण्यापूर्वी २९ ऑक्टोबर १९८४ च्या सभेला जमलेला जनसागर पाहून इंदिरा गांधी म्हणाल्या होत्या “मी राहिन कि नाही याची मला पर्वा नाही उदंड आयुष्य मी जगले आणि ते मी सेवा करीत घालवल याचा मला अभिमान वाटतो --अखेरच्या श्वासापर्यंत मी देशाची सेवा करीत राहिन आणि- मृत्यू नंतरही -रक्ताचा थेंब न थेंब भारताला संजीवनी देईल, सामर्थ्य देईल.”६

देशाच्या एकात्मतेसाठी स्वताच्या प्राणाची आहुती देणाऱ्या इंदिरा गांधी यांच्या पवित्र स्मृतीस विनम्र अभिवादन.

संदर्भ सूची

	लेखक
१ भारत; स्वातंत्र आणि विकास	- मा .प .मंगुडकर
[लेख-स्वातंत्राची ५० वर्षे काय कमावले, काय गमावले.]
संपादक-गनी फरास. -प्रकाशक -अध्यक्ष, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँक
कोल्हापूर. पान.नं. ११६.
२ भारत; स्वातंत्र आणि विकास	- जे.एफ .पाटील [लेख-भारताची आर्थिक धोरणे व प्रगती.]
संपादक-गनी फरास. -प्रकाशक -अध्यक्ष, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँक
कोल्हापूर. पान.नं. १६४.

- ३ इंदिरा गांधी - जयकर पुपुल
प्रकाशक-दिलीप माजगावकर, राजहंस प्रकाशक नागनाथ पार १०२५
सदाशिव पेठ पुणे. पांन नं. २०९
- ४ इंदिरा गांधी - जयकर पुपुल
प्रकाशक-दिलीप माजगावकर, राजहंस प्रकाशक नागनाथ पार १०२५
सदाशिव पेठ पुणे. पांन नं. २९३.
- ५ भारत; स्वातंत्र आणि विकास - मा .प .मंगुडकर
[लेख-स्वातंत्राची ५०वर्षे काय कमावले, काय गमावले.]
संपादक-गनी फरास. -प्रकाशक -अध्यक्ष, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँक
कोल्हापूर. पांन.नं. ११४.
- ६ इंदिरा गांधी - जयकर पुपुल
प्रकाशक-दिलीप माजगावकर, राजहंस प्रकाशक नागनाथ पार १०२५
सदाशिव पेठ पुणे. पांन नं. ४२०.
- ७ आधुनिक व समकालीन
भारताचा इतिहास - प्रा.जितेंद्र सुरेश भामरे
शेठ प्रकाशन, मुंबई.
- ८ Modern Indian History - Dr. Vishwas S.Kandhare.
Garima prakashan, Kanpur, 208021 [India]

THE POST-INDEPENDENCE TECHNOLOGICAL TRENDS IN THE MAKING OF INDIA

Asst. Prof. Mr. P.M. Dhere
(ARACS College, Vaibhavwadi)

Abstract: It's year 2022 where we people of India are more educated, techno savvy and conscious about our future. This is because, over the years, the drastic developmental changes due to the increased use of advanced technology have led to the progress of advanced India. It's time to introspect such technological developments in the fields of education, space, science & technology, medical sciences, energy, information & technology, defense, banking sectors etc. and their contribution in the national progress.

Prior to independence, India witnessed different services such as postal services in the year 1727, railways in the year 1853 and telephonic services at the end of 19th century. But India witnessed a large-scale technological change post-independence. I'll discuss these changes one by one here.

Education: The first step of any revolutionary progress is proper education. The 1st Prime minister of independent India Pandit Jawaharlal Nehru initiated reforms to promote higher education and science & technology through different then universities in India. The immediate act of which led to the establishment of 1st IIT in India at Kharagpur in west Bengal and later other IIT's like IIT Bombay, Madras, Kanpur and Delhi were established in the late 1950s. Pandit Nehru first established the Department of Scientific research and Natural resources and later under the guidance of Dr. Shanthi Swarup Bhatnagar, the Council of Scientific & Industrial Research (CSIR) was set up during the same period. At present we have 23 IITs, 54 central universities, 416 state universities, 125 deemed universities and 361 private universities and many institutes of national importance such as IIMs, IISERs, NITs, AIIMS where every Indian student can pursue his/her dream of higher studies. Through these institutes the current technological trends are taught and students are encouraged for the innovative research for the future prospective. On the other hand, due to unexpected COVID-19 pandemic, the method of teaching has also been changed from traditional classroom teaching to blended teaching with effective use of ICT's, e-content, YouTube channels and MOOC platforms. This is a revolutionary technological step in the field of education.

Space, Science & technology: Under the guidance of Dr. Vikram Sarabhai, the Indian Space research organization (ISRO) was set up in India in the year 1969. Our first satellite Aryabhata was launched by Soviet Union in 1975. Today we have developed indigenously built cost-effective launch pads and are capable of launching many satellites of different countries at one go. We are also successful in the two space projects like Chandrayan in 2008 and Mangalyan in 2014 and preparing for future space missions like Gaganyaan, Chandrayan -3 , Mangalyan-2, DISHA, TRISHNA etc. With the help of satellites launched by ISRO, we have more advanced Weather forecast, High resolution television broadcasting and high-speed telecommunication. The change from SD to HD in television communication & change from 2G to 4G mobile network are some of the examples of such changes.

Medical Field: For the last two years we are witnessing the unprecedented COVID-19 pandemic that has brought down many economies and sharply pointed out the medical infrastructure failures of all

countries. Considering the population of India, it is clear that our health infrastructure is inadequate. Despite of this, we have managed the pandemic more effectively as compared to that of developed countries like US, Germany, France, Spain etc. This was only possible because of the dedication of our health workers and the effective use of technology to contain the spread. The effective use Aarogyasetu app for alerting the people about COVID-19 spread near them and use CoWin app for vaccination were the major technological trends, India benefited most. The mass production of vaccine doses of Covishield & Covaxin and different drugs such as hydroxychloroquine, Remdesivir, Ivermectin elaborates the dominance of India's Pharmaceutical industries post-Independence.

Energy sector and Nuclear Program: With the initiative of Dr. Homi Jehangir Bhabha the expansion of Nuclear energy in India has its roots way back in 1944. Later the Department of Atomic Energy (DAE) was established and India successfully tested its first nuclear bomb at Pokharan in 1974 under the guidance of Nuclear Physicist Raja Ramanna. Today India has built 7 nuclear power plants with total installed capacity of 7,380 MW. Due to the increased population and industrialization the demand of energy or electricity has also increased significantly. With coal as a prime member for energy production, our current energy production fails short to be adequate. At present India is generating its 38.5% of total electricity through the use of renewable natural energy sources and in near future this contribution is more likely to go up significantly. Considering the global need of clean and ecofriendly source of energy, our Honorable Prime minister Mr. Narendra Modi at COP-26 announced that India will achieve zero carbon emission by the year 2070. For achieving this goal, the more nuclear power plants will be established in future. In addition, the electrical vehicle technologies and renewable energy resources harnessing technologies are being developed continuously.

Defense field: Prior to independence India had a very little British made weaponry but post-independence, in order to maintain and secure its border territory with its nuclear armed neighbours like Pakistan and China, India is consistently advancing and updating its defense program activities through Defense Research and Development Organization (DRDO) and many Public & Private sector based R&D institutes. We have already witnessed a 1962 Sino-Indian war, 1965, 1971 & 1999 India - Pakistan war and more or less clashes are prone to happen in nearby future. With the India's current defense acquisitions and production policy we have been developing indigenously built submarines, war ships and fighter planes & artillery tanks also. The diplomatic ties with developed countries also capable of boosting the current technological trends in the defense systems.

IT: The essential component of any technologically driven economy is its Information and Technology (IT) industry. The emphasis of Bhabha committee for the importance electronics and computer in the growth of country, resulted in the establishment Department of Electronics in the year 1972, for promoting the growth of Electronics and Computers in India. Subsequently, Tata Consultancy Services (TCS), the first IT company of India got its first foreign client Burroughs Corporation from the United States. The expansion of IT industries in India started quite lately. However, over the last two decades, India has emerged as a knowledge economy hub across the world and accounts about 10% of total GDP growth of India. Today Indian Tech giants TCS, Infosys, Wipro with others are providing seamless technology experience for many countries though different projects and software export. It is the IT industry which is responsible for attracting a large group of people on the e-commerce platform. Because of the ease of access and multiple choices, the trend of shopping online is increasing for the last two decades.

Banking & Stock Market: To make loan facility available to every needy Indian, the Indian banks were nationalized. The expansion of digital banking platforms like net banking, mobile banking has

made everyday banking more convenient just like a fingertip job. Today almost every bank provides computerized digital service at their branch. After the demonetization most of the people have been accessing NEFT, RTGS, IMPS & UPI payment modes for the transaction. This has greatly saved our time and made banking more convenient even from home. Similarly, few years back, the access to the investment in stock market was limited through selected brokers and their selected clients. However today, the ease of access to share market through different discount brokers like Zerodha, Angel broking, Groww, Upstox etc. has attracted the youth of India in the business of stock exchange. This is the reason why Indian Stock market rebounded strongly after the impact of COVID-19.

This clearly indicates the sudden changes in people's way of thinking, change of lifestyle and progress of economic sector due to the advancement of technology. In future, the technologies will continue to change & emerge with situation, but it will definitely boost the economy of our country, make life more comfortable and contribute to the overall development of India.

आमचं गाव, आमचा विकास उपक्रमा अंतर्गत ग्रामपंचायत
विकास विशेष संदर्भ ग्रामपंचायत हिंगनोळे

श्रीमती सरकाळे तेजश्री तानाजी
संशोधक विद्यार्थी

मोबा. ९६७३७५३६३९ ; Mail id :- tejashrisarkale123@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्र राज्य भारतातील अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखले जाते. भारताच्या आर्थिक विकासात महाराष्ट्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यात शासन वेगवेगळ्या योजनांची राबवणूक करीत असते. प्रत्येक जिल्ह्याचा विकास व्हावा हा यामागचा उद्देश असतो. महाराष्ट्रातील बहुतांश जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहे. ग्रामीण विकास हेच शासनाचे ध्येय असून त्याअंतर्गत प्रत्येक गाव विकसित व्हावे, या हेतूने शासन अनेक योजना राबविताना दिसत आहे. शासनाने ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्र शासनाने चौदाव्या वित्त आयोगांतर्गत ष्ण आमचं गाव, आमचा विकास या उपक्रमानुसार ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार केला आहे. या योजनांतर्गत राज्य शासन प्रत्येक जिल्हा परिषदांना या उपक्रमाची अंमलबजावणी करण्याचे आदेश देते. या योजनांचा गावातील लोकांना तसेच ग्रामपंचायतींना कितपत फायदा होतो, याची माहिती घेणे क्रमप्राप्त ठरते. या योजनेच्या माध्यमातून हिंगनोळे ग्रामपंचायत, जिल्हा सातारा यांचा कितपत विकास झाला आहे, त्या सद्यस्थितीवर प्रकाशझोत टाकणे महत्त्वाचे ठरते.

उद्दिष्टे-

14 व्या वित्त आयोगाचा आधार घेऊन आमचं गाव, आमचा विकास उपक्रमा अंतर्गत हिंगनोळे ग्रामपंचायतीतील विकास उपक्रमांवर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. शासनाच्या विविध योजना व उपक्रमांचा थोडक्यात आढावा घेतला.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, सर्वेक्षण पद्धती व मुलाखत तंत्राचा अवलंब केला आहे. या शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधने, योजनांचे अहवाल, ग्रामपंचायत मार्गदर्शक पुस्तिका, मुलाखत तसेच शासनाच्या अधिकृत संकेत स्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

व्याप्ती-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती सन 2015 ते 2020 एवढ्या मर्यादित कालखंडातील आहे यामध्ये शासनाच्या आमचं गाव, आमचा विकास या योजनेअंतर्गत राबविलेल्या योजना व धोरणांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

विषयविवेचन-

महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी सुरु केली आहे 14 व्या वित्त आयोगाच्या आमचं गाव, आमचा विकास या उपक्रमांतर्गत 2015 ते 2020 या कालखंडात मौजे हिंगनोळे येथील ग्रामपंचायतीने राबविलेल्या विविध योजनांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या या योजनांच्या माध्यमातून मौजे हिंगनोळे येथे विविध योजनांची यशस्वी राबवणूक झालेली आहे. यातील ठराविक धोरणांचा व योजनांचा उलगाडा करणे आवश्यक ठरते. आमचं गाव आमचा विकास-

14 व्या वित्त आयोगांतर्गत आमचं गाव, आमचा विकास उपक्रमानुसार ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यात येतो भारतीय राज्यघटनेतील 73 व्या घटनादुरुस्तीअन्वये पंचायत राज संस्थांना अधिक सक्षम बनविण्यासाठी, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, अधिकारी व जबाबदारी प्रदानाची आवश्यकता विषद करण्यात आली आहे. 13 व्या वित्त आयोगाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर ग्रामपंचायतींना निधी उपलब्ध करून दिला आहे. 14 व्या वित्त आयोगांतर्गत पायाभूत सुविधांबरोबरच मानव विकास मानव विकास निर्देशांकात अनुसरून कामाचा समावेश करावयाचा आहे.

ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचा कालावधी- 2015 -16 ते 2019-20 हा ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचा कालावधी आहे.

ग्रामपंचायत विकास आराखड्याचे दोन प्रकार-

अ) प्रारंभास पंचवार्षिक बृहत विकास आराखडा तयार करणे.

ब) दरवर्षी वार्षिक कृती आराखडा तयार करणे.

विकास आराखडा तयार करताना विचारात घ्यावयाचे निधी-

अ) ग्रामपंचायतींना विविध कराच्या माध्यमातून प्राप्त होणारा निधी.

ब) राज्य शासनाकडून प्राप्त होणारा महसूल हिस्सा.

क) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंतर्गत विकास कामांसाठी प्राप्त होणारा निधी.

ड) 14 व्या वित्त आयोगाचा निधी

इ) स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत ग्रामपंचायत स्तरावर प्राप्त होणारा निधी.

ई) लोकसहभागातून मिळणारा निधी.

उ) जिल्हा नियोजन मंडळाकडून प्राप्त होणारा निधी. इत्यादी माध्यमातून निधी उपलब्ध केला जातो.

आराखडा नियोजन प्रक्रिया-

ग्रामपंचायत विकास आराखडा लोकसहभागातून बनविणे आवश्यक आहे. यामध्ये समाजातील विविध घटकांशी उदा. शेतकरी, महिला, युवक, बचत गट, शासकीय व स्वयंसेवी संघटना यांच्याशी चर्चा विनिमय केला जातो. प्रभावी लोकसहभागातून ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यासाठी गणनिहाय प्रविण प्रशिक्षक व प्रभारी अधिकारी यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

प्रविण प्रशिक्षक व प्रभारी अधिकारी-

ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्यात यांची भूमिका व जबाबदारी अत्यंत महत्वाची असते. प्रभारी अधिकारी म्हणून पंचायत समिती स्तरावरील विस्तार अधिकारी, कृषी अधिकारी, अंगणवाडी पर्यवेक्षिका यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. तसेच सहाय्यक प्रभारी अधिकारी म्हणून

संबंधित ग्रामपंचायतीचे ग्रामसेवक काम बघत आहेत. या अधिकारी वर्गाला यशदामार्फत प्रशिक्षण दिले जाते.

ग्राम संसाधनगट-

या गटामध्ये ग्रामपंचायतीचे सर्व सदस्य, गाव पातळीवरील शासकीय कर्मचारी, तांत्रिक तज्ञ, गावचे रहिवासी असलेले परंतु इतरत्र राहणारे जाणकार व विख्यात तज्ञ, बचत गटाचे सदस्य, तरुण मंडळाचे सदस्य इ.चा समावेश असतो. याची किमान संख्या ग्रामपंचायत सदस्य संख्येच्या तिप्पट असणे अनिवार्य आहे.

ग्रामपंचायत विकास आराखडा-

योजनेच्या प्रारंभास ग्रामपंचायतीने हाती घ्यावयाच्या विकास कामांचा पंचवार्षिक बृहत विकास आराखडा व दरवर्षी वार्षिक कृती आराखडा तयार करण्यात येतो.

तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता-

तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायतीच्या विकास आराखड्याच्या तांत्रिक छानणीसाठी गट स्तरावर गटविकास अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली जाते. या समितीमध्ये गटविकास अधिकारी, सहाय्यक गटविकास अधिकारी, उपअभियंता(बांधकाम) यांचा समावेश असतो व विस्तार अधिकारी, ग्रामपंचायत हे सदस्य सचिव म्हणून काम पाहतात.

समितीची जबाबदारी-

तालुक्यातील सर्व विकास आराखड्यातील उपक्रमांची तांत्रिक छानणी करण्याची जबाबदारी या समितीवर असते. काही बदल असल्यास तत्काळ संबंधित ग्रामपंचायतीस सूचित केले जाते. तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायत विकास आराखडे ग्रामसभेच्या मान्यतेने नंतर एकत्रित करून जिल्हास्तर समितीकडे सादर केले जातात.

कालमर्यादा-

तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायतीकडून प्रारूप विकास आराखडा 15 ऑक्टोबर पूर्वी तांत्रिक छानणीसाठी मागविले जातात. आराखडा प्राप्त झाल्यापासून एका महिन्याच्या आत छानणी केली जाते. 30 नोव्हेंबरपूर्वी तांत्रिक छानणी समिती करते. छानणी पूर्ण करून संबंधित ग्रामपंचायतीस कळविले जाते आणि एकत्रित करून जिल्हा समितीकडे 10 डिसेंबर पूर्वी संकलित करण्यासाठी सादर केले जाते. तक्रार निवारण व्यवस्था-

तांत्रिक छानणी दरम्यान काही तक्रारी मतभेद निर्माण झाल्यास संबंधित ग्रामपंचायत किंवा गट स्तरीय छानणी समिती सदरची बाब जिल्हास्तरीय समितीकडे निर्णयासाठी पाठवते.

प्रशासकीय मान्यता-

गटस्तरीय छानणी समितीकडून तांत्रिकदृष्ट्या योग्य असलेल्या ग्रामपंचायत विकास आराखड्यात ग्रामसभा अंतिम मान्यता देते. हीच संपूर्ण आराखड्यास प्रशासकीय मान्यता म्हणून गृहीत धरण्यात येते.

निविदा व कार्यारंभ आदेश -

ग्रामपंचायत विकास आराखड्यातील तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता मिळालेल्या कामासाठी ज्या योजनांमधून निधी उपलब्ध होणार आहे त्या योजनांसाठी अंमलात असलेल्या मार्गदर्शन सूचनांच्या

अधीन राहून ग्रामपंचायत प्रशासकीय नियमानुसार निविदा काढते. तसेच सक्षम अधिकारी त्या कामाचा कार्यारंभ आदेश देतो.

निष्कर्ष-

- 1) राज्य शासनाने राबविलेल्या श्आमचं गाव, आमचा विकासश् या उपक्रमांची सविस्तर माहिती घेता आली.
- 2) शासनाची ग्रामीण विकासाची धोरणे यांची यशस्वी परिपूर्ती ही शासनाची अंमलबजावणी व लोकसहभाग यांच्यावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.
- 3) ग्रामसभेस संपूर्ण अंतिम अधिकार असल्याने गावच्या विकासात प्रत्येक सज्जन नागरिकाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.
- 4) गावचा विकास हा लोकसहभागातूनच होत असल्याचे स्पष्ट होते.
- 5) शासनाच्या विविध योजनांची प्रत्यक्षात कितपत अंमलबजावणी केली जाते याची सविस्तर माहिती मिळते.

सारांश-

राज्य शासनाच्या 14 व्या वित्त आयोगानुसार श्आमचं गाव, आमचा विकासश् या उपक्रमांतर्गत मौजे हिंगनोळे येथील ग्रामपंचायत मार्फत राबविलेल्या सर्व उपक्रमांची सविस्तर माहिती चा आढावा या मध्ये घेण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने शासनाची विविध धोरणे व योजना या माध्यमातून ग्रामविकास राबविण्याच्या संकल्पनांची माहिती मिळते. पंचवार्षिक आराखड्याच्या माध्यमातून पुढील पाच वर्षांची ध्येयधोरणे निश्चिती होते. त्यानुसार प्रत्यक्ष कार्य कार्यवाही केली जाते. तसेच दरवर्षी वार्षिक ग्रामविकास आराखडा तयार करून त्याची तालुकास्तरावर तांत्रिक छानणी करून जिल्हास्तरावर अंतिम सादरीकरण केले जाते. तसेच प्रशासकीय मान्यतेसाठी ग्रामसभेला विशेषाधिकार देण्यात आला आहे. ग्रामसभेची मान्यता अंतिम मानण्यात आली आहे. यातून ग्रामविकास लोकसहभाग, प्रशासकीय व्यवस्था व सरकार यांच्या माध्यमातून यशस्वी राबविण्याचा प्रयत्न केला गेलेला आहे. शासनाने लोक कल्याण व ग्रामीण व्यवस्था बळकट करण्यासाठी अशा योजनांच्या माध्यमातून ग्रामविकासाची नवीन संकल्पना आखलेली आहे.

संदर्भसूची -

- 1) मुलाखत - ग्रामविकास अधिकारी श्री रावते पी.के. ग्रामपंचायत हिंगनोळे, ता. कराड.
- 2) मुलाखत- क्लार्क, सौ. वाकडे एस.आर ग्रामपंचायत हिंगनोळे, ता. कराड.
- 3) शासन निर्णय जीपीडीपी 2015 धप्र.क 38 प.रा- 6 4 नोव्हेंबर 2015, ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. पृष्ठ क्रमांक क्र
- 4) क्र. ग्राप प्र कावि 7255 2016, दि. 1/08/ 2016, ग्रामपंचायत विभाग, सातारा जिल्हा परिषद, सातारा.
- 5) ग्रामपंचायत एकात्मिक माहितीकोष- ग्रामपंचायत पुस्तिका
- 6) ग्रामपंचायत मार्गदर्शक- पुस्तिका.
- 7) शासन निर्णय ग्रा. वि. वि. क्रमांक चौविआ- 2015 प्र.क्र. 26 वित्त- 4 दिनांक 16 जुलै 2015.

भारतीय शिक्षक शिक्षण- एक दृष्टीक्षेप

रुपेश युवराज पाटील
संशोधक विद्यार्थी, सावंतवाडी जि. सिंधुदुर्ग.

प्रस्तावना-

मानवाच्या मूलभूत गरजा कोणत्या? असा प्रश्न आपण लहान असताना इयत्ता चौथीपर्यंत सहज विचारला जायचा. तेव्हा एका मार्कासाठी आपण पाठ केले होते- अन्न, वस्त्र व निवारा..!

खरोखरच पूर्वीच्या ह्या तीनही गरजा आजच्या काळात खरोखरच उपयुक्त आहेत काय..? या प्रश्नाचे उत्तर शोधतांना निश्चितच उत्तराचा आशय आणि त्या आशयाच्या अनुषंगाने वाढतच जाणारी उत्तराची व्याप्तीही तेवढीच मोठी असणार हे निश्चित..

कारण आजच्या काळात केवळ अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा नसून सोबतच आरोग्य आणि दर्जेदार शिक्षण, तेही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वतःच्या क्षमता सिद्ध करणारे शिक्षण असणे आवश्यक आहे. तरच येणाऱ्या प्रत्येक स्पर्धेच्या युगात स्वतःला सिद्ध करणे शक्य होईल. आपल्या भारत देशात प्रत्येक दशकांनुरूप शिक्षक, शिक्षण आणि शिक्षणाचे स्वरूप यात प्रचंड बदल होत आहे. पुढेही तो सातत्याने होणार यात शंका नाही. मात्र गरज आहे ती आपले शैक्षणिक ज्ञान अदध्यावत ठेवून स्वतःला शैक्षणिक क्षेत्रात सिद्ध करणे, आणि त्यासाठी आजच्या काळात वाचन, मनन, आणि चिंतन अत्यंत आवश्यक आहे. असे माझे प्रामाणिक मत आहे. सदर संशोधन पेपर लिहिले असताना मला या क्षणी जे वाटते ते मी लिहिले आहे, कदाचित उद्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत अजून नवनवीन प्रवाह अस्तित्वात येतील आणि माझे आजचे लेखन हे फक्त लेखन म्हणून अस्तित्वात राहिल,यात कोणतीही शंका नाही. असो शैक्षणिक प्रणाली या दिवसेंदिवस प्रचंड वेग घेत आहेत, आणि बदलत्या काळानुसार शिक्षण पद्धतीही अमुलाग्र बदलत आहे.

अशाच बदलणाऱ्या शिक्षक व शिक्षण व्यवस्थेचा मागोवा सदर संशोधन पेपरात सादर करण्यात आला आहे.

शिक्षण-

अनादी काळापासून शिक्षण ही संकल्पना अस्तित्वात आहे. तिचे स्वरूप मात्र बदलत गेले. याचे मुख्य कारण म्हणजे प्रत्येक काळाने आपापल्या सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेमध्ये केलेला बदल आणि त्या बदलानुसार शैक्षणिक व्यवस्थेत झालेला अमुलाग्र बदल. हे सर्व लक्षात घेता शिक्षणाची व्याख्या करताना प्रत्येक तत्वज्ञ व्यक्तीने आपापल्या पद्धतीने शिक्षणाची व्याख्या केली आहे. भारताचे थोर तत्वज्ञ स्वामी विवेकानंद शिक्षणाची व्याख्या करताना म्हणतात-

"शिक्षण म्हणजे मानवी मनामध्ये असणाऱ्या गुणांचे प्रकटीकरण..!"

एवढीच मर्यादित व्याख्या न करता स्वामी विवेकानंद पुढे म्हणतात - "शिक्षण म्हणजे सत्याचा साक्षात्कार होणे, माणूस घडविणे, व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होणे, व्यक्तीच्या सुप्त गुणांचा विकास आणि प्रकटीकरण. आत्म्यावरील आवरण दूर करणे, आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे शील संवर्धन आणि उत्तम चरित्र घडविणे म्हणजे शिक्षण..!"

शिक्षण ही जीवनाची क्रियात्मक बाजू आहे. शिक्षणाने व्यक्तीच्या भावना, बुद्धी व कौशल्य यांना पैलू पडतात. म्हणूनच कुठल्याही ज्ञानाला मानवाचा 'तिसरा डोळा' असे म्हणतात.

शिक्षण हे मानवाची ध्येये साध्य करण्याचा प्रयत्न करते. शिक्षण हे आजच्या परिस्थितीस अनुरूप पण भविष्यकालीन दृष्टीने विचार करते. म्हणूनच शिक्षणाला तत्त्वज्ञानाची क्रियाशील, व्यावहारिक आणि गतिमान बाजू असे म्हणतात. शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षणाचा प्रपंच शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि अन्य शैक्षणिक संस्थाद्वारे केला जातो.

थोर शास्त्रज्ञ सॉक्रेटिस यांच्या मते- "प्रत्येक माणसाच्या मनात अध्यावत व वैश्विक विश्वासाईता असलेल्या कल्पना बाहेर काढणे म्हणजे शिक्षण होय..!"

तर जॉन ड्युई यांच्या मते-

"जात, लिंग, वर्ग आणि आर्थिक दर्जा लक्षात न घेता मानवी व्यक्तीच्या क्षमतांना मुक्त करणे व त्यांचा विकास करणे म्हणजे शिक्षण होय..!"

शिक्षणाच्या बाबतीत बऱ्याच कल्पना व व्याख्या करता येतात अगदीच सांगायचे झाले तर "प्रौढ माणसांनी आपल्या ज्ञानाची व अनुभवांची लहान मुलांवर पाळणे म्हणजे शिक्षण..!"

"अपरिपक्व मनाचा परिपक्व मनाशी निकटचा येणारा संबंध म्हणजे शिक्षण..!"

"शिक्षण म्हणजे आत्मप्रचिती."

"व्यवहारातील कामाचे वळण मुलांना लावणे म्हणजे शिक्षण."

मारिया मॉटेसरी, बर्ट्रांड रसेल व नील यांच्या मते- "जसा विकास झाला पाहिजे तसा तो होण्यासाठी मदत करणे म्हणजे शिक्षण..!"

तर योहान पेस्टोलॉजी यांच्या मते- "शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या सर्व जन्मासिद्ध शक्तींचा समप्रमाणात विकास."

फेड्रीक फ्रोबेलच्या मते - "मनुष्याच्या अंतर्गत शक्ती बाहेर आणून त्यांचा विकास साधणे म्हणजे शिक्षण." तर

हर्बर्ट स्पेन्सर म्हणतात की- "मनुष्याचे शील बनविणे म्हणजे शिक्षण."

ज्यांचे तत्त्वज्ञान व्यावहारिक जीवनाला पुरते मर्यादित असते, अशा तत्त्वज्ञांनी शिक्षण म्हणजे उत्तम नागरिक बनविणे, असे म्हटले आहे. त्यांच्यांनी "शिक्षण म्हणजे विश्वाच्या उभारण्याची योजना होय" असे म्हटले आहे.

टॉमस हक्सली यांच्या मतानुसार, "सर्वांग सुंदर जीवन जगण्याची तयारी म्हणजे शिक्षण होय."

जॉन ड्युई, पिअर्स, जेम्स इत्यादी विसाव्या शतकातील कार्यवादी तत्त्वचिंतकांनी "शिक्षण म्हणजे भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाशी व सामाजिक वातावरणाशी समरस होण्याची पात्रता मुलांच्या अंगी आणून देणे", असे म्हटले आहे.

जॉन ड्युई यांनी अधिक स्पष्ट करून "शिक्षण म्हणजे लहान व असहाय्य मनुष्यप्राण्याला सुखी, नीतिमान व कार्यक्षम बनण्यास मदत करणे", असे प्रतिपादन केले आहे. ते पुढे असे म्हणतात की, "शिक्षण म्हणजे भावी जीवनाची तयारी नव्हे तर मुलांचे प्रत्यक्ष वर्तनच होय...!"

अलीकडच्या काही शिक्षण तज्ञांच्या मते, उत्तम नागरिक तयार करणे, हेच शिक्षणाचे महत्वाचे लक्षण मानले गेले आहे.

"शिक्षण म्हणजे जुन्या पिढीकडून नव्या पिढीकडे होणारे सर्व प्रकारच्या सामाजिक वर्षाचे संक्रमण" असेही काहींनी म्हटले आहे.

तर काही अध्यात्मवादींच्या मते- "व्यक्तित्वावरून सर्वव्यापी मनुष्याकडे मनुष्याचे मन ज्या योगे नेले जाते, ते शिक्षण होय."

"शिक्षण म्हणजे ईश्वरी इच्छेचे संशोधन," असेही ते म्हणतात.

तर प्लेटो यांच्या मते "सत्य, शिव, व सुंदर ही जीवनाची अंतिम मूल्ये आहेत. ती समजण्याची व अनुभवण्याची पात्रता मनुष्याला आणून देते ते खरे शिक्षण होय..!"

युनेस्कोच्या मते- "जीवनाच्या सर्व व्यवहारांकरिता महत्वाचे असणारे ज्ञान, कौशल्य व जाणीव संक्रमित करणारे संघटित व सातत्याचे अध्यापन म्हणजे शिक्षण..!"

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा प्रवास - एक दृष्टिक्षेप

भारतातील सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत अमुलाग्र बदल झाला आहे. मात्र हा बदल कसा आणि कोणत्या कारणासाठी झाला? यासाठी आपल्याला भारतीय शिक्षण पद्धतीचा पूर्व इतिहास समजून घेणे गरजेचे आहे.

प्राचीन काळ-

इ.स.वी सन पूर्व २५०० पासून इ.स.१००० पर्यंतचा काळ प्राचीन काळ म्हणून समजण्यात येतो. या काळाचे अनेक कालखंड आहेत उदाहरणार्थ वेदकाळ, वेदोत्तर कालखंड, महाभारत - रामायण कालखंड, बुद्ध काळ असे.

प्राचीन भारतातील शिक्षण हिंदूंच्या चालीरीतींची आणि संस्कृतीशी निगडित आहेत. तत्कालीन जीवनपद्धती, मूल्यव्यवस्था व ज्ञान विषयक संकल्पना यांचा शिक्षणावर प्रभाव होता. शिक्षण ही प्राथमिक बाब वैयक्तिक बाब होती. तत्कालीन शिक्षण यज्ञसंस्थेतच गुंफलेले होते. ऋग्वेद काळात पाठांतराचे महत्त्व होते. पाठांतर पद्धती ही मुख्य शिक्षण पद्धती होती आणि 'पाठांतराने जतन करणे' हा शिक्षणाचा मुख्य हेतू होता. तप सामर्थ्य प्राप्त होणे, हा ज्ञानाचा परमोच्च बिंदू मानत असत.

वैदिक काळातील शिक्षणाची भाषा ही संस्कृत होती. विचार, तत्त्वज्ञान आणि अध्ययन पद्धती यांचा त्या काळात विकास झाला. स्त्रिया आणि क्षत्रियांना शिक्षण उपलब्ध होते. ते अध्यापनही करू शकत. त्या काळात गुरुकुलाची पद्धती असून गुरुगृही शिक्षण होत असे.

साधारणतः वयाच्या आठव्या वर्षापासून मुलांचे शिक्षण होई. ते बारा वर्षे चालायचे. गुरुकुल किंवा ऋषींचे आश्रम सिंधू, गंगा, यमुना, गोमती इत्यादी नद्यांच्या काठाकाठाने, मात्र मनुष्यवस्तीपासून दूर असायचे. त्याकाळात गुरूंना 'आचार्य' ही पदवी होती. गुरुकुलातील प्रवेशापूर्वी बालकाचा उपनयन विधी करण्यात येत असे. शिष्याने ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करणे अपेक्षित होते. अध्ययनात स्वाध्यायाला महत्त्व असले तरी गुरुची आवश्यकता होती. गुरुगृही आचार्य हेच विद्यार्थ्यांचे 'अध्यापक' आणि 'पिता' या दोन्ही भूमिका पार पाडायचे. विद्यार्थ्यांना बौद्धिक पातळीनुसार त्यांचा अध्ययन काल कमी-अधिक असायचा. विद्यार्थ्यांना शारीरिक कष्टाची घर कामे करावी लागायची. तेथे श्रीमंत-गरीब असा कोणताच भेदभाव नसायचा. तत्कालीन आचार्य फिरस्ते असायचे. गुरुकुल याप्रमाणे चर्चा मंडळे आणि परिषदा

ही अध्यापनाची केंद्र असायची. परिषदा आणि चर्चा संस्कृत भाषेतूनच असायच्या. शिवाय विविध ठिकाणी यज्ञ-यागही होत असे.

बौद्ध धर्माच्या उदयानंतर अध्ययन अध्यापनात सुसूत्र वाडमयाचा उपयोग होऊ लागला. शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, कल्प आणि ज्योतिष इत्यादींचा त्यात समावेश होता. सूत्रकाळ पाणिनीपासून सुरु होतो आणि पतंजली बरोबर संपतो. पाणिनीच्या काळात गुरुकुल, उपनयन पाठांतर या गोष्टी होत्या. स्त्रियांना शिक्षण घेता येत असे. जे विद्यार्थी अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकत नसत ते मध्येच सोडून जात. किंवा विद्यार्थ्यांची परस्परांबद्दल तक्रार असल्यास दाद मागण्याची यंत्रणा होती. सूत्र काळात शिक्षण तात्विक विषयांवर आधारित होते. रामायण-महाभारताच्या काळात मात्र धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांबरोबरच बलोपासना, शस्त्रविद्या, धनुर्विद्या, गदा विद्या या क्षत्रियांना आवश्यक असणाऱ्या विषयांचा शिक्षणात समावेश झाला. तत्कालीन शिक्षणाची केंद्रे म्हणजे गुरुकुल, वेदिक संघ, परिषद, चरक, मठ इ. दक्षिण भारतात मंदिरांच्या आश्रयाने शिक्षण केंद्रे चालायची.

इन्नाइरम या ठिकाणी ३४० विद्यार्थी आणि ११ शिक्षक, ३०० एकर जागेतील केंद्रात अध्ययन-अध्यापन करित असल्याचे पुरावे उपलब्ध झाले आहेत. तिरुबोरायर येथे असेच एक केंद्र होते.

काही केंद्रात तर वसतीगृहाबरोबर रुग्णालयाचीही सोय होती. विद्वानांच्या वास्तव्यामुळे काही गावांमध्ये 'अभ्यास केंद्र' ही तयार झालीत. म्हैसूरमधील असेच एक केंद्र बेलगाम येथे होते.

बुद्ध काळातील शिक्षण मठांमध्ये दिले जायचे. सर्व शिक्षण व्यवस्था भिक्षूंच्या हाती असे. येथेही निवासी शिक्षणाची व्यवस्था विहारांमध्ये होती. अनेक शिक्षक व विद्यार्थी तेथे असायचे. ब्रह्मचर्य व असंग्रह हे या शिक्षणाचे वैशिष्ट्य होते. अध्ययन अध्यापनाची प्रक्रिया मौखिक होती. चर्चा आणि प्रश्नोत्तरे या पद्धती अंमलात होत्या. विहारांमध्ये कला आणि हस्तकला यांचेही शिक्षण दिले जायचे. शिकणाऱ्यांसाठी खेळ आणि व्यायाम यांचीही सोय होती. शिक्षणात स्त्रियांनाही स्थान होते. जातक कथांतून तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेची माहिती मिळायची. त्या काळात तक्षशिला आणि नालंदा ही दोन उच्चशिक्षणाची विद्यापीठे जगप्रसिद्ध होती. तेथे तत्त्वज्ञानापासून धनुर्विद्यापर्यंतचे सर्व विषय शिकवले जायचे. विद्यार्थ्यांना आपला आवडीचा विषय निवडण्याची मुभा होती. तक्षशिला विद्यापीठात औषधशास्त्र, युद्धशास्त्र, आणि कायदा यांचे अभ्यासक्रम होते. काशी येथे संगीताचे शिक्षण देणारे केंद्र होते.

फाहियान (इ. स.५ वे शतक), ह्यूएन्त्संग व इत्सिंग (इ.स.७ वे शतक) या चिनी प्रवाशांच्या वृत्तांतानुसार तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेचे वर्णन आढळते. त्यानुसार पुरुषपुरा (पेशावर), कान्यकुब्ज (गंगेच्या काठी) या ठिकाणी शिक्षणाची पीठे होती. तसेच बौद्धांच्या शिक्षण केंद्रातून संस्कृतचे अध्ययन झाले. बुद्धकालीन शिक्षण मठांमध्ये दिले जायचे. या ठिकाणी गुरु-शिष्य ज्ञानदानाचे आणि ज्ञानार्जनाचे कार्य करत असायचे. अध्यापन करण्यासाठी विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर करायचे. ज्यामध्ये उदगामी पद्धती, प्रवास पद्धती, अग्र-शिष्य प्रणाली या पद्धतींचा समावेश होता. या पद्धतीमध्ये अग्र-शिष्य प्रणाली म्हणजे आजची 'मॉनिटर पद्धती' महत्त्वाची आहे. यामध्ये वरच्या वर्गाचा विद्यार्थी खालच्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करायचा. म्हणजे अप्रत्यक्षरीत्या स्वतः अध्ययन करत करत अध्यापनाचे प्रशिक्षण सुद्धा बौद्ध काळात होत होते.

आयुर्वेद, लष्करी शिक्षण, कुटिरोद्योग, हस्तव्यवसाय, मूर्तिकला व इतर ६४ कला यांचे शिक्षण त्या काळात उपलब्ध असल्याचे पुरावे कादंबरी, नेपथ्य योग इत्यादी ग्रंथांवरून मिळतात. बऱ्याच कौशल्यांचे शिक्षण कुटुंबातूनच वंशपरंपरेने मिळत असे. त्या काळापासून जातीव्यवस्था व जाती विशिष्ट व्यवसाय कौशल्ये समाजात दृढ झाली.

प्राचीन भारतातील विद्यापीठीय पातळीवरील केंद्र म्हणजे तक्षशिला, नालंदा, वल्लभी, विक्रमशिला, जगद्वला, उदंडपुर, मिथिला, नाडिया इत्यादी होती. त्यांतील वल्लभी वगळता इतर सर्व केंद्रे गंगेच्या तीरावर बिहार व बंगालमध्ये होती. या विद्यापीठांना राजाश्रय होता.

या विद्यापीठातील चांगल्या इमारती, भरपूर शिक्षक आणि विद्यार्थी संख्या देशातून आणि परदेशांतूनही येथे विद्यार्थी शिकायला येत असायचे. विद्यापीठांमध्ये शिस्त अत्यंत चांगल्या पद्धतीने पाळली जायची. भाषा, न्यायशास्त्र, तत्त्वज्ञान, विविध कला कौशल्ये यांचे शिक्षण या सर्व विद्यापीठांतून दिले जायचे. मात्र मुसलमानांची आक्रमणे सुरू झाली आणि हळूहळू ही विद्यापीठे बंद पडली. मात्र शिक्षणाची खरी मुहूर्तमेढ या सर्व विद्यापीठातून रोवली गेली, हे निश्चित मानले पाहिजे.

मध्यकालीन शिक्षण-

मध्यकालीन शिक्षण पद्धतीवर इस्लामचा प्रभाव दिसून येतो. मुस्लिम शासकांनी भारतात प्राथमिक शिक्षण 'मकतब' आणि उच्च शिक्षण 'मदरसा' मध्ये देण्यास सुरुवात केली. या ठिकाणीसुद्धा वेदिककालीन आणि बौद्धकालीन शिक्षण पद्धती प्रमाणे 'मॉनिटर पद्धत' अस्तित्वात होती. जो मॉनिटर असायचा तो स्वतः अध्ययन करत असे व आपल्या ज्युनिअर विद्यार्थ्यांना शिकवत सुद्धा असे.

आधुनिक काळ-

आधुनिक काळात प्राथमिक शिक्षणाबाबत विविध कालखंडात अनेक गोष्टी घडल्या आहेत. १८५४ ते १९०२ कालखंडात प्राथमिक शिक्षणाचा वेग मंदावलेला होता. कारण ते सक्तीच नव्हते. त्याची जबाबदारी स्थानिक मंडळींकडे होती. आणि त्यापूर्वी भारतात प्रचलित असलेल्या 'तात्या पंतोजी' शाळांकडे दुर्लक्ष होते. मात्र या कालखंडात प्राथमिक शाळांसाठी इमारती बांधण्यास सुरुवात झाली. मुली व दलिताना शाळांतून प्रवेश मिळू लागला. छापील पाठ्यपुस्तकांचाही वापर सुरू झाला. आणि अभ्यासक्रमात सुधारणा व्हायला सुरुवात झाली. अध्यापनाच्या नव्या पद्धती अंमलात आल्या आणि शिक्षकांच्या प्रशिक्षणातही सुधारणा झाली.

१. १८०२ मध्ये बंगालमध्ये सेरामपूर येथे प्राथमिक शिक्षकांना शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण शाळा सुरू केली गेली.
२. १८१९ मध्ये प्राथमिक शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी कलकत्ता स्कूल सोसायटी ने शिक्षक प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू केला.
३. १८२६ मध्ये केंद्रीय शाळांमध्ये माध्यमिक शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात आला.
४. १८२८ मध्ये कलकत्ता मधील कन्या शाळेत सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे आयोजन केले गेले.
५. १८२९ मध्ये प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी सर्व विभागांमध्ये 'नॉर्मल स्कूल' ची स्थापना झाली.

६. १८५४ च्या वूडच्या खलित्याने प्रत्येक शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण वर्ग व शाळा स्थापन कराव्यात, असे सुचविले. तसेच प्रशिक्षित शिक्षकांसाठी प्रमाणपत्र योग्य वेतन व शिक्षण संस्थांना अनुदान देणे याचा उल्लेख केला.
७. १८५८ मध्ये मद्रासला शिक्षण प्रशिक्षणासाठी नॉर्मल स्कूलची स्थापना झाली.
८. १८५९ मध्ये सर्व प्रांतात प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी प्रशिक्षण शाळा स्थापित झाल्या.
९. १८८२ मधील हंटर आयोगाने शिक्षक- प्रशिक्षणाची जबाबदारी प्रत्येक स्थानिक सरकारने स्वीकारावी, अशी शिफारस केली.
१०. १८५८ मध्ये स्थापन केलेल्या नॉर्मल स्कूल ला १८८६ मध्ये प्रशिक्षण विद्यालयांचा दर्जा दिला गेला. वूडचा खलिता (१८५४)-

वूडच्या खलितालाच 'भारतीय शिक्षणाची सनद' असे म्हटले गेले आहे. या खलिता अंतर्गत शिक्षणाच्या बाबतीत पुढील शिफारसी केल्या गेल्या-

१. चार्टर ष्टचे नूतनीकरण करण्यात आले.
२. प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य देणे.
३. विद्यापीठांची स्थापना करणे. ४. सुधारित कला, विज्ञान व तत्त्वज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार करणे.
४. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाकडे लक्ष देणे.
५. शाळा व महाविद्यालयांना अनुदान प्राप्त करून देणे.
६. शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.
७. प्रशिक्षण शाळांची अर्थात नॉर्मल स्कूलची स्थापना करण्यात आली.
८. मुंबई विभागात पुरुषांसाठी ७ व स्त्रियांसाठी २ शाळा सुरू करण्यात आल्या यात एकूण ५५३ विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले गेले.
बंगालमध्ये ४ शाळा, २५८ विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले गेले. तर मद्रासमध्ये ३२ शाळा व त्यांना जोडणार्या सराव शाळा अस्तित्वात आल्या.
९. अध्यापन व्यवसायाचा दर्जा सुधारण्यासाठी पगारवाढ देण्यात आली. चांगल्या व्यक्ती शैक्षणिक क्षेत्रात येण्यासाठी प्रलोभने व बक्षिसे देण्यात आली.
१०. १८८१ मध्ये 'विद्यालय लाहोर' सुरू करून माध्यमिक शिक्षणाला सुरुवात झाली.

हंटर आयोग /भारतीय शिक्षण आयोग (१८८२)-

ब्रिटिश गव्हर्नर लॉर्ड रिपन यांनी सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेला आयोग म्हणजे हंटर आयोग होय. यालाच 'भारतीय शिक्षण आयोग' असेही म्हणतात. या आयोगाने शिक्षण व्यवस्थेसाठी पुढील शिफारशी केल्या-

१. माध्यमिक शिक्षकांसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण कार्यक्रमातून अध्यापनाची तत्वे आणि पद्धती याबाबतीत परीक्षा घेणे.
२. माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांसाठी अध्यापनशास्त्र अभ्यासक्रमात धरले जावे.
३. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन अधिक प्रमाणात नॉर्मल स्कूलची स्थापना करण्यात यावी.
४. नॉर्मल स्कूलमध्ये इतरांपेक्षा कमी कालावधीत अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची सवलत देण्यात यावी.
५. स्थानिक प्रशासनाने शिक्षक-प्रशिक्षणात लक्ष घालावे.

६. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणावर भर देण्यात यावा.
७. 'विषयज्ञान' भरपूर असले की 'प्रशिक्षणाची जरूरी नाही', असा दृष्टिकोन 'पब्लिक स्कूल' मध्ये होता.
८. प्रशिक्षणाची अट केवळ 'पर्मनंट सर्विस' साठीच होती.
९. प्रशिक्षित शिक्षकच नेमावेत असे बंधन नव्हते.
१०. नवीन प्रशिक्षण संस्था सुरु झाल्या नाहीत.
११. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस सहा माध्यमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षण संस्था अस्तित्वात आल्या होत्या.

माध्यमिक शिक्षक प्रमाणपत्र परीक्षा- १८९९ (Secondary Teacher Certificate- S.T.C.) 1899-

१८९९ मध्ये मुंबई येथे ही परीक्षा सुरु झाली. सार्वजनिक शिक्षणाचे संचालकांनी ही परीक्षा नियोजित केली तर विभागीय निरीक्षकांनी ती चालविली होती. या परीक्षेचे दोन भाग होते-

१. अध्यापन तत्त्वे (Theory Of Teaching),
 २. अध्यापन सराव (Practice Of Teaching)
१. अध्यापन तत्त्वे-
 - सामान्य पद्धती.
 - विषयाच्या विशिष्ट अध्यापन पद्धती.
 - आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या पद्धती प्रसिद्ध शिक्षण तज्ञांची चरित्रे उदा. रूसो, पेस्टोलॉजी, फ्रोबेल इ.
 २. अध्यापन सराव-
 - यात पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होता-
 - विषयाचे ज्ञान.
 - प्रश्न कौशल्य.
 - स्पष्टीकरण.
 - वर्ग शिस्त.
 - फलकलेखन.
 - नियमित वेळेत अध्यापनाची कृती इत्यादी.

शिक्षण प्रमाणपत्र परीक्षा देणार्या उमेदवारांना विभागीय निरीक्षकांच्या उपस्थितीत प्रत्यक्ष शिकवून दाखवावे ही अट होती. तसेच या परीक्षेला पदवीधर, बिन पदवीधर व शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या शिक्षकांना बसता येत असे. १९६६ मध्ये मात्र ही परीक्षा बंद करण्यात आली.

१९०४ भारतीय विद्यापीठ कायदा (लॉर्ड कर्झनचा ठराव/धोरण)-

लॉर्ड कर्झन यांनी भारतीय विद्यापीठ कायदा संमत केला. त्यामध्ये शिक्षणासंदर्भात पुढील शिफारशी सुचविल्या होत्या.

१. पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करणाऱ्यांना एका वर्षाचे शिक्षक प्रशिक्षण तर पदवी पूर्ण न करणाऱ्यांना दोन वर्षांचे शिक्षक प्रशिक्षण असावे.
२. प्रत्येक प्रशिक्षण महाविद्यालय शाळेला जोडलेले असावे.
३. प्रशिक्षण महाविद्यालयांना आवश्यक त्या सुविधा पुरवाव्यात.

४. प्रशिक्षण महाविद्यालयात कार्य करण्यासाठी शिक्षक-प्रशिक्षण घेतलेल्या उच्चशिक्षित व्यक्तीचीच निवड करावी.
५. अभ्यासक्रम हा प्राथमिक आणि प्रात्यक्षिक स्वरूपात असावा.
६. विद्यालयातील ग्रंथालये व पदार्थ संग्रहालय सुसज्ज असावीत.
७. सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे महत्त्व असावे.
८. माजी विद्यार्थ्यांना उद्बोधन वर्गासाठी बोलवावे.

सॅडलर आयोग / कलकत्ता विद्यापीठ आयोग(१९१७)-

इ.स.१९१७ मध्ये डॉ. सर मायकेल सॅडलर यांच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची स्थापना झाली. या आयोगाने पुढील शिफारशी केल्या होत्या.

१. प्रशिक्षण विद्यालयांना सौ लग्न सराव शाळा व प्रायोगिक शाळा असाव्यात.
२. पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर शिक्षण शास्त्र या विषयाचा समावेश करण्यात यावा.
३. प्रायोगिक शाळेत अध्यापन पद्धती व तंत्रे यांचे संशोधन केले जावे.
४. प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या जास्तीत जास्त वाढवावी.
५. यानुसार कलकत्त्यात सर्वप्रथम शिक्षण विभाग सुरू झाला.

हरटॉग समिती (१९२९)-

सर फिलीप हरटॉग यांच्या अध्यक्षतेखाली १९२९ साली समितीची स्थापना झाली. सप्टेंबर १९२९ ला सायमन कमिशन समोर या समितीने आपला अहवाल सादर केला. त्यात पुढील शिफारशी सुचविल्या आहेत -

१. शिक्षकांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण कालावधी वाढवावा.
२. प्राथमिक शिक्षक - प्रशिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा करावी.
३. अध्यापक महाविद्यालयातील शिक्षकवर्ग उच्च गुणवत्ताधारक असावा.
४. शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षणासाठी उजाळा, उद्बोधन वर्गाचे आयोजन करावे.
५. अध्यापन पद्धती व अध्यापन शास्त्र यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नवनवीन अध्यापन पद्धती, तंत्रे व साधनांचा अधिकाधिक वापर करावा.
६. प्राथमिक शिक्षकांची वेतनवाढ करून अधिक सक्षम व लोक आकर्षित होण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत.
७. खाजगी माध्यमिक शाळांमधील शिक्षकांना सेवा देण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
८. ब्रिटिश सरकारने गुणात्मक वाढीला महत्त्व देऊन जवळजवळ वीस वर्षे म्हणजेच १९४७ पर्यंत भारतीय शिक्षणाचा संख्यात्मक विकास खंडित झाला.

शिक्षणाची वर्धा योजना (१९३७)-

शिक्षणाची वर्धा योजना म्हणजेच 'मुल्योगी शिक्षण' होय. यात पुस्तकी ज्ञानापेक्षा शिक्षण जीवनाला कसे उपयुक्त होईल..? यावर भर देण्यात आला. मुल्योगी क्रियात्मक शिक्षणामुळे शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात बदल झाला. महात्मा गांधी यांनी या पद्धतीचा पुरस्कार केला. मुल्योगी शिक्षण योजना संपूर्ण देशात राबविण्यासाठी दोन प्रकारच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली.

१. दीर्घकालीन प्रशिक्षण -

- सदर प्रशिक्षणाचा कालावधी तीन वर्षांचा करण्यात आला.
- अध्यापन न करणाऱ्या व अध्यापन क्षेत्रात नसणाऱ्या लोकांसाठी सदर प्रशिक्षणाची सोय करण्यात आली होती.

२. अल्पकालीन प्रशिक्षण-

- या प्रशिक्षणाचा कालावधी फक्त एक वर्ष होता.
- अध्यापन करणाऱ्या म्हणजेच सेवांतर्गत शिक्षकांसाठी हे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते.

सार्जट अहवाल (१९४४)-

या समितीचे अध्यक्ष त्यावेळचे भारत सरकारचे शिक्षण सल्लागार जॉन सार्जट होते. त्यांनी आपल्या अहवालात पुढील शिफारशी सुचविल्या आहेत-

१. शिक्षक प्रशिक्षणाला मान्यता मिळावी.
२. माध्यमिक अभ्यासक्रमाच्या शेवटी मुलांची व मुलींची शिक्षक म्हणून निवड करण्यात यावी.
३. निवासी स्वरूपाच्या प्रशिक्षण संस्था निर्माण करण्यात याव्यात.
४. छात्र अध्यापकांकडून शुल्क आकारू नये .
५. अध्यापक महाविद्यालयात कार्यरत शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत व उद्बोधन वर्गांचे आयोजन करण्यात यावे.
६. शिक्षक-प्रशिक्षण क्षेत्रात संशोधनाला चालना देण्यात यावी.
७. शिक्षकांचे प्रशिक्षण शाळेच्या गरजांशी निगडित असावे.
८. प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात सरावाचा समावेश करण्यात यावा.
९. वेतनात भरपूर वाढ करण्यात यावी.
१०. सर्व स्तरांवरील शिक्षकांसाठी उजळणी वर्गांची व्यवस्था करण्यात यावी.
११. विविध स्तरांवरील शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची सोय करण्यात यावी. यात पूर्वप्राथमिक शिक्षण २ वर्ष, प्राथमिक शिक्षण २ वर्ष व माध्यमिक शिक्षण १ वर्ष अशा प्रशिक्षणाची सोय असावी.
१२. संशोधनासाठी आवश्यक त्या सर्व प्रकारच्या सुविधा पुरवाव्यात.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात शिक्षक प्रशिक्षणाचा अपेक्षेप्रमाणे विकास झाला नसला तरी १९३७ नंतर शिक्षक प्रशिक्षणात झपाट्याने बदल घडून आले. शिक्षक शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांची संख्याही वाढली. संशोधनाला चालना मिळाली. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षक शिक्षणाचा विकास झाला होता.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षक शिक्षण-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत विविध समित्या, आयोग व राष्ट्रीय धोरणे यांच्या द्वारे सुचविल्या शिफारशी, अपुर्या सुविधांमुळे बऱ्याचशा तरतुदी कागदोपत्रीच राहिल्या. तरी काही शिफारशींची अंमलबजावणी झाल्याने देशामध्ये अनेक ठिकाणी अभ्यासक्रम, शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना सुरू झाली. यामध्ये शिक्षक शिक्षणासंदर्भात महत्त्वपूर्ण बदल म्हणजे शिक्षक प्रशिक्षण ही संकल्पना मागे पडून शिक्षक शिक्षण ही संकल्पना उदयास आली. यामुळे शिक्षणाचे क्षेत्र हे व्यापक

बनले. म्हणून शिक्षक शिक्षणाच्या पुनर्रचनेच्या दृष्टीने अनेक पावले उचलली गेली. त्यामध्ये विविध आयोग, समित्या, धोरणे यांनी शिक्षक शिक्षणाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आणि शिफारशीही केल्या. त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१. विद्यापीठ शिक्षण आयोग (डॉ.राधाकृष्णन आयोग)-१९४८ -

४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी या आयोगाची स्थापना डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. हा आयोग विद्यापीठ शिक्षणासंदर्भात असला तरी त्यामध्ये शिक्षक शिक्षणासंदर्भात महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या गेल्या. त्या पुढील प्रमाणे-

१. शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यासक्रमात सुधारणा करावी. त्यामध्ये तात्विक ज्ञानापेक्षा अध्यापन सरावाला महत्त्व द्यावे.
२. शिक्षकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी विद्यापीठ न्यायाधिकरणाची स्थापना करावी. ३. संशोधनासाठी अभ्यास रजा मंजूर करण्यात यावी.
३. शिक्षकांची निवासस्थाने विद्यापीठ किंवा महाविद्यालय यांच्या परिसरातच असावीत.
४. शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम लवचिक ठेवून त्याचा स्थानिक परिस्थितीशी संबंध जोडावा.
५. सराव पाठासाठी चांगल्या गुणवत्तापूर्ण शाळांची निवड करावी.
६. अध्यापन परिणामकारक होण्यासाठी नवनवीन अध्यापन पद्धती, तंत्रे व साधने यांचा उपयोग करावा.
७. शैक्षणिक संशोधनाला चालना मिळण्यासाठी उद्बोधन वर्ग, नवनवीन उपक्रम, कृतिसंशोधन यांचे आयोजन करावे.
८. लवकरात लवकर उच्चशिक्षण भारतीय भाषांमधूनच दिले जावे.
९. सर्व विद्यार्थ्यांसाठी दोन वर्षांचे शारीरिक शिक्षण असावे.
१०. अध्यापनाचा अनुभव असणाऱ्या शिक्षकांना एम.एड. या कोर्सला प्रवेशासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
११. गुणवत्तेच्या आधारावरच शिक्षकांची पदोन्नती व्हावी.
१२. शिक्षकांची वर्गवारी प्राध्यापक, प्रपाठक, अधिव्याख्याता, शिक्षक अशी करण्यात आली.
१३. कनिष्ठ पदे- शिक्षक, अधिव्याख्याता तर वरिष्ठ पदे - प्रपाठक, प्राध्यापक यांचे प्रमाण २:१ असे असावे.

२. माध्यमिक शिक्षण आयोग (मुदलियार आयोग) १९५२-५३-

विद्यापीठ शिक्षण आयोगाच्या अहवालानुसार माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्रचना करण्यासाठी मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरू २३ सप्टेंबर १९५२ रोजी डॉ. अलादी लक्ष्मण स्वामी मुदलीयार यांच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची स्थापना केली. त्यांनी पुढील शिफारशी सुचविल्या आहेत-

१. शालांत व उच्च माध्यमिक स्तरावरील परीक्षा उत्तीर्ण असणाऱ्यांना दोन वर्षांचे प्रशिक्षण असावे.
२. पदवीधारकांसाठी एका वर्षाचे प्रशिक्षण असावे.
३. पदवीधारकांसाठी प्रशिक्षण संस्था विद्यापीठाशी संलग्न असाव्यात. दुसऱ्या प्रकारच्या संस्थांवर नियंत्रणसाठी विशिष्ट मंडळी नेमावीत.
४. प्रशिक्षणार्थ्यांना कडून फी घेऊ नये.

५. शिक्षकांना अभ्यासपूरक कार्यक्रमांतर्गत विविध उपक्रमांचे प्रशिक्षण द्यावे. म्हणजेच उजळणी वर्ग, उद्वोधन वर्ग इ.
६. एम. एड. साठी तीन वर्षांचा अनुभव असलेल्या शिक्षकांना प्रवेश द्यावा.
७. शिक्षक महाविद्यालयातील प्रशिक्षक व शाळांचे मुख्याध्यापक यांच्यात संप्रेषण असावे.
८. शिक्षक शिक्षकांना एक किंवा अधिक अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे.
९. प्रशिक्षण शाळेत किंवा महाविद्यालयात प्रायोगिक, दिग्दर्शन पद्धतींचा जास्तीत जास्त वापर करावा.
१०. प्रशिक्षणार्थींची निवासाची सोय असावी.

अशा प्रकारे मुदलियार आयोगाने माध्यमिक शाळेतील अभ्यासक्रम बहुउद्देशीय असावा, असे सुचविले. तसेच विविधांगी शाळेसाठी प्रशिक्षण संस्थांमधून अध्यापक तयार करण्याचा पाठ्यक्रम असावा, याचा पुरस्कार केलेला दिसतो.

३. विस्तार सेवा केंद्रे (Extension Centres) १९५५ -

शिक्षक शिक्षणात गुणवत्ता यावी, याकरिता १९५५ मध्ये प्रत्येक शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयात विस्तार केंद्रांची स्थापना झाली. १९६१ मध्ये एन.सी.ई.आर.टी ची नवी दिल्लीला स्थापना झाली. त्याच कालावधीत प्राथमिक शिक्षक शिक्षण परिषद, माध्यमिक शिक्षकांसाठी विस्तार सेवा केंद्राची निर्मिती करण्यात आली. शिक्षक शिक्षण देणारी विभागीय महाविद्यालये अजमेर, भोपाळ, भुवनेश्वर आणि म्हैसूर इत्यादी ठिकाणी स्थापन झालेत. या विविध संस्थांच्या स्थापनेमुळे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी विस्तार सेवा केंद्रांनी विविध उपक्रम व कार्यक्रम हाती घेतले आणि शिक्षक शिक्षणात गुणवत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

४. भारतीय शिक्षण आयोग (कोठारी आयोग) १९६४-६६-

शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तरावर गुणवत्ता सुधारणा करण्यासाठी १४ जुलै १९६४ रोजी 'भारतीय शिक्षण आयोगाची' स्थापना विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. या आयोगाने राष्ट्रनिर्माण कार्यात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानून शिक्षक शिक्षणासंदर्भात अत्यंत महत्त्वाच्या शिफारशी सुचविल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे-

१. प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकासाठी बारावीनंतर दोन वर्षांचे शिक्षक शिक्षण तर माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांसाठी पदवीनंतर एक वर्षांचे शिक्षक शिक्षण द्यावे.
२. पदवी व पदवीस्तरावरील अभ्यासक्रमात शिक्षणशास्त्र हा विषय ऐच्छिक म्हणून समाविष्ट करण्यात यावा.
३. विद्यापीठांमध्ये स्वतंत्र शिक्षणशास्त्र विभागाची स्थापना करावी.
४. प्रत्येक प्रशिक्षण महाविद्यालयात माजी विद्यार्थी संघटनेची स्थापना करावी.
५. प्रत्येक शिक्षक प्रशिक्षण संस्थेत विस्तार सेवा विभागाची स्थापना असावी.
६. प्रशिक्षण महाविद्यालयांनी छात्राध्यापकांकडून कोणत्याही प्रकारचे शुल्क घेऊ नये.
७. त्यांना विद्यावेतन देण्यात यावे.
८. विविध स्तरावरील शिक्षक शिक्षण संस्थेचे एकाकीपण संपुष्टात आणून त्यांना प्रशिक्षण महाविद्यालय असे नाव द्यावे. आणि ही प्रशिक्षण महाविद्यालये विद्यापीठाशी संलग्नित असावीत.

९. प्रशिक्षण महाविद्यालयांनी छात्र अध्यापकांच्या शालेय पाठासाठी निवडलेल्या शाळांना अनुदान द्यावे. तसेच दोन संस्थांच्या अध्यापक वर्गाची अदलाबदल करण्यात यावी.
१०. शिक्षक शिक्षणाची गुणवत्ता विकासासाठी प्रत्येक राज्यात शिक्षक शिक्षण व राज्य मंडळ स्थापन करावे.
११. सर्व शिक्षण संस्थांच्या दर्जाचा सन्मान वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावा.
१२. व्यावसायिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवावी.
१३. शिक्षणशास्त्रातील पदव्युत्तर शिक्षणाचा अभ्यासक्रम एका वर्षाचा असावा.
१४. आधुनिक प्रशिक्षण संस्थेमध्ये ग्रंथालय, प्रयोगशाळा व कार्यशाळा यांमध्ये सुधारणा व्हाव्यात.
१५. प्राथमिक शिक्षक शिक्षण देणार्या संस्थांमध्ये अध्यापकांची नियुक्ती करताना त्यांची शैक्षणिक अर्हता एम.एड. किंवा एम.ए. बी.एड. असावी.
१६. विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी छात्रसेवाकाल सुरु करावा.
१७. सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी उन्हाळी वर्गाचे आयोजन करून शिक्षकांना प्रशिक्षण द्यावे.
१८. शिक्षक शिक्षणामध्ये गुणवत्तापूर्ण विकास करण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि राज्य शिक्षक शिक्षण मंडळ यांच्याकडे प्रशिक्षणाचे उत्तरदायित्व असावे.
१९. दर पाच वर्षांनी अध्यापक शिक्षण अभ्यासक्रमाचे नूतनीकरण करण्यात यावे व अभ्यासक्रमात शैक्षणिक संशोधन हा विषय समाविष्ट करण्यात यावा.
२०. अध्यापक प्रशिक्षणाचे वर्षातील प्रत्यक्ष कार्य दिन २३० पर्यंत असावे.
- ५- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९६८-

कोठारी शिक्षण आयोगाच्या अहवालानुसार जुलै १९६८ मध्ये या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची घोषणा झाली. या धोरणाने पुढील शिफारशी केल्या-

१. शिक्षकांच्या रचनात्मकतेला, सर्जनशीलतेला प्रेरित करण्यासाठी समाजाने व शासनाने सहाय्यक परिस्थिती निर्माण करावी.
२. शिक्षक शिक्षण ही निरंतर प्रक्रिया असल्याने सेवापूर्व व सेवांतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणावर भर देण्यात यावा.
३. शिक्षकांच्या गुणात्मक दर्जात सुधारणा होण्यासाठी त्यांचे वेतन वाढवावे.
४. शिक्षकांना व्यावसायिक व शैक्षणिक स्वातंत्र्य देण्यात यावे.

६- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६-

"शिक्षण हेच मानवी विकासाचे केंद्रबिंदू मानून, देशातील नागरिकांच्या अपेक्षेप्रमाणे २१ व्या शतकातील वैज्ञानिक प्रगती आणि आर्थिक क्षेत्र विकासासाठी भारताने स्वतःचे शैक्षणिक धोरण ठरविण्याची आवश्यकता आहे", असे तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांचे मत होते. त्यामुळे राष्ट्रीय मागणीनुसार शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी एक महत्वाचे धोरण तयार झाले. ते 'शिक्षणाचे भविष्यातील आव्हाने' या नावाने ऑगस्ट १९८५ मध्ये प्रकाशित करण्यात आले. आणि १३ मे १९८६ रोजी त्याला संसदेची मान्यता मिळाली. या धोरणात पुढील शिफारशी देण्यात आल्या आहेत-

१. धोरणांमध्ये समाविष्ट केलेल्या विविध भागांमध्ये स्पष्ट केलेल्या गरजा भागविण्यासाठी शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमात दर्जात्मक सुधारणा व्हाव्यात.
२. सेवापूर्व, सेवांतर्गत शिक्षणाची कडी जोडून ते अध्यापक शिक्षणाचे अविभाज्य अंग बनावे, यासाठी अध्यापक शिक्षणाची विस्तृत योजना व धोरण निश्चित करण्यात यावे.
३. प्रत्येक जिल्ह्यात 'जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था' अर्थात 'डाएट' ची स्थापना करण्यात यावी.
४. अध्यापक शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी उमेदवारांच्या निवडीची अभिवृत्ती व निष्पत्ती कसोट्याद्वारे नियमन करण्यात यावी.
५. यात विशेष अभिरुची असणाऱ्यांचा प्राधान्यक्रमाने विचार व्हावा.
६. प्रतिभाशाली व्यक्ती शिक्षकी पेशाकडे आकर्षित व्हावेत, या दृष्टीने शिक्षकांचे वेतन, सेवाशर्ती, दर्जा आकर्षक असावा.
७. शिक्षकांना निरंतर शिक्षण मिळण्यासाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची उपलब्ध उपलब्धता करावी.

७ - आचार्य राममूर्ती समिती १९९०-

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील कार्यक्रमाची अंमलबजावणी पाठपुरावा यासंदर्भात आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली ७ मे १९९० रोजी ही समिती स्थापन झाली. यांनी २६ डिसेंबर १९९० ला आपला अहवाल सादर केला. यात ते म्हणतात-

१. प्रशिक्षणासाठी अभियोग्यतेवर आधारित प्रवेश देण्यात यावा.
२. शिक्षकांमधील भावनात्मक पैलूचा विकास करण्यासाठी कार्यनिती विकसित करण्यात यावेत.
३. शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमात आंतरवासिता अंतर्भूत करण्यात यावी.
४. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी भर देऊन शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाला गती द्यावी.
५. शिक्षकास आवश्यकतेनुसार सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

८- श्री.जनार्दन रेड्डी समिती १९९२-

केंद्रीय शिक्षण सल्लागार बोर्डाने तत्कालीन आंध्रप्रदेशचे मुख्यमंत्री जनार्दन रेड्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाचे पुर्नपरीक्षण करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

१. शिक्षकांची व्यावसायिक क्षमता विकसित करण्यासाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण, उद्बोधन, उन्हाळी वर्गाचे आयोजन करण्यात यावेत.
२. शिक्षकांच्या कार्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या वातावरणामध्ये हेतुपुरस्सर सुधारणा घडवून आणावी.
३. सर्व स्तरावरील शिक्षक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची पुर्नरचना करण्यात यावी.
४. शिक्षणात गुणवत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी एस.सी.ई.आर.टी. ला स्वायत्तता प्रदान करावी.
५. राज्य स्तरावर विशेष 'शिक्षक लवादाची' स्थापना करावी.
६. प्रगत अध्ययन शिक्षण संस्था, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था तसेच शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय यांनी गुणात्मक विकासासाठी प्रयत्न करावेत.

अशाप्रकारे स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये शिक्षक शिक्षणासंदर्भात विकास करण्यासाठी वरील आयोगांनी मोलाचे कार्य केले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०-

आगामी काळात होऊ घातलेले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० हे शैक्षणिक क्षेत्रात अत्यंत अमुलाग्र बदल करणारे आणि शैक्षणिक क्षेत्राला वेगळ्या उंचीवर नेणारे धोरण आहे.

यात बालवाडी, अंगणवाडी पासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांचा विचार करण्यात आला आहे. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पाचवीपर्यंतचे शिक्षण मुलांना शक्यतो मातृभाषेतूनच मिळावे, ही खास सूचना यात करण्यात आली आहे. इयत्ता सहावीपासून विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षण घेता येणार आहे. ही देखील उल्लेखनीय गोष्ट या धोरणात नमूद केली आहे. सध्याच्या १०+२ ऐवजी ५+३+३+४ असा शिक्षणाचा नवीन आकृतिबंध लागू होणार आहे. हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण म्हणजे भारताच्या शिक्षण क्षेत्रातील नवी क्रांती मानली जात आहे.

काही भारतीय व्यक्तींचे शैक्षणिक कार्य-

आज भारतीय शिक्षण हे जागतिक पातळीवर अत्यंत महत्त्वाचे शिक्षण मानले जाते. मात्र हे शिक्षण सहजासहजी प्राप्त झालेले नाही. यामागे अनेक महान विभूतींच्या प्रयत्नांचा वाटा आहे. महाराष्ट्र आणि बंगाल येथे स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. बंगालमध्ये राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर या समाजसुधारकांनी महत्त्वाचे प्रयत्न केले. तर महाराष्ट्रात क्रांतिसूर्य महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक कार्य केले.

महात्मा फुलेंनी शिक्षणाच्या व्यवस्थेला बदलण्याचा अत्यंत महान प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ३ ऑगस्ट १८४८ रोजी मुलींची पहिली शाळा पुणे येथे स्थापन करून स्त्री शिक्षणाची खरी ज्योत महात्मा फुलेंनीच लावली होती त्यानंतर ३ जुलै १८५१ रोजी पुणे येथेच मुलींसाठी दुसरी शाळा देखील महात्मा फुले यांनी सुरू केली. ही खऱ्या अर्थाने स्त्री शिक्षणाची क्रांतीच म्हणावी लागेल. पुढे स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण पुरुषांच्या बरोबरीने करण्यासाठी श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई येथे स्थापन झाले.

पुढील काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देखील विविध ठिकाणी शैक्षणिक दालने सुरू केली. कारण "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा..!" या त्यांच्या मूलमंत्राला प्रत्यक्ष रूप देण्यासाठी त्यांनी शिक्षण देणे महत्त्वाचे मानले होते. आणि म्हणूनच 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' च्या माध्यमातून त्यांनी शिक्षणाची दालने गोरगरिबांसाठी उपलब्ध करून दिली.

भारतात शिक्षण खाते आल्यापासून १९२१ पासून देशात प्रौढ शिक्षणाची चळवळ सुरू झाली. १९७८ मध्ये राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम हा देशव्यापी कार्यक्रम साक्षरतेच्या अनुषंगाने झाला. शासनाने राष्ट्रीय साक्षरता मिशन स्थापन करून प्रौढशिक्षणाकडे लक्ष दिले. त्यानंतर वेळोवेळी अनेक बदल झालेत.

१९५१ भारतात साक्षरतेचे प्रमाण केवळ १८.३ % होते तर २०११ मध्ये हेच प्रमाण ८९.५२% झाले. आज भारताचे शिक्षण हे आधुनिकतेकडे जाताना दिसत आहे.

समारोप-

शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, अशी शिक्षणाची महती असून ज्या देशाचा शिक्षणाचा दर्जा चांगला असतो, तोच देश विकसित देश म्हणून जगावर आपली छाप पाडतो. त्याच अनुषंगाने

भारताच्या शिक्षक शिक्षणाच्या प्रणाली आजपर्यंत विविध प्रवास करून विकसित झालेल्या दिसतात. आगामी काळात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० हे प्रभावीपणे राबविण्याची गरज आहे. असे झाले तर भारत हे दिवंगत राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या स्वप्नातील महासत्ता म्हणून उदयास येईल, हे निश्चित..!

कारण आजही भारतातल्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्ती या जगातील विविध क्षेत्रात उच्चपदस्थ म्हणून कार्यरत आहेत, हिच खऱ्या अर्थाने भारतीय शिक्षणाची नांदी आहे,असे मला वाटते. धन्यवाद...!

संदर्भ ग्रंथसूची -

१. पंडित बी.बी. (२००१), 'शिक्षक शिक्षण', पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
२. शेवतेकर शारदा,पंडित बी. बी.(२००१), 'शिक्षक शिक्षण'- पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
३. शेवतेकर शारदा, बडवे, निकुमे- 'भारतीय शिक्षक शिक्षण प्रणाली' - श्री विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. पारसनीस न. रा., 'शिक्षकांचे प्रशिक्षण', नूतन प्रकाशन, पुणे
५. T. Pradeep Kumar- 'Teacher Education', A.P.M. Publishing Co-operation, New Delhi (2010),

नव भारताच्या जडणघडणीत पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे योगदान

सुनीताबाई भगवान पाटील

(इतिहास विभाग प्रमुख)

कला, शास्त्र व वाणिज्य महाविद्यालय, चोपडा जिल्हा जळगाव

मो ९९७५०१८००५

- प्रस्तावना

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी राष्ट्रीय चळवळीत महत्त्वाचे योगदान दिले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या सुरुवातीच्या काही वर्षांत या देशाचे पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा देशाच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनावर प्रभाव होता. भारतात 1940 ते 1950 ते दशक म्हणजे नेहरू युग होते असे संबोधले जाते. काँग्रेसने पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली 1929 मध्ये पूर्ण स्वराज्याचे धोरण स्वीकारले व 31 डिसेंबर 1929 रोजी त्यांनी लाहोर मध्ये रावी नदी काठावर तिरंगा फडकावून पूर्ण स्वातंत्र्याचा संकल्प केला. 1940 मध्ये गांधीजींच्या वैयक्तिक सविनय कायदेभंग चळवळीत त्यांनी सहभाग घेतला. 1942 च्या भारत छोडो आंदोलनात त्यांना अटक करण्यात आली. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी देशाला फाळणीच्या किमतीवर स्वातंत्र्य मिळाले त्यानंतर पंडित नेहरू भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले आणि 27 जून 1964 पर्यंत म्हणजे त्यांच्या मृत्यूपर्यंत ते पदावर राहिले. त्यांनी 17 वर्षे पंतप्रधान म्हणून देशाचे नेतृत्व केले आणि स्वतंत्र भारताला मजबूत आणि आर्थिक व राजकीय स्वरूप देऊन आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारत देशाला यश मिळवून दिले याचे श्रेय त्यांना जाते.

- उद्देश

१. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे आर्थिक धोरण व नियोजन अभ्यासणे.
२. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.
३. नेहरूंचे सामाजिक व लोकशाही विषयक विचार समजून घेणे.
४. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण अभ्यासणे .

- संशोधन पद्धती

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून या शोधनिबंधासाठी विविध संदर्भ साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे त्यात न्यूजपेपर्स, मासिके, विविध संदर्भ ग्रंथांचा समावेश करण्यात आला आहे.

- विषय विवेचन

1947 ते 1964 या काळात पंडित जवाहरलाल नेहरू भारत सरकारचे प्रमुख होते आणि या काळात या नव्या, महाकाय, बहुविध आणि संघर्षाने बेजार झालेल्या राष्ट्राने ज्या काही भूमिका घेतल्या त्यावर नेहरू यांचा प्रचंड प्रभाव होता.

१) नेहरूंचे नियोजन आणि आर्थिक धोरण विषयक विचार-

नेहरूंना असे वाटायचे कि औद्योगीकरण हाच हिंदुस्तानाचे दारिद्र्य नष्ट करण्याचा योग्य उपाय असून आधुनिक प्रशासनाच्या ताकतीच्या जोरावर समाजाचे उत्पादन आणि सुधारणा होऊ शकेल. नेहरूंचे आर्थिक तत्त्वज्ञान वाटते त्यापेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे होते उदाहरणार्थ त्यांना असे वाटायचे की उत्पादकता वाढवायची असेल तर त्यासाठी नियोजन तर आवश्यक आहेच पण त्याचबरोबर नियोजनामुळे जात, धर्म आणि भाषा या समस्या सोडविण्यासाठी मदत होईल .या नियोजनामागेच भारताची एकात्मता आणि एका प्रचंड अखिल भारतीय सरकारचे प्रयत्न असतील असे त्यांना वाटे. केवळ सरकारी यंत्रणांन काम करण्यापेक्षा जनतेच्या कामगिरीमुळे जनतेलाही भागीदारीची जाणीव होईल आणि जेणेकरून देशाच्या नियोजनात आणि आर्थिक विकासात त्यांचे योगदान होऊन सर्वोच्च पातळी देश गाठेल असे त्यांचे मत होते. अर्थकारणातील दरी कमी होऊन सर्वांना उत्पादक आणि सकारात्मक रोजगार मिळावा, एक कल्याणकारी राज्य निर्माण व्हावे ,देशातील राहणीमानातील विषमता नष्ट व्हावी, उत्पादकता वाढवावी, साधनसंपत्ती नव्या सरकारी उद्योगधंद्यासाठी वापरली जावी जेणेकरून उत्पादन वाढून सार्वजनिक उद्योग मजबूत होऊन एक प्रभावी उद्योग क्षेत्र निर्माण व्हावे हा त्यांचा आग्रह होता .

2) नेहरूंचे समाजवादावरील विचार-

आर्थिक स्वातंत्र्यअभावी राजकीय स्वातंत्र्याला महत्त्व नाही, या समाजवादाच्या आदर्श तत्वांचा नेहमीच नेहरूंनी आग्रह धरला. त्यांचा समाजवाद समाजवादाचे अनुकरण करत नाही असे मत त्यांनी व्यक्त केले आणि त्यांनी म्हटले की भारताच्या समस्यांचे निराकरण केवळ समाज वादातूनच शक्य होते हे जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे आणि मला अनुकूल आहे. समाजवादी विचारसरणीचा अवलंब करून नेहरूंनी देशाच्या नियोजनबद्ध विकासासाठी अर्थव्यवस्थेला चालना दिली. जलद आर्थिक विकासासाठी त्यांनी उद्योग विकासाला चालना देऊन कृषी व जमीन सुधारणा च्या माध्यमातून त्यांनी जमीनदारांना प्रोत्साहन दिले त्यांनी अमेरिकेच्या शोषणामुळे दडलेल्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला वैयक्तिक मत्केदारी आणि भांडवलाचे विकेंद्रीकरण न करता जास्तीत जास्त उत्पादन मिळू शकेल अशी आधुनिक रचना तयार करणे व शहरी आणि ग्रामीण लोकांमध्ये योग्य संतुलन निर्माण करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते.

3) पंडित नेहरूंचे लोकशाहीविषयी विचार-

पंडित जवाहरलाल नेहरू हे लोकशाहीवादी नेते असून लोकशाहीच्या कक्षेत त्यांनी आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्राला देखील घेतले ते म्हणाले की सामाजिक अस्पृश्यता आणि आर्थिक विषमतेने भरलेल्या समाजात कधीही लोकशाही असू शकत नाही. संपर्क हा लोकशाही प्रक्रियेचा महत्त्वाचा भाग त्यांनी मानला. त्यांच्या मते सत्ताधारी आणि सत्ताधारी यांच्यातील जवळचे नाते लोकशाही प्रक्रियेसाठी खूप फायदेशीर आहे आणि लोकशाहीच्या यशासाठी स्वयं शेतीवर भर देऊन नागरिकांना स्वयंशिस्त आणि मानसिक स्तर उंचावण्यासाठी शिक्षित करण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली. नेहरूंनी परस्पर वाद लोकशाहीसाठी घातक मानला.लोकशाही ही एक गतिमान विचारधारा आहे असे त्यांचे मत होते . अल्पसंख्यांकांच्या संरक्षण आणि स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते.

4) नेहरूंचे स्त्रियांविषयी विचार-

1940 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारताचे तत्कालीन कायदामंत्री डॉ.बी आर आंबेडकर यांनी हिंदू व्यक्तिगत कायद्यामध्ये दुरुस्ती सुचवणारे विधेयक तयार केले. या दुरुस्त्या झाल्यानंतर हिंदू स्त्रियांना आपल्या लग्नाचा जोडीदार निवडण्याचा, घटस्फोटाचा आणि वडिलार्जित मालमत्तेचा वारसा असे हक्क प्राप्त होणार होते. नेहरूंनी पंतप्रधान म्हणून या दुरुस्त्या ना भक्कम पाठिंबा दिला. 5 मे 1955 रोजी लोकसभेत केलेल्या भाषणात ते म्हणतात की, मला फक्त हे विधेयकच मान्य आहे असे नव्हे तर त्यापेक्षाही अधिक काहीतरी या विधेयकाच्या माध्यमातून प्रातिनिधिक स्वरूपात पुढे येत आहे.... आपण पंचवार्षिक योजनेवर बोलतो, राजकीय स्वातंत्र्यावर बोलतो या सर्व गोष्टी महत्त्वाच्या आहेतच; पण माझ्या मनात याबद्दल किंचितही शंका नाही की, देशाचा खरा विकास म्हणजे केवळ राजकीय पातळीवर चा विकास नव्हे, केवळ आर्थिक विकास नव्हे, तर सामाजिक विकासही असला पाहिजे. खरे तर तो एकमेकांशी एकरूप व्हायला हवा तरच देश पुढे जाऊ शकतो. भारतीय स्त्रियाबद्दल नेहरूंना नितांत आदर आणि अभिमान होता. सौंदर्य, आकर्षकता, डौल, लाजाळूपणा, विनम्रता, बुद्धिमत्ता व त्यागाची भावना या सर्व बाबतीत भारतीय स्त्री प्रतिनिधित्व करू शकते असे त्यांचे मत होते. भारतीय स्त्रियांनी देशात व परदेशात आपल्या सर्वोत्तम कामाने स्त्रीत्वाचा सर्वोत्तम ठसा उमटवण्याची काम केले आहेत असे ते म्हणत.

5) नेहरूंचे परराष्ट्र विषयक विचार-

स्वातंत्र्यानंतर नेहरू भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे आभासी संचालक बनले आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भारत हे पहिले राष्ट्र बनले ज्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा इतिहासात एक नवीन धोरण बनवले ते म्हणजे अलाइनमेंट धोरण .अलिप्ततावाद हा नेहरूंचा नेहमीचा महत्त्वाचा मुद्दा होता. भारत 1947 ला स्वतंत्र झाला तेव्हा जग दोन गटांमध्ये विभागलेले होते, एक गट होता भांडवलदारांचा ज्याचे नेतृत्व अमेरिकेकडे होते आणि दुसरा गट होता समाजवादी विचारसरणीचा त्यांचे नेतृत्व रशियाकडे होते या परिस्थितीमध्ये भारताने कोणाचाही जवळ न जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळी नेहरूंनी पुढील मत नोंदवले कि, “आम्ही कुणाच्याही जवळ न जाण्याचा निर्णय घेत आहोत, कारण कोणत्याही एका गटाकडे जाण्याचा निर्णयाचा परिणाम इतिहासात विश्वयुद्धाच्या रूपाने पहावयास मिळाले आहेत त्यामुळे भारत कदाचित विश्वयुद्ध टाळण्यासाठी मोठी भूमिका निभावू शकतो असं मला वाटतं”. नेहरूंनी 1954 मध्ये इंडो-चीनचा तिबेट विषयीचा जो करार केला, त्यानंतर जारी केलेले पाच तत्व त्याला पंचशील म्हणून ओळखतात ते जागासाठी आदर्श बनले. भारताने शांततेसाठी नेहमीच अग्रेसर भूमिका घेतली आणि ती भारत अण्वस्त्रसज्ज देश झाला तेव्हा ही कायम राहिली. दिवंगत पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी अण्वस्त्र चाचणी होताच ‘नो फर्स्ट युज’ हे धोरण जाहीर केलेनेहरूंनी दिलेला वारसा . चांगल्या पद्धतीने सांभाळता आला असे म्हणायला हरकत नाही. भारताने आजही जगात चांगले मित्र कमावले आहेत. सध्याच्या मोदी सरकारने अगोदर पासूनच जगातील जवळपास सर्व देशांची मैत्रीपूर्ण संबंध जपले आहेत. मग ते पाकिस्तानमध्ये जाऊन अचानक भेट असो, किंवा अफगाणिस्तानमध्ये शांततेसाठी प्रयत्न असो हे नेहरूंच्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन आहे. नेहरूंनी दिलेला हा वारसा जोपासण्यासाठी केवळ त्यांच्या मार्गदर्शक तत्वांवर चालल तरीही पुरेस आहे .

- मूल्यमापन-

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी नव्या पिढीला प्रगतीशील वैज्ञानिक दिशा दिली. गांधी आणि मार्क्स ची तत्त्वे आणि मूल्ये यांची सांगड घालून त्यांनी नवा भारत घडवण्याचा प्रयत्न केलायांनी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला नवी दिशा दिली. ते स्वतःबद्दल म्हणाले की आम्ही लहान माणसे आहोत पण महान" ध्येयासाठी आम्ही कार्यरत आहोत त्यामुळे त्या कार्याची महानता काही अंशी का होईना आमच्यात उतरते. स्वातंत्र्यानंतरचे पहिले पंतप्रधान आणि परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ब्रिटीशांच्या परराष्ट्र धोरणातील अनुभवापासून देशाचे परराष्ट्र धोरण आखलं. अलिप्ततावाद, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाला विरोध, वर्णद्वेष विरोध, जागतिक शांतता, प्रादेशिक सहकार्य, निशस्त्रीकरण हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वे आखून देशाला सर्वोच्च पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला) अमेरिकन पत्रकार .1956) म्हणतो की आमच्यासाठी भारताची ओळख फक्त दोनच " गोष्टींची आहे एक म्हणजे दुष्काळ आणि दुसरे म्हणजे पंडित जवाहरलाल नेहरू". यावरून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे नव भारताच्या जडणघडण मधील योगदान महत्त्वपूर्ण असल्याचे समजते.

संदर्भ ग्रंथ-

- 1) Ravinder K. Shivram, Indian's foreign policy Nehru to Vajpaae, commonwealth publishers, delhi.01
- 2) Yuri Nasenko, Jawaharlal Nehru and Indian's foreign policy; streling publlishers Pvt Ltd,1977,new Delhi
- 3) रामचंद्र गुहा अनुवाद शारदा साठे, गांधीनंतरचा भारत, मेजेस्टीक पब्लिशिंग हाऊस
- 4) रामचंद्र गुहा अनुवाद शारदा साठे, आधुनिक भारताचे विचारस्तंभ, रोहन प्रकाशन

महाराष्ट्रातील शास्त्रीयनृत्य चळवळ आणि विकास

निलीमा हिरवे

एम. ए. (कथक, भूगोल, मराठी, पुरातत्त्वविद्या) कथक नृत्यालंकार, तबला विशारद

संस्थापिका: निलिमा प्रॉडकशन्स (गुरुकुल ऑफ कथक), २७ वर्ष कार्यरत

संस्थापिका: ईशावास्य गुरुकुल

पता: बी ७०२, इशा एरिका, डी.एस.के.विश्व मुख्यकमानीशेजारी,

धायरी, सिंहगड रोड, पुणे - ४११०४१.

भ्रमणध्वनी: ९७६३५६८७७६ ; ईमेल: nilrushti@gmail.com

गोषवारा :

एखाद्या विशिष्ट कारणासाठी जेव्हा लोक संघटित होऊन सातत्याने कृती करतात, तिला चळवळ म्हणतात. कलांचा प्रसार हा विविध माध्यमांमधून होत असतो आणि यातूनच कला प्रवाहित होतात. प्रत्येक कलेला स्वतःचा विस्तृत इतिहास आहे. महाराष्ट्र हे विविध सांस्कृतिक संस्कारांनी नटलेले राज्य आहे. संतांची पावनभूमी तर आहेच पण त्याचबरोबरीने शिवाजी महाराज, सावरकर यांसारखे प्रदीप्तमान स्वातंत्र्यप्रेमी चळवळकारांची उज्ज्वल परंपरा आणि इतिहासाची मानवंदना या भूमीला लाभली आहे. अशा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासातील शास्त्रीय नृत्याचा स्वातंत्र्योत्तर आढावा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न आहे. महाराष्ट्राची स्वतःची अशी कोणतीही शास्त्रीयनृत्य शैली नाही तरी स्वातंत्र्योत्तर काळातील शास्त्रीय नृत्यशैलीचा महाराष्ट्रातील प्रसार आणि प्रचार पाहता तो आलेख थक्क करणारा आहे. याच अप्रत्यक्षरित्या चालू असलेल्या सांस्कृतिक चळवळीचा आणि प्रसाराच्या व्याप्तीचा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून घेणार आहे.

प्रास्ताविक :

कोणत्याही विशिष्ट घटकांच्या विकासाचा विचार जेव्हा केला जातो तेव्हा त्यामागील अनेक घडामोडींचा अभ्यास करणे महत्वाचे असते. महाराष्ट्रामधे खूप मोठ्या प्रमाणात सांस्कृतिक विविधता आढळते. सामाजिक जीवनात आनंदोत्सव हा समूहाने साजरा केला जातो, याप्रसंगी गाणी म्हणून, नृत्ये करून तो व्यक्त केला जातो. महाराष्ट्रातील प्रत्येक गाव, शहर, जाती, जमाती यांची विशिष्ट अशी जगण्याची पद्धत आहे, ती तेथील सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीनुसार भिन्न भिन्न आहे. यामध्ये सण, व्रतवैकल्ये, धार्मिक रीतिरिवाज, रूढी परंपरा यांचा समावेश होतो आणि या सगळ्या मंगलप्रसंगी पारंपरिक लोकगीते व नृत्ये सादर केली जातात. महाराष्ट्रातील लोकनृत्यांमध्ये लावणी, कोळीनृत्य, वाघ्यामुरळी, गोंधळ, मंगळागौरीचे खेळ, कातकरी, गण, गौड, भिल्ल आदिवासी जमातींची लोकनृत्ये अशा अनेक नृत्यांचा समावेश होतो.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पारंपारिक सांस्कृतिक जीवनाबरोबरच बदलत्या काळानुसार अनेक सांस्कृतिक आदानप्रदान होऊ लागली. उदा. नवरात्रीमध्ये नऊ दिवस गुजराथचे लोकनृत्य गरबा हे महाराष्ट्रात देखील मोठ्या प्रमाणात नाचले जाऊ लागले, याच बरोबरीने कथक, भरतनाट्यमसारख्या नृत्यशैली देखील भारताच्या स्वातंत्र्योत्तरकाळात अधिक जोमाने महाराष्ट्रामध्ये प्रसिद्ध होऊ लागल्या.

प्रत्येक देशाची सांस्कृतिक संपन्नता ही त्या देशाची सधनता, स्थिरता स्पष्ट करत असते. महाराष्ट्र मुळातच लोकनृत्यांनी नटलेले असतानाही अनेक शास्त्रीय नृत्ये स्वातंत्र्योत्तरकाळात महाराष्ट्रात स्थिरावली याचा गोषवारा घेणे हेच शोधनिबंधांचे उद्दिष्ट्य आहे.

संशोधनासाठी वापरलेली साधने :

१) मौखिक साहित्य :अनेक कथक गुरूंशी संवाद व मुद्द्यांचे विश्लेषण.

1) लिखित साहित्य :अनेक ग्रंथांचा अभ्यास, चित्रपट सृष्टी निगडित साहित्य, कथक इतिहासासंबंधित विविध ग्रंथ.

२) दृक-श्राव्य साधने: गूगल, युट्युब च्या माध्यमातून संग्रहित असलेल्या मान्यवर गुरूंच्या मुलाखती, माहितीपट.

• महाराष्ट्रातील नृत्ये :

महाराष्ट्रातील विविध गावांमधून होणार्या जत्रा, धार्मिक सामाजिक उत्सवातून वगनाट्य, लावणी, लोकनृत्य, बहुरूपी, डोंबार्याचे खेळ, पोवाडा, जागरण, कलगीतुरे अशा लोककलांचा समावेश होतो. जनसामान्यांमध्ये प्रचलित परंपरागत नृत्यप्रकार म्हणजे लोकनृत्य. यामध्ये धार्मिक विधिनृत्ये, प्राणि नृत्ये, युद्ध नृत्ये, व्यावसायिक लोकनृत्ये, सामाजिक नृत्ये यांचा समावेश होतो . महाराष्ट्रात ढोलाचा नाच, कोळी नृत्य, चेऊली नृत्य, टिपरी नृत्य, गोफ नृत्य, लेझीम, कोकणातील दशावतारी नाटक, लावणी, फुगडी, मंगळागौर, गौरीपूजा, कोजागिरी, नागपंचमी अशा सण उत्सवांच्या वेळी सादर होणारी पारंपारिक नृत्ये अशा अनेक नृत्यांची परंपरा आहे .

• भारतीय शास्त्रीय नृत्यशैली :

नृत्याचे सर्वसाधारण दोन भाग पडतात - लोकनृत्य आणि शास्त्रीय नृत्य. नियमांचे बंधन, शास्त्रांचा आधार यावर पायाभूत नृत्यशैली म्हणजे शास्त्रीय नृत्य शैली होय. भारतीय एकूण ८ शास्त्रीय नृत्य शैली आहेत. १) कथक (उत्तरप्रदेश), २) भरतनाट्यम (तामिळनाडू), ३) कुचिपुडी (आंध्रप्रदेश), ४) कथकली (केरळ), ५) मोहिनीअट्टम (केरळ), ६) ओडिसी (ओरिसा), ७) सत्रीय (आसाम), ८) मणिपुरी (मणिपूर) शास्त्रीय नृत्यशैली या साधारणतः ३०० ते ५०० वर्षापूर्वीपासून समाजात आहेत, याचे काही दाखले प्राचीन ग्रंथांमधून स्पष्ट होतात. प्रत्येक नृत्य शैलीचा स्वतंत्र इतिहास आहे, स्वतंत्र नृत्यपरंपरा आहे, शास्त्र आहे, भाषा आणि वेशभूषा मध्ये वेगळेपण आहे आणि म्हणूनच या नृत्यशैली शास्त्रीय नृत्याचा दर्जा प्राप्त करून आहेत, स्वतःचे वेगळेपण जपून आहेत.

• महाराष्ट्रातील शास्त्रीय नृत्यशैलींचा प्रसार :

कथक नृत्य:

कथक कवीन सितारा देवी

रोशन कुमारी

स्वातंत्र्यापूर्वीचा भारत म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत अस्थिरतेचा काळ. याच काळात १९४५ आणि पुढे, अनेक अमराठी शास्त्रीय नृत्यकलाकार हिंदी चित्रपटांच्या ओढीने महाराष्ट्रात मुंबई येथे स्थिरावले. पं. सोहनलाल, कथक क्वीन सितारा देवी, पं.रोशनकुमारी, पं. गोपीकृष्ण हे कथकनृत्य कलाकार त्यापैकी एक. मी स्वतः कथकनृत्य कलाकार असल्याने माझ्या नृत्य अभ्यासात या घडामोडींचे दाखले कथकच्या अनेक पुस्तकांमधून येतात . हिंदी चित्रपटांमधून दिसू लागलेले कथक महाराष्ट्रात घराघरात पोहचले.

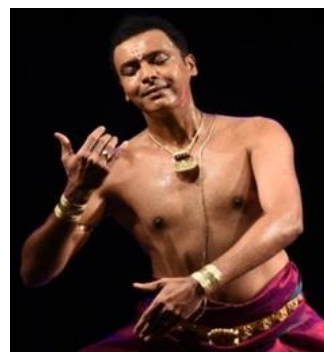
मोगल -ए -आझम(१९६०), पाकिझा(१९७२), ताजमहाल(१९६३), इनक इनक पायल बाजे(१९५५) या चित्रपटांमधील नृत्ये आणि नृत्य कलाकार, नृत्यदिग्दर्शक यांमुळे कथक समाजप्रिय होऊ लागले. ब्रिटिश राजवटीमध्ये मोडकळीस गेलेल्या शास्त्रीय नृत्य शैली, राजकीय अस्थैर्यामुळे काळाच्या पडद्याआड गेल्या होत्या, त्यांना पुनः पूर्वरूपात स्थिरावण्यासाठी स्वातंत्रोत्तरकाळात अनेक दिग्गज नृत्यगुरू कार्यरत राहिले. शास्त्रीय नृत्यशैली आत्मसाद करण्यासाठी गुरुकडून शिक्षण घ्यावे लागते. महाराष्ट्रातील त्याकाळची कुटुंबव्यवस्था ही एकत्र कुटुंब पद्धतीची होती आणि स्त्रियांना समाजात म्हणावा तसा मुक्त वावर नव्हता, त्यात आपली आवड म्हणून नृत्य शिक्षण घेणे हे सामान्य कुटुंबातील स्त्रीसाठी तसे अवघड, हे पं. रोहिणीताई भाटे यांच्या जीवनचरित्रावर आधारित पुस्तक "रोहिणी निरंजनी" मी अभ्यासले आणि साधारण १९४८ च्या दरम्यानची पुण्यातील स्थिती लक्षात आली . याच काळात म्हणजे १९४७ साली रोहिणीताई भाटे या कथक नर्तिकांनी कथकनृत्य प्रशिक्षण देण्यासाठी नृत्यभारती या नावाने आपले नृत्यालय पुणे येथे सुरू केले आणि कथकनृत्य प्रशिक्षणची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. तर एकीकडे सितारा देवी, रोशनकुमारी या कथक नर्तिकांनी हिंदी चित्रपटातून कथकनृत्य सादर करून उत्तरप्रदेशच्या शास्त्रीय नृत्यशैलीला महाराष्ट्रात परिचित केले.

चित्रपटसृष्टीमुळे कथकनृत्यातील मोठे नृत्य कलाकार महाराष्ट्रात मुंबई येथे कामानिमित्ताने आले आणि येथेच स्थिरावले. सीतारादेवी, रोशनकुमारी, सोहनलाल, मोहनराव कल्याणपूरकर ही ६० वर्षापूर्वीची काही ठळक नावे. यां सारख्या नृत्यगुरू कडून नृत्यशिक्षण घेऊन आणि यांच्या प्रेरणेने पुढे महाराष्ट्रात पुणे, मुंबई येथे कथक प्रचार करणारे अनेक नृत्यगुरू याच महाराष्ट्रात तयार झाले. माया राव, दमयंती जोशी, रोहिणी भाटे, प्रभा मराठे, राजकुमार केतकर, मंजिरी देव, मनीषा साठे, शमा भाटे ही त्यापैकीच काही. सतत ५० ते ६० वर्षे कथक नृत्यात अव्याहतपणे कार्य महाराष्ट्रात होत राहिले आणि कथक महाराष्ट्रातील घराघरात पोहचले.

भरतनाट्यम् नृत्यशैली :

डॉ सुचेता भिडे- चापेकर

वैभव आरेकर

ही तामिळनाडूची शास्त्रीय नृत्यशैली आहे. या नृत्यशैलीला महाराष्ट्रात लोकप्रिय करण्याचे कार्य अनेक दिग्गज भरतनाट्यम् नृत्यकलाकारांनी घेतले. डॉ सुचेता भिडे- चापेकर, स्मिता महाजन , डॉ . स्वाती दैठणकर, माणिक अंबिके ही पुण्यातील काही ठळक नावे, तर जयश्री राजगोपालम्, उमा रेळे, मंदाकिनी त्रिवेदी, लता सुरेंद्र, गिरीजा नायर, जयश्री नायर, विजय शंकर, वैभव आरेकर ही मुंबई मधील काही उल्लेखनीय भरतनाट्यम् नर्तक आणि गुरु .

ओडिसी नृत्यशैली :

झेलम परांजपे

पार्वती दत्ता

ही मूलतः ओडिसाची शास्त्रीय नृत्यशैली असून देखील महाराष्ट्रात त्याचा प्रचार गेल्या ५० वर्षात झालेला दिसून येतो. यामध्ये झेलम परांजपे, रवींद्र अतिबुद्धी ही मुंबईमधील नर्तकांची नावे, पुण्यामध्ये योगिनी गांधी, तर औरंगाबाद येथे पार्वती दत्ता यांनी महागामी गुरुकुलची स्थापना करून एक नृत्य गुरुकुलाची संकल्पना रुजवली.

मोहिनीअट्टम, कथकली :

डॉ. कनक रेळे (मोहिनीअट्टम)

डॉ. कनक रेळे हे या नृत्यशैलीसाठी मुंबईमधील एक प्रसिद्ध नाव. मोहिनीअट्टम, कथकली या केरळच्या शास्त्रीय नृत्यशैली आहेत. कनकजींनी नालंदा विद्यापीठ अंतर्गत आपल्या नृत्यशैलीचे प्रशिक्षण देण्यास सुरवात केली.

सत्रिया नृत्यशैली :

सत्रिया नृत्यशैली ही मूळची आसामची नृत्यशैली आहे. सत्रियाला संगीत नाटक अकॅडमीने शास्त्रीय नृत्यशैली म्हणून मान्यता दिली. पुण्यामध्ये डॉ. देविका बोर ठाकूर या नृत्यशैलीचे शिक्षण देण्याचे कार्य करित आहेत.

मणिपुरी नृत्यशैली :

दर्शना झव्हेरी

मणिपुरी नृत्यशैली ही मूळची मणिपूरची. मुंबईमध्ये दर्शना झव्हेरी, लतासना या मणिपुरी नृत्यालय नावाने नृत्यसंस्था चालवीत आहेत.

अशाप्रकारे महाराष्ट्राच्या शास्त्रीय नृत्यशैली नसतानाही गेल्या ७५ वर्षात या सर्व नृत्यशैली महाराष्ट्रात स्थिरावल्या आणि भारतभर तसेच भारताबाहेर ही प्रसिद्ध असे अनेक शास्त्रीय नृत्य कलाकार या महाराष्ट्रात घडले.

- शास्त्रीयनृत्य शैलीमध्ये सक्रिय योगदान देणारे महाराष्ट्रातील गुरु आणि कलाकार :महाराष्ट्रात शास्त्रीयनृत्याचे शिक्षण घेऊन त्यामध्ये मोलाची भर घालणारे अनेक दिग्गज कलाकार महाराष्ट्राने नृत्यशैलींना दिले - पं. रोहिणी भाटे, डॉ. राजकुमार केतकर, पं.प्रभा मराठे, पं.शमा भाटे, पं.मनीषा साठे, डॉ. नंदकिशोर कपोते, राजश्री शिर्के, दमयंती जोशी , डॉ. सुचेता भिडे-चापेकर, माणिक अंबिके, डॉ. स्वाती दैठणकर, डॉ. कनक रेळे , वैभव आरेकर ..असे अनेक.
- शास्त्रीय नृत्यशैलीचा प्रसार करणारे पुणे, मुंबई व्यतिरिक्त अन्य शहर आणि ग्रामीण भागात या नृत्यांचा प्रसार आणि प्रचार करणारे नृत्य कलाकार :
महाराष्ट्रात पुणे, मुंबई व्यतिरिक्त कोल्हापूर (रमा कुलकर्णी, अमिषा करंबेळकर, अनिता कुलकर्णी), सोलापूर(मनीषा जोशी, ऋषिकेश पागे), इचलकरंजी (सायली होगाडे), जळगाव (डॉ. अपर्णा भट, मुकेश खपली), भुसावळ (रमाकांत भालेराव), अमरावती (राजेश बोडे), अकोला (

राधिका साठे, वर्षा पाटील), नाशिक (रेखा नाडगौडा, विद्या देशपांडे, संजीवनी कुलकर्णी), नागपूर (रुही मासोदकर, अवंती काटे), रत्नागिरी (मेधा आठल्ये, अशोक आखाडे, दर्शना कामेरकर), अलिबाग (अमोल कापसे), औरंगाबाद (पार्वती दत्ता), मिरज (बाळकृष्ण विभुते), सांगली (कल्याणी पटवर्धन) हे सर्व महाराष्ट्रातील शास्त्रीयनृत्य कलाकार गेली ३०-३५ वर्षे विविध शहरांमधून ग्रामीण भागांमधून शास्त्रीयनृत्याचे शिक्षण देत आहेत आणि या नृत्याचा प्रसार करीत आहेत.

- शास्त्रीय नृत्यशैलीची प्रचार आणि प्रसार करणारी माध्यमे -
शास्त्रीय नृत्यशैली एवढ्या मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात रुजू होण्यामागे गेल्या ७५ वर्षातील गोष्टी कारणमीमांसाचा विचार करणे आवश्यक वाटते.
- शास्त्रीय नृत्यशैली लोकप्रिय करणारी प्रचार माध्यमे :
कुठलीही गोष्ट सातत्याने घडत गेली आणि सतत समाजाच्यासमोर येत गेली की तिचा प्रसार होऊ लागतो आणि मग ती समाजातील एक भाग बनते. नृत्यशैलींना अशा पद्धतीने लोकप्रिय, लोकाभिमुख करण्यामागे शैक्षणिक संस्थांचा वाट मोलाचा आहे .

१. शालेयस्तर :

शाळांमधून या नृत्यांना विशेष दर्जा देऊन शैक्षणिक मूल्यातील एक भाग बनवले गेल्याने, शैक्षणिक शिक्षणाबरोबरच या कलांची गोडी निर्माण होऊन या शिक्षणाचा कल वाढत गेला .

२. महाविद्यालयीन नृत्यशिक्षण :

अनेक विद्यापीठांमधून नृत्यविषय घेऊन कलाशाखेतील पदवी घेता येते. नृत्यातील पदवी तसेच उच्च पदवी घेता येते . जसे पुणे विद्यापीठामध्ये ललित कला केंद्र हे सगळ्यांत प्राचीन कला केंद्र म्हणता येईल, जेथून कथक, भरतनाट्यम, ओडिसी या नृत्यशैलीं घेऊन M-D पर्यन्तचे शिक्षण घेता येऊ लागले, याचबरोबरीने भारती विद्यापीठ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ, कवी कालिदास विश्व विद्यापीठ अशा अनेक विद्यापीठातून नृत्यातील पदवी घेता येते आहे. त्यामुळे समाजातील नृत्याचे स्थान, दर्जा वाढला असून लोक प्रतिष्ठित कलांमध्ये या कलांचा समावेश झाला .

३. नृत्यवर्ग आणि नृत्यसंस्था :

आता महाराष्ट्रात हजारो नृत्यसंस्थांतर्गत लाखो विद्यार्थिनी, विद्यार्थी शास्त्रीय नृत्यशैलींचे शिक्षण घेत आहेत . नृत्य शिक्षण देणारी ही मोठी शृंखला आहे, या माध्यमातून अनेक कलाकार घडले आणि अनेक नृत्यशिक्षक, नृत्यशिक्षकांना नृत्यवर्ग माध्यमातून रोजीरोटी उपलब्ध होत गेला. या नृत्यसंस्था आपले कार्य अत्यंत उत्साहाने पार पडत आहेत.

४. अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय :

या विद्यालयाच्या स्थापना विष्णू दिगम्बर पलुस्कर यांनी १९१५ केली. कलेच्या शिक्षणाला शैक्षणिक बैठक मिळाली आणि विशिष्ट परीक्षापद्धतीमध्ये शिक्षणाची नवी संकल्पना रुजू झाली. परीक्षामुळे शिक्षणाची गोडी अधिकच वाढली आणि उत्तम नर्तक शिक्षकांच्याबरोबरच उत्तम रसिक प्रेक्षक घडविण्याचे कार्य ही संस्था परीक्षेच्या माध्यमातून अत्याहतपणे करत आहेत. कथक, भरतनाट्यम, ओडिसी, कुचिपुडी, सत्रीय या सर्व नृत्यशैलींच्या परीक्षा महाराष्ट्रात या

संस्थांच्या अंतर्गत देता येतात. याचे महाराष्ट्रातील मुख्य कार्यालय वाशी, मुंबई आणि मिरज येथे असून महाराष्ट्रभर याची अनेक केंद्रे आहेत .

५. महाराष्ट्रातील शास्त्रीयनृत्य शिक्षण देणार्या इतर मान्यवर संस्था :

नृत्यभारती, पुणे (१९४७), कला छाया, पुणे (१९६५), कलावर्धिनी, पुणे (१९८८), पदन्यास, पुणे, नालंदा विद्यापीठ, मुंबई (१९६७), नटराज नृत्य निकेतन, ठाणे मुंबई, कलावर्धिनी, पुणे (१९८८), नालंदा विद्यापीठ, मुंबई (१९६७), नटराज नृत्य निकेतन, ठाणे (१९७०), कला कीर्ती केंद्र, मुंबई, (शतक पूर्वी), महागामी गुरुकुल, औरंगाबाद (१९९६), कीर्ती कलामंदिर ,नाशिक (१९७०), मनीषा नृत्यालय, पुणे (१९७५), नादरूप, पुणे (१९९५) आणि अशा अनेक संस्था शास्त्रीयनृत्य शैलींचा प्रचार आणि प्रसार करीत आहेत .

६. महाराष्ट्रातील शास्त्रीयनृत्य प्रस्तुतीची माध्यमे :

महाराष्ट्रातील सामाजिक वातावरण धार्मिकपरंपरेने आणि सण सोहळे यांनी नटलेले आहे. १२ महिन्यांमध्ये ऋतूनुसार आणि तिथीनुसार अनेक धार्मिक सण साजरे होतात, त्यापैकी गणेशोत्सव आणि नवरात्रीतील ९ दिवसांचे महत्त्व वाढलेले आहे असे लक्षात येते. या दोन्ही सामाजिक सणांना अनेक आयोजक मोठे मोठे सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. यामधून नृत्यप्रस्तुतीच्या अनेक संधी या शास्त्रीयनृत्य शैलींना मिळतात. पुण्यातील केसरीवाडा गणेश महोत्सव, पुणे फेस्टिव्हल असे अनेक तर काही सांगीतिक महोत्सवदेखील पुण्यातील जगभर प्रसिद्ध आहेत त्यात सवाई गंधर्व महोत्सव, वसंतोत्सव, स्वर झंकार हे काही तर याचप्रमाणे संस्कारभारतीकडूनही अनेक उपक्रम राबवले जातात. याच पद्धतीने मुंबईमध्ये ही सांस्कृतिक महोत्सवाची वाटचाल आहे, असे अनेक कार्यक्रम महाराष्ट्रातील विविध देवस्थानांकडून देखील योजिले जातात त्यामुळे अशा अनेक ठिकाणी शास्त्रीयनृत्य प्रस्तुती सादर होतात. त्यामुळे या नृत्यशैलींना चांगले आणि प्रतिष्ठित रंगमंच उपलब्ध होतात.

७. नृत्यवर्गाची स्नेहसंमेलन:

शास्त्रीय नृत्यकला आत्मसात करणे यासाठी लागणारी मेहनत घेऊन वर्ष झाल्यावर शालेय संमेलनाप्रमाणेच गेल्या ५० वर्षांमध्ये नृत्यवर्गाचे, संस्थांचे वार्षिक स्नेहसंमेलन होऊ लागली आहेत, ज्या माध्यमातून नृत्य शिकणार्या प्रत्येक वयोगटातील विद्यार्थ्यांना रंगमंचावर नृत्य करण्याची संधी मिळू लागल्याने नृत्याची गोडी अधिकच वाढत गेली. अशा अनेक स्नेहसंमेलनांना शंभरहून अधिक विद्यार्थ्यांचा सहभाग असतो.

• सारांश :

१९४७ साली पं. रोहिणी भाटे आणि त्यानंतर अनेक नर्तकांनी महाराष्ट्रात रुजविण्यासाठी ज्या पद्धतीने कष्ट घ्यावे लागले तेवढेच त्याचा विकास आणि प्रचार करण्यासाठी पुढीलकाळात कष्ट घ्यावे लागले. ही महाराष्ट्राची एक अलिखित सांस्कृतिक चळवळ आहे. महाराष्ट्रातील या सांस्कृतिक चळवळीचा गोषवारा घेतला तर लक्षात येते, महाराष्ट्रातील समाजिक प्रवृत्ती ही कला जोपासण्याची, शैक्षणिक आवड असणारी आहे. गेल्या ६० - ७० वर्षांपूर्वी ज्या निवडक गुरूंनी या नृत्यशैलीची पायांमुळे महाराष्ट्रात रोवली त्यांचे वटवृक्ष बनून त्याच्या अनेक फांद्या संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरल्या

आहेत. आज या नृत्यशैलीचे कलाकार जे मूळात महाराष्ट्रात घडले ते या नृत्यशैलीचे दर्जेदार कार्य महाराष्ट्रात तसेच महाराष्ट्राबाहेर संपूर्ण भारतभर करीत आहेत.

स्वातंत्रोत्तरच्या महाराष्ट्राचे वैभव कलाविकासाच्या या उत्क्रांतीमधून लक्षात येते. आजच्या स्वतंत्र भारतामध्ये महाराष्ट्रात महिला प्रत्येक क्षेत्रात आघाडीवर आहेत, त्यांना आपल्या आवडीनिवडी निवडण्याचा, छंद जोपासण्याचा पूर्ण अधिकार आहे हे या नृत्यशैलींना आवडीने आत्मसात करणाऱ्या इतक्या मोठ्या संख्येने नृत्य शिकणाऱ्या लाखो महिलांकडे बघून लक्षात येते. या नृत्यशैलीच्या चळवळीचा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून थोडक्यात आढावा घेण्याचा पर्यंत येते केला आहे. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षांमधील सांस्कृतिक विकासातील शास्त्रीय नृत्यशैलीचा प्रवास म्हणजे एक सांस्कृतिक सुवर्णकाळ म्हणणे योग्य ठरेल.

• संदर्भ ग्रंथ :

- १) भाटे रोहिणी, माझी नृत्यसाधना, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, १९५०.
- २) प्रा. पटवर्धन सुहासिनी, नृत्यसौदामिनी दमयंती जोशी, ग्रंथाली मुद्रण सुविधा केंद्र, २००५.
- ३) डॉ. सौ. देव मंजिरी, नृत्यसौरभ, श्रीगणेश नृत्यकला मंदिर, २०१५.
- ४) भाटे रोहिणी, लहेजा, राजकमल प्रकाशन प्रा.लि., २०१८
- ५) डॉ. दधिच पुरु, कथक नृत्य शिक्षा, बिंदू प्रकाशन, २०१९.
- ६) बोकील वंदना, रोहिणी निरंजनी, राजहंस प्रकाशन, २०२१
- ७) भाटे शमा, अधुरी नृत्य गाथा, महाराष्ट्र टाइम्स, २७ डिसेंबर २०२०

भारत विदेश नीती में एक्ट ईस्ट नीति

शाहिद मुस्ताक मुल्ला

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

Email:shahidmullasm93@gmail.com

Phone: 9665686971

Address: Market yard East Daulat Colony, Karad, Dist-Satara

प्रस्ताविक :

नवंबर २०१४ में घोषित 'एक्ट ईस्ट पॉलिसी', 'लुक ईस्ट पॉलिसी' का ही उन्नत रूप है। यह विभिन्न स्तरों पर विशाल एशिया-प्रशांत क्षेत्र के साथ आर्थिक, रणनीतिक और सांस्कृतिक संबंधों को बढ़ावा देने हेतु एक राजनयिक पहल है। इस पॉलिसी के तहत द्विपक्षीय, क्षेत्रीय और बहुपक्षीय स्तरों पर कनेक्टिविटी, व्यापार, संस्कृति, रक्षा और लोगों-से-लोगों के बीच संपर्क बढ़ाने में दक्षिण-पूर्व एशियाई देशों के साथ गहन और निरंतर संपर्क को बढ़ावा दिया जाता है। भारत की एक्ट ईस्ट नीति ने अब एक रणनीतिक आयाम ले लिया है। भविष्य में, भारत को आसियान के साथ अपनी कनेक्टिविटी परियोजनाओं को पूरा करने में फुर्तीला और तेज होना होगा, मजबूत रक्षा, राजनीतिक, सांस्कृतिक और सामाजिक-आर्थिक संबंधों को विकसित करना होगा और दक्षिण-पूर्व एशिया के देशों के साथ अन्योन्याश्रितता पैदा करनी होगी। इसे अपने पड़ोस को सुरक्षित रखने के लिए, अपने समुद्री संचार को खुला रखने के लिए, और अपने स्वयं के आर्थिक विकास के लिए एक स्थिर और शांतिपूर्ण बाहरी वातावरण सुनिश्चित करने के लिए, जो कि इसके १.२५ बिलियन लोगों के लिए महत्वपूर्ण हो गया है, अपने समान विचार वाले देशों के साथ काम करने की आवश्यकता होगी। दक्षिण-पूर्व एशिया भविष्य की आर्थिक प्रगति को दिशा देगा, और "एशियाई शताब्दी" का वाहक बनेगा। भारत इस विकासशील कहानी का एक अनिवार्य हिस्सा है।

उद्देश

१. भारत की लुक ईस्ट पॉलिसी से एक्ट ईस्ट पॉलिसी तक विकास का अध्ययन करना।
२. एक्ट ईस्ट पॉलिसी का प्रयास का अध्ययन करना।
३. भारतीय परराष्ट्र नीती पर एक्ट ईस्ट पॉलिसी का प्रभाव का अध्ययन करना।

लुक ईस्ट पॉलिसी :

भारत ने १९९० के दशक की शुरुआत में, 'लुक ईस्ट पॉलिसी' की एक नई अवधारणा आरंभ की, जो देश के उत्तर-पूर्व को भारत-प्रशांत क्षेत्र के प्रवेश द्वार में बदलने और भारत के विस्तारित पड़ोस के साथ मजबूत संबंध बनाने में मदद करने के लिए बनाई गई थी। वर्ष १९९२ के बाद जब प्रधान मंत्री पी.वी. नरसिम्हा राव ने दक्षिण-पूर्व एशिया के लिये 'पूर्व की ओर देखो नीति' की घोषणा की तब से भारत इस क्षेत्र के साथ सभी मोर्चों जैसे - राजनयिक और सुरक्षा, आर्थिक और सामाजिक स्तर पर साथ खड़ा रहा है।

एक्ट ईस्ट पॉलिसी का विकास :

२०१४ के बाद भारतीय विदेश नीति में प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदीने लुक इस्ट पॉलीसी का एक्ट ईस्ट पॉलिसी में परिवर्तन किया गया। प्रधानमंत्री मोदी ने सम्मेलन के दर्शकों से कहा कि उनकी सरकार ने भारत की लुक इस्ट नीति को एक्ट ईस्ट नीति में बदलने को उच्च प्राथमिकता दी है, दर्शकों में विश्व के नेता भी शामिल थे। एक्ट ईस्ट नीति का उद्देश्य दक्षिण पूर्व एशिया और भारत-प्रशांत के अन्य देशों के साथ मजबूत व्यवसायिक और व्यापारिक संबंध बनाने के उद्देश्यों को पूरा करना और भारत के उत्तर पूर्व स्थित राज्यों के लिए विकास के अवसर उत्पन्न करना है। इसलिए वाणिज्य, संस्कृति और संपर्क अर्थात् तीन सी भारत की वर्तमान एक्ट ईस्ट नीति के स्तंभ हैं। भारत की एक्ट ईस्ट नीति अपने पूर्वमुखी अभिविन्यास और भारत-प्रशांत के व्यापक दृष्टिकोण के साथ संबंधों के केंद्र में है। इन वर्षों में, इस क्षेत्र के लिए भारत का दृष्टिकोण- आसियान और एआरएफ, ईएएस और एडीएमएम+ जैसे इसके संबंधित ढांचे के साथ जापान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया और प्रशांत द्वीपों सहित आगे के देशों के साथ व्यापक रणनीतिक जुड़ाव में बदल गया है। भारत और आसियान के बीच व्यापार और निवेश, संपर्क, ऊर्जा, संस्कृति, लोगों से लोगों के परस्पर संपर्क और समुद्री सुरक्षा सहित कई आर्थिक और रणनीतिक मुद्दों पर सहयोग बढ़ा है।

लुक इस्ट पॉलिसी में दक्षिण-पूर्व एशियाई देशों के संघ (आसियान) तथा उनके आर्थिक एकीकरण पर ध्यान केंद्रित किया गया। पर एक्ट ईस्ट पॉलिसी आसियान देशों के आर्थिक एकीकरण तथा पूर्वी एशियाई देशों के साथ सुरक्षा सहयोग पर केंद्रित है। भारत के प्रधानमंत्री ने एक्ट ईस्ट पॉलिसी के तहत 4C पर प्रकाश डाला है। इस में संस्कृति, वाणिज्य, कनेक्टिविटी, क्षमता निर्माण यह तत्व सम्मिलित है। और इसमें सुरक्षा भारत की एक्ट ईस्ट पॉलिसी का एक महत्वपूर्ण आयाम है। दक्षिण चीन सागर और हिंद महासागर में बढ़ते चीनी हस्तक्षेप के संदर्भ में भारत द्वारा नौपरिवहन की स्वतंत्रता हासिल करना और हिंद महासागर में अपनी भूमिका स्पष्ट करना एक्ट ईस्ट पॉलिसी की एक प्रमुख विशेषता है।

एक्ट ईस्ट पॉलिसी के तहत प्रयास :

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने २०१५ में अपनी म्यांमार यात्रा के दौरान भारत की एक्ट ईस्ट नीति की औपचारिक घोषणा की। विभिन्न कार्यक्रमों में उन्होंने कहा कि भारत की एक्ट ईस्ट नीति बांग्लादेश से संयुक्त राज्य अमेरिका के पश्चिमी समुद्री तट तक विस्तारित होगी। भारत-जापान एक्ट ईस्ट फोरम वर्ष २०१७ में स्थापित किया गया था जिसका उद्देश्य भारत की "एक्ट ईस्ट पॉलिसी" और जापान की "फ्री एंड ओपन इंडो-पैसिफिक रणनीति" के तहत भारत-जापान सहयोग हेतु एक मंच प्रदान करना है। यह फोरम भारत के उत्तर-पूर्व क्षेत्र के आर्थिक आधुनिकीकरण के लिये विशिष्ट परियोजनाओं की पहचान करेगा, जिनमें कनेक्टिविटी, विकास संबंधी बुनियादी ढाँचे, औद्योगिक संपर्क और पर्यटन, संस्कृति एवं खेल संबंधी गतिविधियों के माध्यम से लोगों के बीच संपर्क जैसे कारक शामिल हैं।

जून २०१८ में सिंगापुर में शांगरी ला संवाद में, प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने जोर देकर कहा कि "भारत की एक्ट ईस्ट नीति ने आसियान के आसपास आकार लिया है और भारत-प्रशांत क्षेत्र की क्षेत्रीय सुरक्षा वास्तुकला में इसकी केंद्रीयता स्पष्ट है"। भारत-प्रशांत क्षेत्र का भारत की एक्ट ईस्ट

नीति में एक महत्वपूर्ण स्थान है। नरेंद्र मोदी ने कहा कि भारत-प्रशांत क्षेत्र वैश्विक अवसरों और चुनौतियों की एक विशाल सरणी का केंद्र है। उन्होंने कहा, "दक्षिण-पूर्व एशिया के दस देश भौगोलिक और सभ्यता दोनों अर्थों में दो महान महासागरों को जोड़ते हैं। इसलिए विशिष्टता, खुलेपन और आसियान की केंद्रीयता और एकता, नए भारत-प्रशांत के केंद्र में स्थित है। भारत, भारत-प्रशांत क्षेत्र को रणनीति या सीमित सदस्यों के संगठन के रूप में नहीं देखता है।"

भारत-प्रशांत की इस आसियान दृष्टि को हाल ही में अर्थात् जून २०१९ में अपनाया गया है। वास्तव में ऑस्ट्रेलिया, फ्रांस, भारत और जापान जैसे देशों ने भी भारत-प्रशांतक्षेत्र में सहयोग के लिए अलग-अलग दृष्टिकोण और रणनीति अपनाई थी, इसलिए आसियान के इंडोनेशिया और थाईलैंड जैसे कुछ देश नहीं चाहते थे कि दक्षिण पूर्व एशियाई क्षेत्र को दरकिनार किया जाए और उन्हें इस नए भू-राजनीतिक निर्माण से अलग छोड़ दिया जाए। आसियान की दृष्टि में आसियान की केंद्रीयता की परिकल्पना की गई है, इसका उद्देश्य संवाद और भारत-प्रशांत सहयोग के कार्यान्वयन के लिए किसी नए तंत्र का निर्माण करना न होकर, पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन जैसी एशिया की वर्तमान नेतृत्व प्रणाली जैसे मंचों को मजबूत करना है। इसके अलावा, आसियान की दृष्टि अंतर्राष्ट्रीय कानून, खुलेपन, पारदर्शिता, समावेशिता के नियमों पर आधारित है और यह क्षेत्र में आर्थिक भागीदारी को आगे बढ़ाने की प्रतिबद्धता स्वीकार करती है। इस संबंध में भारत-प्रशांत के अन्य देशों को संलग्न करने के लिए सहयोग के चार क्षेत्रों - समुद्री सहयोग, संपर्क, संयुक्त राष्ट्र के सतत विकास लक्ष्यों २०३० और आर्थिक विकास को आगे रखा गया है।

निष्कर्ष :

भारत ने सदियों से पूर्वी और दक्षिण-पूर्वी एशिया के देशों के साथ व्यापक संपर्क रखा है। इनमें से कई देशों में भारतीय कला, संस्कृति और धर्म का उल्लेखनीय प्रभाव है। बौद्ध धर्म ने इस क्षेत्र में अपनी जड़ें मजबूती से जमा लीं, जबकि कुछ देशों में हिंदू धर्म का प्रभाव देखा गया। कलिंग के इन देशों से व्यापारिक संबंध थे और चोल साम्राज्य ने राजनीतिक और आर्थिक रूप से इनमें से कई देशों में कार्य किया। एशियाई संबंध सम्मेलन और बांडुंग सम्मेलन ने इस क्षेत्र के देशों को करीब लाने में मदद की। आसियान के साथ हमारी एक समूह के रूप में और इनके अलग-अलग घटकों के साथ एक बहुपक्षीय लाभप्रद साझेदारी है। फिर भी भारत की एकट ईस्ट पॉलिसी की हालिया चुनौतिया है, जिसमें क्षेत्रीय व्यापक आर्थिक भागीदारी (RCEP) समझौते से बाहर रहने के निर्णय एवं भारत की घरेलू आर्थिक मंदी ने क्षेत्र के देशों को निराश किया, अधिकांश आसियान देशों की जनसंख्या नृजातीय चीनी, इस्लाम, बौद्ध या ईसाई धर्म का पालन करते हैं। भारत में हिंदू बहुसंख्यकवाद के बारे में बढ़ती चिंता ने इंडोनेशिया, मलेशिया, थाईलैंड और सिंगापुर जैसे देशों में नागरिक समाज के रवैये को प्रभावित किया है। इसके अलावा, भारत ने "बौद्ध कूटनीति" को सॉफ्ट पावर रूप में आगे बढ़ाने की कोशिश की, लेकिन इस क्षेत्र में अंतर-धार्मिक तनाव बढ़ने के कारण इसकी तरफ आसियान देशों का आकर्षण अधिक नहीं हुआ है और कोविड -१९ महामारी का प्रभाव: महामारी की चुनौती को चीन ने कुशलता से संभाला है जबकि भारत में स्थिति बिगड़ती जा रही है। इस कारण क्षेत्र के नृजातीय चीनी समुदायों और चीन के प्रति आसियान देशों में तेजी से उदार दृष्टिकोण का विकास हो रहा है एवं इन देशों में

चीन समर्थक भावना उत्पन्न हुई है। इसलिये एक्ट ईस्ट पॉलिसी में निहित बेहतरीन इरादों के बावजूद इसका प्रभाव कमजोर हो रहा है।

संदर्भ सूची :

1. Manmohini Kaul (Author), Anushree Chakraborty, India's Look East to Act East Pentagon Press new Delhi, 2015
2. Samir Kumar Das, India's Look East Policy: Imagining a New Geography of India's Northeast, India Quarterly Vol. 66, No. 4 (December 2010), pp. 343-358 (16 pages) Published By: Sage Publications, Inc.
3. Amitava Acharya, India's 'Look East' Policy, 2015
4. <https://www.drishtiiias.com/hindi/current-affairs-news-analysis-editorials>
5. Political Weekly

POST-INDEPENDENCE DEVELOPMENT OF HOTEL INDUSTRY IN INDIA

Dr. Sumedha Naik

Assistant Professor, S. K. Patil Sindhudurg Mahavidyalaya,
Malvan, Dist. Sindhudurg, Maharashtra, India.
sumedhanaik2@gmail.com ; Mobile: 9404924678

Abstract

The rapidly growing Indian Hotel Industry has witnessed many changes in the Indian economy and hotel industry. The rise of different monitoring and regulatory bodies has paved a way for the institutionalization of the hotel industry. Government intervention has facilitated the growing demand and supply of hotel rooms and amenities.

This paper takes an overview of the development of the Indian Hotel Industry in India from 1947 to date. This paper focuses on the growth of the hotel industry, initiatives undertaken by the government for the development of the hotel industry in India. It also throws light upon the role of regulatory bodies extending multi-facet support for the industry. This paper also points out the impact of technological advancements on the marketing of hotels, perception management, revenue generations, increasing returns on investments, etc.

The challenges posed by outbreak of pandemic are briefly discussed in this paper. The paper presents the literature review addressing the development and changes in the Indian hotel industry.

Keywords: *Hotel Industry, Development of Hotel Industry, Indian Hotel Industry, Post-Independence Development, Growth of Hotel Business, Covid 19*

1. Introduction

The origin of the Indian Hotel Industry can be traced back to the Mughal period when Musafir Khanas and sarais were offered to stay. But during British Raj, these sarais and Musafir-Khanas in Bombay (now Mumbai) and Calcutta (now Kolkata) were changed into western-style lodgings. Jamshedji Tata incorporated IHCL (Indian Hotels Company Ltd.) and established Taj Hotel in Mumbai in 1903 which was the first-ever hotel to be built by an Indian entrepreneur in India. Till the Independence Day, the hotels in the country were very low in number. These were: The Rugby, Matheran, The Taj Mahal Hotel, Mumbai, The Grand, Calcutta, The Cecil Hotels, Shimla and Muree and The Savoy, Mussoorie.

The Oberoi Group of hotels was founded by a great visionary and ambitious hospitality entrepreneur, Rai Bahadur Mohan Singh Oberoi. Before independence, he acquired three hotel properties. He established the Oberoi Hotels Pvt. Ltd. in 1946 and later on, the East India Hotels Ltd. (EIHL), known as the Oberoi Hotels & Resorts, in Calcutta in 1956. The Oberoi InterContinental (New Delhi, 1965), was the first modern five-star luxury hotel in the country introducing prominent departmentalization in hotel operations. Soon he became the first Indian to run the country's largest and finest hotel chain. The Indian hotel industry has become international with the flagship brands of the Taj and Oberoi Group of Hotels. As a result of consistent efforts of visionaries and industrialists, the Indian Hotel Industry is developed gradually and reached to the current position. After independence, the Indian hotel industry is changed in terms of volume, classification, regulatory

bodies, revenue and employment generation, service design, ownership and service quality, etc. This paper takes an overview of some of these elements of development in the Indian Hotel Industry.

1.1 Objectives of the Study

- (i) To overview the development of the hotel industry in India after independence.
- (ii) To mark the changes in of hotel business environment during the post-independence period.

2. Review of Literature

Garg (1980) examined the problem of budget accommodation as a precondition of Tourism development in India. He suggested that the Indian hotel industry should be supported by better infrastructural facilities and earmarked budget. Dharmarajan (1981) pointed out the importance of the public sector in the hotel industry considering the infrastructure requirements of the hotel industry. Guha (1981) studied the significance of the hotel industry in Indian Tourism and suggested various ways for maximizing the existing capacity and increasing tourist flow. Ghatak (1983) investigated the reasons behind the infancy of the hotel industry and found that heavy taxation, land price, inadequate finance are the major growth impediments. Amitabh Devendra studied the growth of the hotel industry in India up and mentioned various stages of growth. (Devendra, 2001) Mohanty Pragati (2009) examined the quality of hotel services in Orissa and explored the growth of the hotel industry in Orissa and India. Manjunath et al. (2011) examined the relationship between employee satisfaction and customer satisfaction, in five-star hotels in Bangalore. Naik (2012) identified the major aspects of the Indian hotel industry as the key emerging market in South East Asia Region. Kumar and Lockyer (2013) evaluated the impact of the Commonwealth Games on the Indian Hotel Industry and noticed that several other unexpected external factors influenced the success of hotels during the Games period.

The perusal of the above literature depicts that the researchers have studied the Indian Hotel Industry from different perspectives. However, these studies do not bring forth the changes in various elements of the hotel industry.

3. Methodology

This study is based on descriptive data. The secondary data used for this paper is various books, journals, online research articles, research agency reports, eBooks, hotel & government websites, etc.

4. Discussion

4.1 Growth of Indian Hotel Industry

- Affordability and affinity for leisure travel, the emergence of credit culture and easier availability of personal loans has changed consumption pattern which increased domestic travel and demand of hotel industry. Expansion of road, rail and air travel networks fueled the demand of the hotel industry.
- In 1982, India agreed to host the Asian Games, another boost to the tourism and hotel industry. The Indian government approved the National tourism policy and outlined the country's tourism development objectives.

The "Incredible India" and "Atithi Devo Bhavah" campaigns have also helped in the growth of the hotel industry. India has also been recognized as a destination for spiritual tourism for international and domestic tourists.

- Over the last few decades, various well-known international hotel chains have come to India. These include Hyatt Hotels and Resorts, Inter-Continental Hotels and Resorts, Marriott International, Hilton Hotels, Best Western International, etc.
- Various policy measures are undertaken by the Ministry of Tourism aided the growth of the hotel industry; some of them include:
 1. Allowance of 100% FDI in the hotel industry
 2. Introduction of 'Medical Visa' for tourists
 3. Issuance of visa-on-arrival
 4. Promotion of rural tourism
 5. Capital subsidy programme for budget hotels
 6. Exemption of Fringe Benefits Tax on crèches, employee sports, and guest house facilities
 7. Five-year income tax holidays for 2-4 star hotels established in specified districts having UNESCO-declared 'World Heritage Sites'.
- The number of hotel rooms across the nation was over 2.54 million in 2018. During 2019, foreign tourist arrivals (FTAs) in India stood at 10.93 million. Less than three million foreign tourists visited India in 2020 due to pandemics. Due to the COVID-19 pandemic, India's hotel sector is one of the worst-hit segments of the economy, contracted by 47% in April-June 2020, as per data released by the National Statistical Office (NSO) on August 31, 2020. The hotel industry, in May 2020, experienced an occupancy decline of 77% over the same time last year. The domestic hospitality industry, which has been severely affected by the COVID-19 related disruptions, is likely to witness a decline of over 65% in 2021.
- The COVID-19 pandemic has greatly disrupted the Tourism and hospitality industry. The government of India has undertaken major steps to boost the tourism and hospitality sector of India are as follows:
 1. From November 15, 2021, India allowed fully vaccinated foreign tourists to visit India, which in turn will help revive the Indian travel and hospitality sector.
 2. The ministry has signed an MoU with Ease My Trip, Cleartrip, Yatra.com, Make My Trip and Goibibo.
 3. In September 2021, the government launched the NIDHI 2.0 (National Integrated Database of Hospitality Industry) scheme which will maintain a database of hospitality sector components such as accommodation units, travel agents, tour operators, & others. NIDHI 2.0 will facilitate the digitalisation of the tourism sector by encouraging all hotels to register themselves on the platform.

4.2 Monitoring Authorities

- FHRAI – Federation of Hotel and Restaurant Association of India came into existence with the rising need for an authority to take care of the interest of the hotels. In the year 1949, four regional hotels and restaurant associations with head offices in Delhi, Mumbai, Kolkata and Chennai were incorporated. FHRAI serves as the linkage between the hospitality industry, government, political leadership, international associations and other stakeholders.
- The government of India formed ITDC (Indian Tourism Development Corporation) in 1966 with hotel Ashoka being the face of ITDC, Hotel Ashoka being the first Government-owned hotel in India. Later on, many hotels were opened across the country under the flagship of ITDC.

- The government created the Ministry of Tourism and Civil Aviation separating it from the Ministry of Transport and Shipping in the year 1967
- The Hospitality Development & Promotion Board (HDPB) was established in 2011, to facilitate constraint-free hotel approvals with earmarked funds for tourism infrastructure projects.

4.3 Hotel Ownership

- After independence, during 1967 – 1975 franchising' picked up in India, marking the beginning of the systematic planning, designing, decorating and furnishing of hotels in India. Training of managerial and other personnel was one of the franchisee benefits.
- Independent / Single Owner Hotels do not have any affiliation with other properties. The family-owned and managed hotels come under this category, and they do not follow any corporate policies or procedures. The independent Hotels have occupied prime spots much earlier by first-generation entrepreneurs even before the branded professional hotel companies came into being here in India. Many of those successful family hotel businesses have grown and evolved to embrace professionalism aware of the challenges the new branded properties bring to the market.
- Chain hotels are part of a hotel chain and follow certain minimum standards, rules, policies and procedures confining affiliate activities. The centralised management and organisation result in stronger control over the hotel property. Chain hotels in India operate under both budget and luxury categories making travel affordable for all classes and types of travellers. Luxury hotel chains like Taj, Leela, Oberoi, Hyatt, Welcome Heritage, Radisson, The Lalit, Park, Ibis, Novotel, Lemontree and others have spread their wings from metropolitan cities to exclusive tourist destinations. This chain of luxury hotels are attracting have remained an all-time favourite amongst elite business and leisure clients. On the other hand, budget hotel chains in India like Ginger Hotels is a young entry into the industry that is running successfully all over major Indian destinations. Chain Hotels in India with hospitality make your stay in India a lifetime experience. Several popular hotel chains in India have earned quality ratings and global fame because of their unmatched services in India over a considerable period.
- Time-share resorts are also known as vacation-interval hotels. The hotel guests purchase the ownership of accommodations for a specific period or may also have the hotel unit rented for a specific period. This concept arrived in India quite late, it was introduced by Dalmia Resorts in 1985. A lot of companies and hotel brands have entered into timeshare market and become successful. There are 40 timeshare companies and 80 resorts in India.
- Condominium hotels are similar to timeshare hotels but only have one owner instead of multiple owners. In a condominium hotel, an owner informs the management company when he wants to occupy the unit. The market for condotels in India has already started in places like Bangalore, Delhi, Pune, etc., and probably soon, it is expected to increase substantially.

4.4 Technology

The hotel industry has done the technological journey from telephone to Artificial Intelligence after independence. AI-enabled applications in hotels are influencing the customer perceptions for five dimensions of Hotel Service Quality viz. Tangibility, Reliability, Responsiveness, Empathy and Assurance. AI is playing important role in cost Savings with higher efficiency- energy equipment, revenue enhancement with personalized offerings by parsing multiple data sources, high returns on investment by optimum utilization of resources, reputation management with AI-enabled marketing and enhancing competitive intelligence.

5. Limitations

This paper has covered only a few elements of development in the Hotel Industry in India. Further research can be undertaken regarding other elements of development viz. Hotel Classification, Employment generation, Revenue Generation, Occupancy, hotel service design, hotel service quality after Independence of India.

6. Conclusion

The growth of the Indian Hotel Industry, in terms of the number of hotel rooms, the number of hotels and technological advancement is tremendous. The role of the monitoring authorities has been transformed from basic supervision to regulatory bodies, policymakers and mentors. The changes in hotel ownership type are adapted by Indian Hotel Industry. The ongoing Covid-19 pandemic has harshly threatened the growth and development of all the sectors of the hospitality industry. Despite this, the Indian hoteliers believe in the spirit and culture of '*Atithi Devo Bhava*' and they are rising like the Phoenix. However, the industry needs huge backup from the government, Ministry and the major stakeholders-the hotel guests.

7. References

1. Allen Charles 2008, The Taj Mahal hotel will, as before, survive the threat of destruction, available at <https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/dec/03/taj-mahal-hotel-mumbai> accessed on 17.01.2022
2. Sudipta Kumar Pal 2015, Gradual Development of Hotel Industry in India: A Close Look on History, PARIPEX - INDIAN JOURNAL OF RESEARCH, ISSN - 2250-1991, 4(8), 156-157
3. <https://www.statista.com/statistics/722490/number-of-hotel-rooms-india/>
4. Front Office Management, pp. 18-25, <https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/HM-202.pdf>
5. <https://www.careratings.com/uploads/newsfiles/Indian%20Hotels%20Industry%20April%202020.pdf>
6. <http://www.hospitalitybizindia.com/detailNews.aspx?aid=29291&sid=42>
7. <https://www.goibibo.com/hotels/chain/>
8. <https://www.slideshare.net/artistramakrishna/time-share-industry-in-india>
9. <https://assetmonk.com/real-estate-trends/condo-hotels-investment/>
10. Naik, Daptardar 2019, Role of Artificial Intelligence in Development of Hotel Industry, INTERNATIONAL JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH IN MULTIDISCIPLINARY FIELD, (ISSN: 2455-0620), Special Issue of International Interdisciplinary Conferences on 'New Pathways to World Development: Opportunities and Challenges' 26th February, 2019, pp 49-52.

औंढा नागनाथ ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ

प्रा. डॉ. उद्धव राऊत

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमत. जि. हिंगोली

इतिहासात पर्यटनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. पर्यटनाचे अनेक प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते, त्यापैकी ऐतिहासिक ठिकाणाशी निगडित जी पर्यटनस्थळे असतात त्यांना ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे असे म्हणतात. महाराष्ट्र राज्याचा एक प्रादेशिक विभाग असलेला मराठवाडा प्राचीन काळापासून राजकीय, सामाजिक, व सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण हा विभाग राहिला आहे. या प्रदेशातील प्राचीन काळातील सातवाहन, मध्ययुगीन काळातील यादव घराण्यांने केवळ महाराष्ट्राच्या नाही तर देशाच्या राजसत्तेला प्रभावित करण्याचे कार्य केले. हाच मराठवाडा पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून जगाच्या नकाशावर आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा, वेरूळ ही दोन्हीही ठिकाणे पर्यटकांची आकर्षक स्थळे आहेत. वेरूळचे घृष्णेश्वर मंदिर, दौलताबादचा किल्ला, तुळजापूर, अंबाजोगाई, नांदेड, माहूर, पैठण, पितळखोरा येथील लेणी, परळी वैजनाथ, उस्मानाबाद इत्यादी बरोबरच औंढा नागनाथ हे देखील एक मराठवाड्यातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ आहे.¹ महाराष्ट्रामध्ये पाच ज्योतिर्लिंग असून मराठवाड्यात तीन आहेत. त्यापैकी औंढा नागनाथ हे एक महत्त्वाचे ज्योतिर्लिंग आहे.

पर्यटन :

पर्यटन म्हणजे प्रवास इंग्रजी भाषेत Tourism असे म्हणतात. Tourism हा शब्द Tour (प्रवास) हा शब्द लॅटिन भाषेतील Tornos या शब्दा पासून तयार झाला आहे. Tornos या शब्दाचे रूपांतर पुढे Tourism या शब्दात झाले. Tourism या शब्दाचा अर्थ पर्यटन असा होतो.²

औंढा नागनाथला जाण्यासाठीचा मार्ग :

औंढा नागनाथ हे ठिकाण पूर्वी परभणी जिल्ह्यामध्ये होते. परंतु आता हिंगोली जिल्ह्यातील तालुक्याचे ठिकाण आहे. परभणी पासून उत्तरेस 54 कि.मी आहे, तर हिंगोली जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून दक्षिणेस 25 कि.मी अंतरावर आहे.³ पर्यटकांना विमानाने यावयाचे झाल्यास नजीकचे विमानतळ नांदेड हे असून नांदेड वरून बस किंवा खाजगी वाहनाने औंढ्याला यावे लागते. याशिवाय नजीकचे रेल्वे स्टेशन हिंगोली, परभणी व नांदेड ही आहेत. याशिवाय बस भरपूर आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत हा लघुशोध निबंध लिहीण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्वरूपाच्या साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष पर्यटन स्थळाचे सर्वेक्षण, भेटी, दुय्यम साधनांचा वापर, विविध ग्रंथ इत्यादी साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

1. औंढा नागनाथ पर्यटनस्थळाचा अभ्यास करणे.
2. औंढा नागनाथ येथील ऐतिहासिक स्थिती अभ्यासणे.
3. पर्यटन स्थळांच्या सोयी सुविधा अभ्यासणे.

4. औंढा नागनाथ पर्यटन स्थळाचा इतिहास समजून घेणे, संस्कृती अभ्यासणे.

5. कला, स्थापत्य व मूर्तीकलांची पाहणी करणे.

हेमाडपंती मंदिर :

औंढा नागनाथ हिंगोली जिल्ह्यातील तालुक्याचे ठिकाण असून या ठिकाणी कला स्थापत्या ने वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले हे मंदिर आहे औंढा नागनाथ चे प्राचीन नाव 'आमर्दक' असे होते.⁴ तसेच औंढा गावाला 'दारूकावन' या नावानेही प्राचीन काळात ओळखले जात होते.⁵ हे गाव प्राचीन काळात दक्षिणेतील एक वैभवशाली नगर आणि तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध होते. नागनाथ मंदिर बारा ज्योतिर्लिंगापैकी महाराष्ट्रातील आठव्या स्थानावर तीर्थक्षेत्र आहे.⁶ या ज्योतिर्लिंगास निसर्गाचे भरभरून असे सौंदर्य मिळाले आहे. म्हणूनच येथे येणारा प्रत्येक पर्यटक दर्शनानंतर आनंदित होतो. हे मंदिर यादवांचा राजा रामदेवराय याचा इ.स.1294 मधील कनकेश्वरी देवी येथे एक शिलालेख मिळाला यावरून मंदिराचा कालखंड इसवी सनाचे अकरावे किंवा बारावे शतक असावे.⁷ हे मंदिर एका विस्तीर्ण 290 × 190 फुट आकारात असून त्याभोवती एक मोठा परकोट आहे .परकोटाला चार प्रवेशद्वार असून त्यातील उत्तरेकडील प्रवेशद्वारावर नगारखाना आहे. तेच मुख्य प्रवेशद्वार आहे.⁸ मुख्य नागनाथ मंदिराची 126 × 118 फुट आणि उंची 96 फूट आहे. हे मंदिर कला, स्थापत्य यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

मंदिराच्या पश्चिम बाजूस एक भव्य सभामंडप असून याच सभामंडपात संत नामदेव महाराजांचे पूर्वाभिमुख मंदिर आहे .मंदिराच्या डाव्या बाजूस महाराजांचे गुरु विसोबा खेचर यांची समाधी आहे. हे मंदिर ऐतिहासिक असल्यामुळे या ठिकाणी हजारांच्या संख्येने पर्यटक रोज येतात. अनेक शाळा-महाविद्यालयांच्या सहली या ठिकाणी भेटी देतात.येथील पर्यटनाचा आनंद घेतात. मंदिराच्या बाह्य भिंतीवरील कला, शिल्प पाहून थक्क होतात. हत्ती, घोडे, देव-देवतांची शिल्प, योद्धा, शंकर-पार्वती, श्रीकृष्ण, नटराज, गणपती अशी अनेक शिल्प निर्मिकाने कोरली आहेत. हा कलाविष्कार पाहून पर्यटक आनंदित होतात. त्यामुळे देशातून व विविध राज्यातून येणारे पर्यटक आनंदित होऊन जातात.

विविध सण, उत्सव व पर्यटक :

महाशिवरात्री निमित्त औंढा नागनाथ येथे मोठी यात्रा भरते. ही यात्रा पाच ते सात दिवस चालते. यात्रेसाठी राज्यातून व बाहेर राज्यातून लोक येतात. यात्रेनिमित्त विविध कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. यामध्ये कुस्ती, रथमहोत्सव पाहण्यासाठी हजारां पर्यटक येथे येतात. विविध वस्तूंची दुकाने याठिकाणी येतात. याशिवाय विजयादशमी (दसरा) निमित्त अनेक पर्यटक भेटी देतात. नागपंचमी, पोळा अमावश्या, आषाढी एकादशी, संत नामदेव महाराजांचे दर्शन घेण्यासाठी लाखो पर्यटक पावसाळा, हिवाळा व उन्हाळा तीनही ऋतूंमध्ये औंढा नागनाथ स्थळास भेटी देतात. त्यामुळे अनेक लोकांना रोजगार मिळतो.

वन उद्यान :

पर्यटकांनी मंदिराचे दर्शन घेतल्यानंतर शिल्पकलेचा मनमुराद आनंद घेतल्यानंतर पर्यटक वन उद्यानाकडे येतात. डोंगराच्या पर्वतरांगा वर गोकर्ण महादेवाचे मंदिर आहे. याच मंदिराचे दर्शन घेण्यासाठी आषाढी एकादशी निमित्ताने औंढा परिसरातील अनेक गावातून हजारां पर्यटक डोंगरावर येतात. पावसाळ्यातील हे दिवस असल्यामुळे पर्यटक नैसर्गिक वातावरणाचा व सौंदर्याचा आस्वाद घेतात. हा एक आगळा अनुभव पर्यटकांना मिळतो. परत हेच पर्यटक नागनाथ मंदिराकडे येतात. याच डोंगराच्या

पायथ्याशी भव्यदिव्य वनउद्यान वन विभागाने उभारले आहे. विविध वृक्ष लागवड, वनस्पती, नैसर्गिक वातावरण, नक्षत्र उद्यान, बालउद्यान, लॉन, पॅगोडा पार्किंग, प्रवेशद्वार, निसर्ग निर्वाचन केंद्रे, 120 हेक्टर मध्ये सहा ठिकाणी नैसर्गिक व्हीव पॉईंट, मातीचा बंधारा, वन्य प्राण्यांच्या प्रतिकृती इत्यादी सुशोभिकरण करण्यात आले आहे. उद्यानाच्या बाजूलाच डोंगराच्या रांगा व त्याच्या पायथ्यालाच तलावाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. तलावांमध्ये भरपूर पाणी असल्यामुळे पर्यटकांना बोटीचा आनंद घेता येतो. त्यामुळेच आता पर्यटकांचे लक्ष उद्यानाकडे लागले आहे. त्यामुळे या ठिकाणी पर्यटकांची गर्दी प्रचंड प्रमाणात होताना दिसते. यामुळे हा परिसर गजबजून जातो. या उद्यानामुळे औंढा नागनाथ हे ठिकाण अधिकच पर्यटकांचे लक्ष बनले आहे. त्यामुळे अनेक पर्यटक या ठिकाणी येतात. औंढा नागनाथच्या विकासामध्ये भर पडते.

पर्यटनाचे महत्त्व :

1. पर्यटनामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार मिळतो.
 2. पर्यटनामुळे स्थानिक स्थळाचा विकास होण्यासाठी मदत होते. हॉटेल, विश्रामगृहे, व इतर दुकाने यांना उद्योग मिळतो.
 3. औंढा नागनाथ मंदिराची माहिती देणाऱ्या मार्गदर्शकांना रोजगार मिळतो.
 4. ट्रॅव्हल्स, बस, जीप, कार इत्यादी दळणवळण करणाऱ्या लोकांना रोजगार मिळतो.
 5. लघु व कुटीर उद्योगांना चालना मिळते.
- वरील सर्व पर्यटनाचे महत्त्व विकासाच्या दृष्टिकोनातून फायद्याचे ठरतात .

संदर्भ सूची :

1. मराठवाडा पर्यटन स्थळे: विकिपीडिया नेटवरून माहितीच्या आधारे.
2. डॉ. कठारे, डॉ.पाटील, डॉ. साखरे: पुरातत्त्वविद्या-वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. आवृत्ती मार्च, 2015,
3. प्रत्यक्ष सर्वेक्षणाच्या आधारे.
4. डॉ.कठारे, डॉ पाटील, डॉ. साखरे : उपरोक्त : पृ.क्र. 226.
5. प्रा. भगवान काळे (संपा): मराठवाडा : काल आणि आज, संकेत प्रकाशन, जालना. एप्रिल, 1986. पृ.क्र 62.
6. डॉ .कोंडेकर आर. एस.: पर्यटन - अरुणा प्रकाशन, लातूर. जानेवारी, 2018. पृ.क्र.121.
7. दै. सकाळ वृत्तपत्रातील लेख: नागनाथ मंदिर, दि. 4 जानेवारी, 2022.
8. चौधरी. कि. का.(संपा): महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर परभणी जिल्हा, महाराष्ट्र शासन मुंबई. 1988 पृ.क्र. 596.

सहकार क्षेत्रावर भाष्य करणारी कादंबरी- 'विषवृक्षाची मुळे'

प्रा.सौ. संजीवनी सुरेश पाटील,
मराठी विभाग, आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी,
जिल्हा - सिंधुदुर्ग

सहकार क्षेत्रावर भाष्य करणारी कादंबरी- 'विषवृक्षाची मुळे'

स्वातंत्र्योत्तर भारतात एकूणच देशाच्या विकासासाठी अनेक योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. या सगळ्या योजना राबविण्यापाठीमागे भूमिका एकच होती, ती म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर आपला देश जगाच्या तुलनेत इतरांसोबत राहावा. तो कोणत्याही गोष्टीमध्ये मागे राहता कामा नये. त्यामुळे अनेक योजना अनेक तज्ञांच्या वतीने अमंलात आणल्या गेल्या. तज्ञांनी इथली सामाजिकता, इथे असणारी नैसर्गिक संपत्ती आणि लोकांची मानसिकता या सगळ्यांचा विचार करून अशा काही योजना शासनाला सादर सादर केल्या. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार सहकार हा विषय संबंधित राज्य सरकारांकडे ठेवण्यात आला. त्यानुसार राज्य शासनाने सद्यस्थितीत अस्तित्वात असलेला महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० हा कायदा पारित केला.

या कायद्यात सहकारी संस्थांची नोंदणी, संस्थांच्या सभासदांचे हक्क व जबाबदारी, संस्थांची कर्तव्ये व विशेषाधिकार, राज्य शासनाचे संस्थांना विविध स्वरूपाचे आर्थिक व तत्सम सहाय्य, संस्थांची मालमत्ता व निधी, संस्थांचे व्यवस्थापन, संस्थांच्या व्यवहाराचे लेखापरिक्षण, चौकशी, तपासणी व देखरेख, विवादांची सोडवणूक, संस्थांचे कामकाजांचे समापन, निवडणूका, गुन्हे व शास्ती, अपिले, पुनरिक्षण व संस्थांचे कामकाजाविषयी अन्य सर्वसाधारण बाबींविषयीच्या सविस्तर तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. सगळ्यामध्ये एक चळवळही अधिक सक्षम होत गेली. ती म्हणजे सहकार चळवळ. ब्रिटिश कालखंडात उदय पावलेली ही सहकार चळवळ स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने देशात राबविली जावी लागली.

जगाच्या प्रारंभापासून ते अतांपर्यन्त माणूसकीला नामोहरम करणारे शत्रू येतच राहणार. आपल्या देशावर दिडशे वर्षे इंग्रजांनी राज्य केले. अनेक प्रकारच्या साथिया या दुष्काळ आले इतर नैसर्गिक आपत्ती उडवले आता स्वातंत्र्यानंतर लहान-मोठे झालीत आजही होत आहेत अशा वेळेला विकासाची एक शाश्वत पायरी म्हणून सहकार चळवळ कडे लक्ष वेधले गेले करण सहकार ही भावना इथल्या माणसाच्या परिचयाची आहे अगदी प्राचीन काळापासून या सहकाराचे संदर्भ आपल्यासमोर आहेत वानर सेना असुदे रामायणातील सागर सेतू असो की महाभारतातील वानरसेना हे गवळणी लागले जशी श्रद्धेने आजही इथल्या समाजमनात आहेत तसेच आधुनिक काळातील सहकाराचे दाखलेही आहेत भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे. सर्वांची मदत व सहकार्य करून कोणत्याही परिस्थितीवर मात करता येते. यातूनच "एकमेकां सहाय्य करु अवघे धरु सुपंथ" या म्हणी प्रमाणे काळाची पाऊले ओळखून सहकाराचे हात एकत्र आले आणि प्रचंड शक्ती जमा झाली. फार पूर्वीपासून आपली संस्कृती सहाकाराचे असे तत्व जाणते. "एकिके बळ मिळते फळ" हे आपणास ठाऊक आहे. आपली संस्कृती फार पूर्वीपासून सहाकाराचे (एकमेकांना मदतीचे) महत्त्व जाणते म्हणून

तर आजसुद्धा कोणतेही काम एकत्रितपणे आल्याशिवाय होत नाही. सहाकाराने मोठमोठी कामे सहज होम्हणुन तर आजसुद्धा एकत्र रहावे, एकत्र जेवावे, एकत्र बसावे, एकत्र येऊन रक्षण करावे, व पराक्रम गाजवावे यातच सुरक्षीतता आहे. "ईर्जिका" पद्धत आपल्याला हेच सांगते.

सहकाराचा उदय व स्वरूप

देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार सहकार हा विषय संबंधित राज्य सरकारांकडे ठेवण्यात आला. त्यानुसार राज्य शासनाने सद्यस्थितीत अस्तित्वात असलेला महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० हा कायदा पारीत केला.

या कायद्यात सहकारी संस्थांची नोंदणी, संस्थांच्या सभासदांचे हक्क व जबाबदारी, संस्थांची कर्तव्ये व विशेषाधिकार, राज्य शासनाचे संस्थांना विविध स्वरूपाचे आर्थिक व तत्सम सहाय्य, संस्थांची मालमत्ता व निधी, संस्थांचे व्यवस्थापन, संस्थांच्या व्यवहाराचे लेखापरिक्षण, चौकशी, तपासणी व देखरेख, विवादांची सोडवणूक, संस्थांचे कामकाजांचे समापन, निवडणूका, गुन्हे व शास्ती, अपिले, पुनरिक्षण व संस्थांचे कामकाजाविषयी अन्य सर्वसाधारण बाबींविषयीच्या सविस्तर तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

शेतकऱ्याला सावकाराच्या जाचातून सोडवण्यासाठी एकशे दहा वर्षापूर्वी सहकार चळवळीची मुहुर्तमेढ रोवली गेली. गेल्या शतकात या चळवळीने अनेक चढ-उतार पाहिले, कडु-गोड अनुभव आले, परंतु सहकार चळवळ शेतकऱ्याचा मुख्य आधार ठरली. खेडोपाडी या सहकारी सोसायट्या गेल्या अनेक वर्षांपासून कार्यरत आहेत. त्यांचा कारभार स्थानिक पातळीवर चालतो. लोकशाही पद्धतीचा तो एक भाग आहे. १९०४ मध्ये देशात सहकार चळवळ आली, यात पुढे वैकुंठभाई मेहता आणि महात्मा गांधी यांनी मोठे योगदान दिले आणि त्यातून १९२० सालचा सहकारी कायदा तयार झाला. हा कायदा १९६० पर्यंत सरसकट लागू राहिला. गोरवाला समितीच्या मदतीने सहकार चळवळ वाढली, फोफावली. १९८० साली पन्नास टक्के वित्तपुरवठा या माध्यमातून झाला. हे या सहकारी चळवळीचे मोठे योगदान होते. पंचायतराजच्या माध्यमातून राजकीय लोकशाहीचा पाया घातला गेला. त्याचवेळी यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकार कायद्यात वृद्धी करून खेड्यातील गरीब शेतकऱ्यांसाठी विविध कार्यकारी सोसायट्याद्वारे आर्थिक लोकशाहीची जोड दिली. त्यामुळे स्थापनेनंतर महाराष्ट्रात सहकार चळवळ जोमाने रुजली. या मागे समाजाचे राजकीय व आर्थिक उथ्यान व्हावे हे धोरण होते. नंतरच्या लालबहादूर शास्त्रींच्या काळात सहकार हे क्षेत्र पंचवार्षिक नियोजन योजनांमध्येही लक्षात घेतले जाऊ लागले. त्यानंतर 'राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक (NABARD)' ही सहकारी बँकावर लक्ष ठेवणारी संस्था अस्तित्वात आली. भारत सरकारनेही 'अमुल' चा कित्ता इतरत्र गिरवण्यास सुरुवात केली. संपुर्ण भारतात त्या नंतर अनेक सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या व त्यांत झपाट्याने प्रगती होवू लागली.

१९३९ ते १९४७ सालात अनेक शेतीतर सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यात प्रामुख्याने सहकारी ग्राहक भांडार, युद्धात पुरवठा करणाऱ्या संस्था आदी संस्था होत्या. शेतकरीही आपआपल्या कर्जाचे परतफेड करू लागल्याने सहकारी संस्था परत बाळसे धरू लागल्या. याच काळात 'गुजरात सहकारी दुध महासंघाचे' 'अमुल' (आनंद मिल्क युनियन) अस्तित्वात आली. १९४८ साली पायाभरणी होवून १९५१ साली आशिया खंडातील पहिला साखर कारखाना 'प्रवरानगर सहकारी साखर कारखाना'

चालू झाला ही महाराष्ट्राला अभिमान वाटणारी घटना आहे. पद्मश्री विठ्ठलराव विखे-पाटिल यांचे नाव यानिमीताने सहकारी ईतिहासात कायम लक्षात राहिल.

नंतरच्या लालबहादूर शास्त्रींच्या काळात सहकार हे क्षेत्र पंचवार्षिक नियोजन योजनांमध्येही लक्षात घेतले जावू लागले. त्यानंतर 'राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक (NABARD)' ही सहकारी बँकावर लक्ष ठेवणारी संस्था अस्तित्वात आली. भारत सरकारनेही 'अमुल' चा किता इतरत्र गिरवण्यास सुरुवात केली. संपुर्ण भारतात त्या नंतर अनेक सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या व त्यांत झपाट्याने प्रगती होवू लागली. १९६० च्या दशकात महाराष्ट्रातून डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता, श्री. दे.गो.कर्वे, ना. गोखले, तात्यासाहेब केळकर, विठ्ठलराव विखे-पाटिल आदींचे समर्थ नेतृत्व लाभले. व्यक्तित्वाविना महाराष्ट्रातीलच काय पण भारतातीलही सहकारी चळवळ मागे पडली असती.

कोल्हापूरची वारणा सहाकारी दुध उत्पादक संस्था ही पण एक मान्यता पावलेली सहकारी संस्था आहे. आण्णासाहेब कोरे हे नावही यापुढील काळात मानाने घेतले जाईल. सहकारी संस्था शेतीमाल, शेतकरी आदीपुरत्याच मर्यादीत न राहता गृहनिर्माण, सहकारी खरेदी, सहकारी कारखाने, मस्त्यव्यवसाय, पुरवठा, मजूर संस्था, मुद्रण आदी अनेक क्षेत्रातही सहकाराचा शिरकाव झाला. यात सरकारने घेतलेला पुढाकार फार महत्वाचा आहे. यातूनच साम्यवाद, समाजवाद, लोकशाही, हुकूमशाही या प्रमाणेच सहकार हिंसुद्धा एक मानवी अस्तीत्वाची प्रणाली आहे हे आपण मान्य केलेच पाहिजे.

सहकाराची अशी ही साधारणता: १०० वर्षे फार दैधिप्यमान असूनही सहकारी क्षेत्राचा पाहिजेतसा विकास झालेला आपल्याला दिसत नाही. पूर्वकडच्या राज्यांत तर अजुनही सहकारी चळवळ बाल्यावस्थेत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्राचे समाजवास्तव कसे होते, कोणत्या सामाजिक चळवळी गतिमान झाल्या होत्या, साहित्य चळवळींचे स्वरूप काय होते, त्यातही नागर आणि ग्रामीण अशा दोन्हीही समाजाची स्थिती कशी होती आणि या वास्तवाला एक संवेदनशील, परिवर्तनशील मनाचा लेखक म्हणून वासुदेव मुलाटे कशाप्रकारे प्रतिक्रिया देतात, हे 'विषवृक्षाची मुळे' या कादंबरीतून स्पष्ट होते.

लेखक - डॉ. वासुदेव मुलाटे

डॉ. वासुदेव मुलाटे हे मराठवाड्यातील ग्रामीण कथाकार, समीक्षक आणि प्रकाशक आहेत. चाळीसहून अधिक वर्षे ते कथा लिहित आले आहेत. या काळात निम्न ग्रामीण भाग जसजसा बदलत गेला, त्या प्रमाणात ग्रामीण जनमानसही बदलत गेले. त्याचे प्रतिबिंब काही प्रमाणात मुलाटे यांच्या कथांमध्ये दिसते. त्याप्रमाणे त्यांच्या इतर साहित्यातही या बदलत्या जनमानसाचा भाग येत जातो. स्वातंत्र्यानंतर बदलते ग्रामजीवन हे कोणकोणत्या गोष्टींची संबंधित आहे, त्यावर ते प्रकाश टाकतात. कारण नवनवीन अशा घटीतांच्या अनुषंगाने समाजामध्ये बदल होत असतो. अशी ही घटीते डॉ. मुलाटे आपल्या साहित्यातून मांडतात.

कथानकाचा सारांश -

'विषवृक्षाची मुळे' या कादंबरीमध्ये सहकार क्षेत्रातील बदलत जाणारा चेहरा मांडताना जे कथानक येते ते विश्वनाथ तरटे या व्यक्तिरेखेच्या भोवतीने फिरणारे आहे. विश्वनाथ हा प्राथमिक शाळा नोकरीचा राजीनामा देतो आणि परभणीच्या जिल्हा सहकारी बँकेत रुजू होतो. सहकारी बँकेत नोकरी करण्याचा उत्साह आणि तत्परता यामुळे त्याला सेलू या खेडेगावात बदलीवर पाठविले जाते. सेलूमध्ये

सहकारी बँकेची शाखा बळकट व्हावी आणि विश्वनाथ सारखा माणूस ते करू शकतो असा त्यामध्ये दृष्टीकोन होता. नोकरीच्या निमित्ताने विश्वनाथ सेलू मध्ये दाखल होतो. कामाचा भाग म्हणून आसपासच्या बऱ्याच भागात त्याची भ्रमंती सुरू होते. याच यादरम्यान विश्वनाथची माधुरी जोगळेकर या मुलीशी ओळख होते. ग्रामीण भागात माधुरी-विश्वनाथाचे नातेसंबंध ग्रामस्थांच्या लगेच लक्षात येतात आणि चेअरमन पर्यंत पोहचतात. माधुरीचे वडील चेअरमनला भेटतात आणि तडकाफडकी नवनाथाची बदली कळमनुरीला होते.

माधुरी प्रकरण विश्वनाथच्या घरी कळल्यामुळे त्याच्याही लग्नाची लगेच तयारी सुरू होते. परस्पर मुलगी पाहून लग्नही ठरवलं जाते. लग्न म्हणजे काय हे न कळण्याच्या वयातच स्मिताला लग्नाला तयार करून हे लग्न होते. नाविलाजाने विश्वनाथला हे लग्न मान्य करून आपल्या पुढील प्रवास चालू ठेवावा लागतो. लग्न झाल्याबरोबर त्याने आपल्या पत्नीला पुढील शिक्षण दिले पाहिजे हे मनातून मान्य केले असते. त्यामुळे लग्नानंतर स्मिता मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण घेते. पत्नीला शिक्षण देण्याच्या कारणाने तो सहकारी बँकेचा राजीनामा देतो आणि जालन्याच्या भूविकास बँकेत नोकरीला रुजू होतो. दरम्यानच्या काळात त्याला पुन्हा एकदा जालन्यातील ही नोकरी सोडून बीड जिल्ह्यातील सहकार खात्यात प्रशासक म्हणून काम पाहावे लागते.

स्मिता विश्वनाथला सुख दुःखाच्या प्रसंगी साथ देते. मुलांचा व्यवस्थित सांभाळ करते. ग्रामीण रुढी परंपरेनुसार एक प्रकारे स्मिताची चौकट ठरून जाते. विश्वनाथची आई शोषित स्त्री आहे. विश्वनाथच्या आईचा विवाह हा बालवयात बिजवरिशी झाल्याने, दीर्घकाळ वैधव्य सोसलेली ती स्त्री आहे. लग्न झाल्यानंतर एकूणच या सहकारात आपला कोंडमारा होतो म्हणून विश्वनाथ मन रमवण्यासाठी पुढील शिक्षण घेत राहतो. पुस्तक , कन्या आणि संसार हीच त्याची मन रमण्याची ठिकाणे आहेत.

कादंबरीतील मुख्य आशय

कादंबरीच्या मध्ये आलेला कालखंड हा १९५६ ते १९७५ या कालावधीतील आहे. कादंबरीतील कालावधी आणि व्यक्तिरेखा या सर्वच कल्पनेच्या पातळीवर लेखकाने रेखाटलेल्या आहेत. तरीही समाज वास्तवाचे एक चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. स्वातंत्र्यानंतर लोकशाहीने विकासाचा मंत्र दिला. ज्या मार्गातून शक्य असेल तिथे-तिथे विकासाचे बीज पेरले गेले. मात्र अल्पकाळातच विघातक शक्तीने, अविचाराने डोके वर काढले आणि भ्रष्टाचार, वशिलेबाजी मतदाना वर डोळा ठेवून काम करणे हे प्रकार वाढीस लागले.

समाजात याच काळात अशाच प्रकारे वेगवेगळ्या योजना शासनाच्या माध्यमातून येऊ लागल्या. ग्रामीण भागातील तरुणही शिक्षण घेऊ लागला. शिक्षणाची मक्तेदारी बाजूला होत बहुजन समाजातील तरुण नोकरी, व्यवसाय, राजकारण करू लागले. पण त्यासोबतच या काळात समाजात एक ऐतखाऊ वृत्ती वाढल्याचे दिसते. कारण ज्या काही योजना आल्या होत्या त्यामध्ये सुलभ कर्ज ही सुद्धा योजना होती. अर्थ संस्थांकडून असे कर्ज घेऊन शेतकऱ्यांनी त्याचा विकास कामांसाठी सदुपयोग करावा. स्वतःचा व पर्यायाने समाजाचा विकास साधावा. अशी कर्ज देण्या पाठीमागे भूमिका होती. पण कर्ज मिळते म्हटल्यावर लोकांनी कर्ज घ्यायला सुरुवात केली. मात्र उपयोग दुसऱ्याच कामांसाठी केला. सहाजिकच हेतू बाजूला पडून लोकांचे व्यवहार चालू राहिले, असे हे चित्र होते. यामध्ये सगळ्याच सहकारी संस्था संस्थांचा समावेश होतो. जिल्हा सहकारी बँक, भूविकास बँक, स्वस्त धान्य दुकान,

विकास सोसायटी, दूध संस्था, सूतगिरणी संस्था या सगळ्यात संस्थांमध्ये हे चित्र सर्रासपणे सुरू झाले. अगदीच काही अपवादात्मक विकासाच्या गोष्टी घडू लागल्या. बाकी अगदी वर पासून शेवटच्या फळी पर्यंत भ्रष्टाचाराच्या मुळ्या हळूहळू वाढायला लागल्या.

या सहकार क्षेत्रामध्ये काही मोजके नियमाने काम करणारेही अधिकारी येतात. अशा वेळेला स्वार्थासाठी लोकं त्यांच्या विरोधात वरिष्ठांकडे तक्रारी करतात. त्यांची बदली झाल्यावर नियमबाह्य काम करणारा एखादा अधिकारी आला, तर आपली कामे झटपट होतील, ही लोकांची धारणा असते. सचोटीने काम करणाऱ्या माणसाची कदर या सहकार क्षेत्रात नसल्याचे विश्वनाथच्या व्यक्तिरेखेतून नमूद केले आहे. लाच देणे- घेणे हा गुन्हा असला, तरीही सवयीचा भाग बनलेला दिसतो. वरिष्ठ अधिकारी हाताखालच्या कर्मचार्यांशी उद्धट वर्तन करताना दिसतात. चतुर्थश्रेणी कर्मचार्यांना साहेबांच्या लहरी सांभाळाव्या लागतात. बरेचदा त्यांच्या घरची काम या कर्मचार्यांना करावी लागतात. संस्थांचे पदाधिकारी, चेअरमन, व्हॉईस चेअरमन तिथल्याच एखाद्या गेस्टहाऊसवर मुक्काम करतात. दैनंदिन कारभारात ढवळाढवळ करतात. बऱ्याचशा सेवकांच्या नेमणुका सुद्धा आपल्या मर्जीतल्या माणसांच्या अशा केलेल्या असतात. त्यामुळे सेवक वर्ग सुद्धा अशा पुढार्यांची हुजरेगिरी करून आपली नोकरी टिकविण्याची पराकाष्ठा करत असतो.

या संस्थांमध्ये नोकर भरतीही सहसा शैक्षणिक पात्रता, अनुभव सहकाराचा डिप्लोमा पाहून होत नाही. तर वशिलेबाजी, चिटट्या-चपाट्या, सगेसोयरे संबंध, ओळखीपाळखी, मतदान या गोष्टी लक्षात घेऊन होतात. वर्तमानपत्रात नोकर भरतीच्या जाहिराती देऊन मुलाखतीचा फार्स केला जातो. चुकून एखादा या सगळ्या बाहेरील उमेदवार घेतला गेला, तर त्याला सेवेत टिकू दिले जाईल की नाही याची खात्री नसते. एकमेकांचे हितसंबंध जपण्यासाठी कधीही कुणालाही बळी दिले जाते. कर्मचार्यांने विनातक्रार, अपमान सहन करून, खाली मान घालून नोकरी करायची. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवायचा नाही, अशीच एकूण कार्यपद्धती पाहायला मिळते. हा सगळा व्यवहार भावनाशून्य, संवेदनाशून्य असा आहे. अर्थव्यवस्थे सोबतच माणसांची मनेही पोखरलेली आहे. 'विषवृक्षाची मुळे' मधील विश्वनाथ तरटे याचा पावलोपावली अनुभव घेतो.

शिवाय सहकारी सोसायटीच्या कर्मचार्यांची वेतनश्रेणी, सेवा नियम, पेन्शन, इयुटी, प्राव्हीडंड फंड असे काही प्रश्न आहेत जे चटकन सुटत नाहीत. नोकरीतील इयुटीच्या मनाने पगार अपुरा असतो. हा अपुरा पगार वेळवर होतच नाही. सहाजिकच महागाई वाढत चालली, त्यावर उपाय म्हणून अशा सोसायटींमध्ये काम करणारे लोक हे भ्रष्टाचार करण्यास प्रवृत्त होतात. आपली संघटना नाही त्यापेक्षा एखाद्या प्रकरणात थोडीफार मिळकत मिळवून संसार सुखाने केला, तर काय बिघडले? असा विचार त्यांच्या मनात प्रबळ होताना दिसतो. सेवकांच्या दृष्टीने मुख्य कचेरीत काम करणे तसे फायद्याचे ठरते. कारण प्रमोशनच्या दृष्टीने तिथे राहिल्याने पुढार्यांशी संपर्क वाढतो. त्यासाठीच मुख्य कचेर्यात वरचेवर काम घेऊन जाणे, हा फायद्याचा मार्ग असतो. सहकारामध्ये नोकरी करायची असेल तर प्रामाणिक राहून चालत नाही, असा सल्ला विश्वनाथचा मित्र लोखंडे देतो, ते याचमुळे.

सहकारी संस्थांचे पदाधिकारी मात्र वाममार्गाने संपत्ती मिळविण्यात तयार होतात. एखाद्या राजकारणी पुढार्यांच्या वरदहस्ताने ते आपला स्वार्थ साधतात. कापूस केंद्र, दूध केंद्र या सहकारी संस्थांचे भ्रष्टाचार अशा पुढार्यांच्या वरदहस्ताने चालतात, हे समाज वास्तव आहे. यातले भ्रष्टाचार सहसा

उघडकीस येत नाहीत. पुढार्यांचे सहकार मंत्रालयपर्यंत संबंध असतात. निरक्षर शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्या नावाच्या पावत्या फाडल्या जातात. रकमाही वसूल होतात. पण कर्ज खात्यावर मात्र जमा दाखविली जात नाही. कधी अशा प्रकारचा भ्रष्टाचार उघडकीस आला तर रोख रक्कम जमा करणे शक्य नसते. अशा वेळेला संस्थेचे पदाधिकारी आत्महत्येस प्रवृत्त होतात, हे एक आजचे समाज वास्तवच आहे.

स्वस्त धान्य दुकानदार यांचे शोषण तर एक आणखी आतली गोष्ट आहे. दुकानासाठी मिळणारा कोठा दुकाना पर्यंत पोहोचतच नाही. बरेचदा हा कोठा पुरवठा अधिकार्यांकडून शहरात परस्पर व्यापार्यांना विकला जातो. अधिक कोठा वाढवून हवा असेल तर त्यासाठी सुद्धा पैसे मागितले जातात. अशा वेळेला दुकानावर उपलब्ध कोठ्यातून गरजूसाठी वितरित केला जाणारा कोठा कीती असतो, हा प्रश्नच असतो. त्यामुळे या दुकानदारांना सुद्धा या व्यवस्थेचे बळी व्हावे लागते. इच्छा असो अगर नसो या प्रवाहात स्वतःला सामावून घेत ही माणसे वर्षानुवर्षे दुकानं चालवताना दिसतात.

सहकारी संस्थांच्या शिडीवरूनच राजकारणात एक एक पायरी गाठता येते, हे सुद्धा एक आधुनिक सत्य आहे. म्हणूनच जिल्हा सहकारी बँकेच्या विशेष सर्वसाधारण सभेच्या निमित्ताने कार्यकर्त्यांचे मेळावे घेतले जातात. निवडणुकांचा प्रचार होतो. अशा निवडणुकांचा खर्च जिल्हा बँकेने करण्याचा संकेत आहे. तालुक्यातील सेवा सहकारी संस्था, जिल्हा बँका, कुक्कुट पालन संस्था, दुग्ध संस्था आणि सहकारी साखर कारखाना या सर्व संस्था हातात ठेवण्यासाठी म्हणूनच पुढार्यांच्यात धडपड चालते. सहकारातून राजकारणात जाण्याची पद्धत एक प्रकारे याच कालखंडात रुढ झाली. पुढे सत्तास्पर्धा, या स्पर्धेत टिकण्यासाठी पुन्हा एकदा याच आर्थिक संस्थांचा फायदा राजकारणी होऊ लागले. 'एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ,' हे एकेकाळचे सहकार संस्थांचे ब्रीदवाक्य होते. पण हळूहळू एकमेकांच्या हातात हात धरून भ्रष्टाचार करू अशीच एक मानसिकता तयार झाली.

ग्रामीण भागातील लोकही आता हुशार झालेत. सत्ताधार्यांच्या मागे सत्ता असेपर्यंतच फिरतात. एकदा सत्ता गेली की त्यांच्या मागे जात नाहीत. कारण आता आपल्याला फायदा होणार नाही ही वृत्ती त्यामागील आहे. 'विषवृक्षाची मुळे' मधील खेड्यांच्या सोसायटी वरून हे स्पष्ट होते. तरीही ग्रामीण जनतेचे आर्थिक प्रश्न या संस्थांशी संबंधित असतात. हीच ग्रामीण भागातील अर्थ पुरवठ्याची केंद्रे आहेत. या सर्वच सोसायट्यांचा कर्जदार हा प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्ग आहे. भारतातील शेती ही पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे, काहीवेळा नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ अशी स्थिती निर्माण होते. अशा वेळेला कर्जदाराला कर्ज भरणा करणे अशक्त होते. रोजच्या उदरनिर्वाहासाठी लोकांना कारखान्याच्या ऊस तोडणी टोळीमध्ये मजूर म्हणून जावे लागते. अशा या आधीच परिस्थितीने गांजलेल्या लोकांकडून वसुली करणे म्हणजे एक प्रकारे त्यांच्या संसारात माती कालावण्यासारखे आहे. या कादंबरीच्या नायकाला हा ही अस्वस्थ करणारा अनुभव येतो.

तरीही थकबाकी वाढल्यावर वसुली करणे हा भाग महत्त्वाचा मानला जातो. बरेचदा घेतलेले कर्ज विकासासाठी वापरले गेले नाही. कर्ज वाढत गेले त्यातून परतफेड करण्याची प्रवृत्ती हळूहळू मंदावली. ग्रामीण समाजाच्या मनोधारेणेत आलेला आहे एक नवीन बदल होता. घरावर जप्ती येऊ लागली पण लोक या सगळ्याला हळूहळू निर्ढावत गेले. तर काही वेळेला गरिबांचे शोषणही होऊ लागले.

ग्रामीण भागाचा कायापालट घडविण्यासाठी ही सहकार चळवळ सुरू झाली होती. सहकाराचा अमृत वृक्ष लावून सगळ्यांच्या पर्यंत त्यातील अमृताचा अंश पोहोचविणे. गरिबातल्या गरीब माणसाला ही समाधानाने जगू देणे हा सहकाराचा उद्देश होता. पण या सगळ्या वाढत्या अपप्रवृत्तींनी, अविचारांनी हा सहकाराचा वृक्ष जणू 'विषवृक्ष' बनला आहे. या विषवृक्षाची मुळे दिवसेंदिवस समाजजीवनाला पोखरत आहेत. अगदी आजही या सहकार चळवळीची ही विषमुळे कुठपर्यंत आणि कशी पोहोचली आहेत, हे पाहिलं तर एका भीषण समाज वास्तवाचा अनुभव सहजपणे येऊ शकणारा आहे. सहकाराचा वृक्ष 'अमृतवृक्ष' राहिला नसून तो जणू 'विषवृक्ष' बनला आहे. या विषवृक्षाच्या मुळ्या समाज पोखरत आहेत. अशा सहकार क्षेत्राचे चित्रण करणारी ही मराठीतील पहिलीवहिली आणि एकमेव कादंबरी असेल, असे या कादंबरीच्या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी म्हटलेले आहे.

निष्कर्ष

- १) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अगदीच नव्याने सुरुवात करणाऱ्या देशाचा एकूणच विकास व्हावा म्हणून सहकार चळवळ निर्माण झाले पण दुर्दैवाने त्यातील मूळ हेतू साध्य झालेला नाही.
- २) सहकार क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रकारच्या अपप्रवृत्ती, विकृती आल्या.
- ३) सहकार क्षेत्रात राजकारणाचा प्रवेश झाला आणि सर्वसामान्यांसाठी दिल्या जाणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तू सुविधा यांची गल्लत झाली. सहकार क्षेत्राचा पैसा राजकारणाकडे वळला
- ४) सहकार क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचार्यांचे शोषण करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती उदयास आल्या.
- ५) ग्रामीण शेतकऱ्यांसाठी या सहकारी संस्था महत्त्वाच्या असूनही त्यांच्यासाठीही त्या शोषणाचे केंद्र बनल्या.
- ६) शेतकऱ्यांमध्ये सुद्धा नव्या बदलाने जी समज, जाणीव यायला हवी होती, त्याऐवजी ऐतखाऊपणा आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती कमी होत गेली.
- ७) कर्ज मिळते म्हटल्यावर कर्ज घ्यावे ही मानसिकता वाढली, पण कर्ज फेडण्याची मानसिकता हळूहळू बदलली.

सारांश-

१९५६ ते १९७५ अशा कालखंडातील चित्रण असणारा असा कालखंड कल्पिलेल्या या कादंबरीत समाज वास्तवाचे एक चित्र स्पष्ट झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर या कालखंडात अनेक विचार आलेत. समाज परिवर्तन झाले समाजाच्या एकूण विकासासाठी विद्वानाने अनेक प्रकारच्या योजना आणल्या लहान मोठ्या अनेक सहकारी सोसायट्या तालुका गाव पातळीवर उभे राहिल्यात आणि एक प्रकारे भावी जगात परिवर्तन झाले मात्र समाजाच्या अंतर्मनातील एकूणच परिवर्तन स्थिती आहे त्याच पायरीवर रेंगाळत राहिले जातिभेद श्रेष्ठ-कनिष्ठ विवाह संबंध भावकी या गोष्टींच्या मध्ये सहसा बदल झालेल्या दिसत नाही त्यामुळे येणाऱ्या सोसायट्यांच्या मध्ये सुद्धा ही हीच वस्तुस्थिती आजही आहे कारण या सोसायट्यांमध्ये कर्मचारी म्हणून काम करणारे माणसं याच मानसिकतेतून घडलेले आहेत निवडणूक मग ती कोणतीही असो प्रतिष्ठेची करायची आणि त्यासाठी सहकारी संस्थांकडून कर्ज घ्यायचे हे चित्र आजही सर्रास पाहायला मिळते या कर्जाची परतफेड होते की नाही याची कुठेही माहिती नसते कारण स्वार्थी अपप्रवृत्ती विषाच्या मुळ्या या सगळ्यांच्या मध्ये भिनलेल्या आहेत

संदर्भ-

- १) प्रादेशिक मराठी कादंबरी स्वरूप आणि विश्लेषण- प्रा. डॉ. भास्कर शेळके
- २) मराठी ग्रामीण कादंबरी- रवींद्र ठाकूर
- ३) ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध- नागनाथ कोतापल्ले
- ४) मराठी प्रादेशिक कादंबरी तंत्र आणि स्वरूप- मदन कुलकर्णी

ACADEMIC COLLEGE LIBRARIES ROLES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA

Mr. Kishor Manikrao Waghmare

Librarian,

Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,

Tal. Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg, Maharashtra-416810.

Abstract:

Emerging technological revolution is a wheel of library's transformation from traditional to virtual libraries. Tremendous changes have taken place in the libraries due to the advancement of Information Communication Technologies. In this article, authors have described the growth of libraries, transformation of libraries, its need and the new face of academic libraries. In this transformational phase, the concept of reengineering has applied to the academic libraries to change its face drastically to cope up with the modern expectations of librarian. Hence the concept and its detailed applications are discussed in this article.

Keywords: *Reengineering Libraries, Libraries Transformation, ICT tools, Library services, etc.*

Introduction:

Everyone is witnessed to the development in all the sectors and the way of doing things. Just two decades ago, teachers were using usual tools and methods to teach but now a days the tools for the same are advanced and more convenient than earlier. We are using online resources for research where earlier it was depending upon printed resources available in nearby libraries. Library and information professionals have to keep futuristic approach to avoid such problems due to the lack of knowledge and adoption of recent technologies. Higher Education System more focussed on adoption of new technology in teaching learning and related processes. Library is an integrated part of the Higher Education System. Hence, it is compulsory to adopt new technology to change the old way to increase the quality of library and information service. In such a fast changing environment, drastic changes are required.

Chris D. Ferguson, (1997) calls for reengineering libraries "in ways that bring librarians and technologists together within a common service environment" to meet users' needs in a more effective manner. Reengineering is the term which used for such drastic change and dramatic improvement in cost, quality, service and speed. Reengineering has its own theory and practice. Undeveloped academic libraries have needed such techniques like reengineering to be a good library and resource centre. Now the current era is depended upon the web therefore they expect and prefer most of the services on web. Hence this is the prominent time to use web platform for library and information services. Shastri (2013) have stated about the web platform as "Bridge the digital divide and access to digital resources will definitely help to provide effective and valuable information services to library patrons in order to satisfy their information needs and for that librarians should perform the role of webmaster".

Hence, considering the significance of reengineering of academic libraries, it needs to rethink on present problems perspective which may unable to fulfil multidimensional needs of the user.

A. Challenges in reengineering of academic libraries:

Reengineering of library is not an easy job for librarians. It requires systematic planned efforts to apply new tools and techniques to the library. In challenges perspective, LIS professionals may face following major challenges while going for reengineering process:

1. Prove the need and approval from higher authorities

While librarian think on the reengineering their library, they need to prepare its need and benefits to present in front of higher authorities. If they approve and support for the further process, librarians may do better.

2. IT infrastructure

Basically Reengineering of library is a transformation of library services, its collection, and other housekeeping tasks. If, traditional ways of doing things are not beneficial for today, it needs to replace with new ways and means which definitely application of newer technological tools. Hence it is necessity of libraries that develop IT infrastructure for delivering library and information services with preferable and efficient way.

3. Digital information management

In the changing scenario, digital information management became important role of librarian. He / she have to handle Issues of information ownership, rights management, data curation, preservation, communication, dissemination of digital information, etc.

4. Budget

Most of the libraries are always facing financial crunch if they try to acquire all the information in all the forms and formats. Hence, budget is the crucial aspect for any library. Though, the library has financial issue, its need to go through open education resources to cater users need such as DOAJ , DOAB, Nation Digital Library (NDL), Shodhganga, Vidyandhi, E-Prints, NPTEL, e-PG Pathshala and so many. Likewise there are many good open source software also available for the low budget libraries to automate and digitise the library.

5. Training to library staff

Frances C. Wilkinson and Linda K. Lewis (2006) have discussed in their article about the importance of training to the library staff. According to them 'Education is a core mission of all libraries. Libraries should make the same commitment to educating their personnel that they have made to educating their users. Training is pivotal in the development of library employees. It enables them to provide better service, to become more skilled employees, and to enhance their personal development' If staff is trained, they would serve better. In large libraries, without skilled professionals the libraries will remain warehouses.

6. Detailed plan of action

While implementing reengineering techniques to library, it needs to follow steps of reengineering. Librarians have to think from the basic to advance in order to transform the library into new process which are helpful to save the cost, and increase the quality and speed in the library and information services. Hence, the flow chart should be made for changes step by step.

7. Support system

To reengineering the library, LIS professionals required support in terms of finance, trained manpower, instrument, forming new policies, etc. without support it is difficult to maintain all the tasks in the reengineering process. This support required from the higher authorities and also the team of library staff.

8. Policy and procedure for new form of library:

New policy and procedure is required for the new form of library housekeeping tasks and information services. For smooth functioning of new system, need to describe its policies, rules, regulations for the staff and users also. These are the scholarly tasks which need to perform to LIS professionals.

B. Scope for reengineering of academic libraries:

Mornati, (2000) Says that 'Seeking quality in every aspect of library organisation has to become a permanent goal in order to keep a main role as information providers for our users. One the other hand, pressure for new services is forcing us to keep the rapid pace of change in the information world. Libraries have to join resources and to cooperate to be able to face the challenge of digital information and globalisation'. The main approach is to find the scope where libraries have opportunities to change or adopt innovative services and facilities in the libraries.

1. Library web page:

Web page is a new way of providing library and information services. Most of the library and information services may be provided through library web page such as new book display, web OPAC facility, Online book reservation, checking borrowing books online, recommendations, list of e-journal with archives, list of subscribed databases / e- journals / e-books with link, link to institutional repository, Ask librarian, etc. beside this, a library website hosts various types of useful information to the user such as library timing, various policies, rules and regulations, library resources details and many more regarding library.

2. Database searching tools:

Today, database subscription is not enough for library; it should have web scale discovery services, federated search tools for quick retrieving required information. Search and retrieval mechanism is more important than subscription of information resources.

3. Self-service system:

A self-service system is required for big libraries where user can self-check in and check out items, renewals and payment of over dues. RFID technology is able to provide such platform for the user. This system needs one time investment but after all, it is beneficial for the library as well as user.

4. User instructions / notifications

Most of the Integrated Library Management Software (ILMS) provides notifications to the user through email / message. Such ILMS can be used to provide alert service, check-in , check-out notification, overdue instructions to the user time to time.

5. Reference service

Reference service is the personal assistance to the library user for finding their required information. The reference librarian also called the navigator of information superhighway.

Earlier, the reference librarian was offering reference service at the desk of library. ICT has had a big effect on reference service. Recently the service has been reengineered and offering online platform, quick service, online search service, FAQs, and many more. Likewise, the nature of reference service has been totally changed in comparison to traditional reference service. Few examples of reference services in today's era are Librarians' Internet Index, Digital Librarian, Infomine, CyberStacks, Refdesk.com, Virtual Refence Desk, etc. these are providing modern reference services to the user on through online platform.

6. Collection development

As all we know about 4th law of library science that library is growing organism. If the balance would be maintained in the collection development i.e. print and non-print resources, the space will be managed and the remote access also possible. Hence, such policies need to develop in order to maintain quality collection in the both forms which needed.

7. IT infrastructure

To provide information services in e-form, library needs to have proper IT infrastructure. Unless and until required ICT infrastructure establish, library can't offer information services and facilities such as Web OPAC, CAS, SDI, Photocopy, Indexing, Internet, CD/DVDs access, access to e-resources, federated search, self-issue, return, renewal service, etc. These are the expected services and facilities of today's user.

8. Collaboration:

The libraries also have an opportunity to collaborate with other institutions, university libraries, publishing industry, etc. the collaboration will help librarians to share their expertise and resources to achieve good results.

9. Consultancy for IPR:

In this regard, Handa and Bhatt (2015) have written that "The librarians in the digital environment have the same responsibility to collect information and help the readers by giving it even electronic format. The role of librarian is to be protected and enhanced. The copyright protection should be encouraging the use of information for creativity and not for creating hurdles in the use of information. The Librarians should continue to work as catalyst for the free flow of information between the owners of copyright and the users of the information". Now days, users are using and sharing information without any knowledge of IPR, sometimes in those situation librarians have to guide them when user asks. Hence, consultancy is one of the roles of librarian under the fare use term.

Conclusion:

The transformation of libraries is the need of today's digital era. In this technological advanced society, libraries have to keep such reliable, authentic, qualitative and expected information and the recent tools of ICT. Hence, reengineering of libraries is a right approach towards the development of libraries. LIS professionals need to consider the scope which discussed above for the development of libraries. Obviously there are many challenges in the path of reengineering but librarians have to keep such positive approach in this area. May be there is more scope for reengineering of libraries, it depends on available finance, support from higher authority, their users need, etc. The essence of reengineering of library is to provide better access of information resources to the user by applying five laws of library science given by Dr. S. R. Ranganathan. Academic

libraries will always be precious for the teachers, researchers and students if libraries accept the dynamic progress.

References:

1. Chris D. Ferguson, C. A. B. (1997). The Shape of Services to Come: Values-Based Reference Service for the Largely Digital Library. *College and Research Libraries*, 58(3), 252–265. <https://doi.org/10.5860/CRL.58.3.252>
2. Frances C. Wilkinson and Linda K. Lewis. (2006). Training programs in academic libraries. *Research Gate*, 356–365.
3. file:///C:/Users/Ganesh/Downloads/Training_programs_in_academic_libraries.pdf
4. Handa, S., & Bhatt, K. (2015). Intellectual Property Rights (IPR) in Digital Environment : an Overview in Indian Digital Environment. *International Journal of Digital Library Services*, 5(2), 117–123. http://www.ijodls.in/uploads/3/6/0/3/3603729/vol-5_issue-2.117-123.pdf
5. Mornati, S. (2000). *Re-engineering user services in physics libraries: a transition phase between old expectations and new opportunities*. High Energy Physics Libraries Webzine. <http://webzine.web.cern.ch/webzine/1/papers/4/>
6. Shastri, D. and P. C. (2013). Reengineering library services with emerging technologies. *9th International CALIBER - 2013, INFLIBNET Centre, Gandhinagar, Gujarat, March 21-23, 2013*, 1–11.

भारत आणि सार्क
INDIA AND SAARC
(SouthAsianAssociation for Rural Cooperation)

प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई
पाटपन्हाळे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविध्यालय
तालुका - गुहागर, जिल्हा - रत्नागिरी, ४१५७२४.
९४२११८६४४१ ; 408prabhat@gmail.com

प्रस्तावना -

परराष्ट्र संबंध किंवा आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा संकल्पनेमध्ये जगातील विविध देशांचे परस्परांशी असणारे संबंध कशा प्रकारचे आहेत,त्याच बरोबर जागतिक स्तरावर घडून आलेल्या एखाद्या घटनेमुळे देशा देशांच्या संबंधामध्ये कसे बदल घडून येतात इत्यादीचे विश्लेषण व अध्ययन केले जाते. आंतरराष्ट्रीय संबंध ही संकल्पना विषद करताना विचारवंत हेन्स. जे. मॉर्गेथॉ यांनी असे मत मांडले आहे की, “राष्ट्रा राष्ट्रा मध्ये सत्तेसाठी चाललेला संघर्ष आणि त्यासाठी केलेला सत्तेचा वापर म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण किंवा संबंध होय”. पूर्वी प्रमाणे आज जरी एक देश युद्धाद्वारे दुसऱ्या देशावर प्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवत नसला तरी आर्थिक, व्यापारी इत्यादी मार्गांनी दुसऱ्या देशावर मनोवैज्ञानिक वर्चस्व कसे निर्माण करता येईल यासाठी मात्र प्रयत्न केले जात असल्याचे सर्वत्र दिसून येते आहे. १९९० नंतरच्या काळात जगभरात काहीश्या सक्तीने लागू लागू केल्या जात असलेल्या जागतिकीकरणाच्या (LPG) धोरणामागेही हाच छुपा उद्देश आहे हे लक्षात येते.

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा व परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करताना आपले जगातील बलाढ्य राष्ट्रांशी कशा प्रकारचे संबंध होते व आहे हे अभ्यासण्या बरोबरच आपल्या शेजारील देशांबरोबर भारताचे कोणत्या प्रकारचे संबंध राहिले आहेत.याचाही विचार करणे आवश्यक ठरते. आपल्या सीमेलगत, पाकिस्तान, नेपाळ, चीन, बांगलादेश व श्रीलंका, भूतान हे देश आहेत. या देशांशी असणाऱ्यासंबंधाचा विचार केला असता भारत आणि पाकिस्तान यांच्या सुरुवातीपासून संघर्षाचे वातावरण राहिले आहे. चीन बरोबर हि १९६२ मध्ये आपले युद्ध झाले होते. तेव्हापासून आज पर्यंत आशिया खंडातील महासत्ता बनण्याच्या दृष्टिकोनापासून भारत व चीन यांच्यात संघर्षात्मक सत्ता स्पर्धा राहिली आहे. श्रीलंकेतील सिंहली व तामिळी या दोन वंशातील संघर्षामध्ये भारताने प्रत्यक्ष कोणताही सहभाग घेतला नव्हता.परंतु युनो (UNO) च्या शांती सेनेद्वारे भारताचे सैन्य श्रीलंकेमध्ये लिट्टे (LTTE) च्या लष्करी कारवाई केली. यांच्याच परिणामातून माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांची हत्या झाली. त्यामुळे हे संबंध काही अशी बिघडले होते. नेपाळ बरोबर आपले संबंध बऱ्यापैकी राहिले आहेत. कारण नेपाळ मधील राजकीय अस्थिरतेमध्ये भारताने कधीही फारसा हस्तक्षेपकेलेला नाही. बांगलादेश बरोबर आपले संबंध समाधानकारक आहेत. कारण पाकिस्तानच्या वर्चस्वाखालुन बांगलादेशाला स्वतंत्र करण्यासाठी भारताने लष्करी मदत केली होती. अशा प्रकारेभारत आणि शेजारील देशामध्ये बरे-वाईट परस्पर संबंध अस्तित्वात आहेत. या सर्वामध्ये समान मुद्यावर परस्पर सहकार्य करण्यासाठी एखादी

संघटना अस्तित्वात असावी या विचारातून १९८५ मध्ये 'सार्क'(SAARC) या नावाची संघटना स्थापना झाली. यामध्ये सुरुवातीला भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, बांग्लादेश, श्रीलंका, भूतान आणि मालदीव या सात देशांचा समावेश होता. त्यानंतर २००६ मध्ये या संघटनेत अफगाणिस्तानचा समावेश करण्यात आला आहे. यापैकी भारत हा धर्मनिरपेक्ष विचारसरणीचा देश आहे. पाकिस्तान, बांग्लादेश, मालदीव आणि अफगाणिस्तान हे मुस्लीम धर्मीय देश आहेत. श्रीलंका व भूतान हि बौद्ध धर्मीय देश आहेत तर नेपाळ हा हिंदू धर्मीय देश आहे. या सर्वांमध्ये धार्मिक विविधता असली तरी दक्षिण आशियाच्या सर्वांगीण विकासासाठीही संघटना स्थापन झाली आहे.

सार्कची संकल्पना व स्थापना -

दक्षिण आशियाचा सर्वांगीण विकास व्हावा त्यासाठी एखादे क्षेत्रीय संघटन असावे हा विचार बांग्लादेश अध्यक्ष झिया ऊर रेहमान यांनी मांडला होता. त्यासाठी त्यांनी एक प्रस्ताव तयार करून दक्षिण आशियातील सर्व देशांना पाठविला. यामध्ये अमेरिका व रशिया यांनी स्थापन केलेल्या (नाटो) आणि (वॉर्सा) या संघटनाप्रमाणे दक्षिण आशियामध्येही एखादी संघटना असावी. दक्षिण आशियाच्या सर्वांगीण विकासासाठी या भागातील देशांनी परस्परांना सहकार्य करावे. आर्थिक व औद्योगिक विकास, दळणवळण, पर्यटन इत्यादी मुद्द्यांना सहकार्याचे क्षेत्र म्हणून प्राधान्य द्यावे असे स्पष्ट केले होते. या प्रस्तावाला मुर्त स्वरूप देण्यासाठी त्यांनी आशियातील देशांना भेटी दिल्या. या देशांनी एकत्र येऊन शिखर परिषद घावी असाही विचार त्यांनी मांडला होता. त्यानंतर सार्कमधील सातही देशांच्या परराष्ट्र मंत्र्यांच्या सार्क निरीक्षक देश सचिवांची २१ ते २३ एप्रिल १९८१ मध्ये कोलंबो येथे बैठक झाली. यामध्ये शेती, ग्रामीण, आरोग्य व लोकसंख्या इत्यादी सहकार्याची क्षेत्रे ठरवून त्याचा अभ्यास करण्यासाठी तज्ञांची एक समिती नियुक्त करण्यात आली. पुढे नोव्हेंबर १९८१, ऑगस्ट १९८२, मार्च १९८३ आणि जुलै १९८४ मध्ये ठिकठिकाणी त्यांच्या बैठका झाल्या. यातून क्षेत्रीय विकासाचा एक आराखडा तयार करण्यात आला. त्यानंतर १ व २ ऑगस्ट १९८३ रोजी सातही देशांचे परराष्ट्र मंत्री दिल्ली येथे एकत्र आले त्यांच्या बैठकीत सार्कच्या संघटनेची औपचारिक घोषणा केली गेली आणि त्यानंतर भूतानची राजधानी थिंबु येथे यावर शिक्कामोर्तब झाले.

बांग्लादेशची राजधानी ढाका येथे ७ व ८ डिसेंबर १९८५ रोजी भारत ,पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका व मालदीव या सात देशांचे प्रमुख एकत्र आले या ठिकाणी त्यांनी दक्षिण आशिया क्षेत्रीय सहकार्य संघटना म्हणजेच सार्क या संघटनेची अधिकृत स्थापना केली. या वेळी सार्कची उद्दिष्टे मुलभूत तत्वे निश्चित करण्यासाठी व सार्कच्या कामकाजासाठी एक घटना बनविण्यात आली. त्यानुसार सार्कच्या शिखर परिषदा कधी घ्याव्यात ते ठरवून सार्कच्या यशस्वी कामकाजासाठी मंत्री परिषद, स्थायी समिती, तांत्रिक समिती, कार्यकारी समिती, वित्तीय सचिवालय इत्यादी समित्यांची निर्मिती करण्यात आली. सार्कचे १४ वे अधिवेशन (दिल्ली) येथे होते. यावेळी म्हणजे १३ एप्रिल २००७ रोजी अफगाणिस्तान चा सार्क मध्ये समावेश करण्यात आला.

सार्कची उद्दिष्टे -

सार्कमध्ये समाविष्ट असलेल्या देशांचे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन करणे व लोकांचे कल्याण साधने हा सार्कचा मूळ उद्देश आहे. त्यासाठी खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

- १) सदस्य देशातील जनतेच्या कल्याणात व रहाणीमानात व सुधारणा करणे.
 - २) आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास साधने व जनतेला विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
 - ३) सदस्य देशांची सामुहिक आत्मनिर्भरता बळकट करणे.
 - ४) सदस्य देशामध्ये परस्परांच्या समस्या आणि प्रश्न याविषयी सहानुभूती निर्माण करणे.
 - ५) सदस्य देशामध्ये आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक सहकार्य वाढविणे.
 - ६) इतर विकसनशील देशांबरोबर सार्कचे मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे.
 - ७) सदस्य देशामधील सामुहिक हीतसंबंधावर सहमती प्रस्थापित करणे.
 - ८) इतर विभागीय व्यापार संघ आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना यांच्या बरोबर सार्कचे सहकार्य वाढविणे.
- सार्कची तत्वे-

दक्षिण आशियातील सर्वच राष्ट्रांनी दक्षिण आशियाच्या विकासाकरिता आधारभूत ठरतील अशी काही तत्वे खालील प्रमाणे स्वीकारली आहेत.

- १) सदस्य राष्ट्रे परस्परांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि भौगोलिक एकतेचा आदर करतील.
- २) परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप केला जाणार नाही.
- ३) परस्परांच्या हितासाठी व फायद्यासाठी सामुहिक प्रयत्न केले जातील.
- ४) सदस्य राष्ट्रांमध्ये सार्वभौम समानता असेल.
- ५) सार्कच्या व्यासपीठावरून जे करार केले जातील ते सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी द्विपक्ष किंवा बहुपक्ष पातळीवर केलेल्या कराराशी विसंगत असणार नाही.
- ६) सार्कच्या व्यासपीठावर झालेले करार सदस्य राष्ट्रांनी इतर राष्ट्रांबरोबर केलेल्या करारांची जागा घेणार नाहीत.

सार्कच्या कार्यातील अडथळे-

१९८५ मध्ये सार्क संघटनेची स्थापना दक्षिण आशियाच्या सर्वांगीण विकासाकरिता झाली. परंतु पूर्ण ताकदीने संघटनेची उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये काही अडथळे निर्माण झालेले दिसून येतात. त्यांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

१. वैचारिक विविधता

सार्कमध्ये सहभागी झालेल्या देशामध्ये धार्मिक विविधता आहेत. भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका व मालदीव व नव्याने सहभागी झालेले अफगाणिस्तान येथे मुस्लीम धर्मीय, भूतान व श्रीलंकेतील बौद्ध धर्मीय, नेपाळमध्ये हिंदू धर्मीय तर भारतामध्ये बहुधर्मीय जनता रहात असल्यामुळे येथे विचारांची भिन्नता दिसून येते. प्रत्येक धर्माचा त्या देशातील जनतेवर त्यांच्या आचार विचारावर प्रभाव पडत असल्यामुळे साहजिकच कोणत्याही मुद्याबाबत सहजासहजी वैचारिक एक वाक्यता निर्माण होण्यामध्ये अडथळे येत आहेत.

२. पूर्ण सहकार्याचा अभाव

सार्कमध्ये एकत्र येऊन दक्षिण आशियातील देशांनी परस्पर सहकार्यातून सामुहिक विकासाचे धोरण ठरविले आहे. परंतु यातील काही देशामध्ये सार्कचे पूर्वीपासून परस्पर संघर्षाचे काही मुद्दे चालत

आले आहेत. त्यामुळे ती राष्ट्रे एकमेकांना प्रादेशिक व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकमेकांना सहकार्य करीत नाही.

उदा. युनोच्या व्यासपीठावर भारत आणि पाकिस्तान यांनी अनेक वेळा परस्पर विरोधी मतदान केले आहे.

३. दहशतवाद

सार्कमधील सदस्य राष्ट्रांमध्ये प्रत्येक ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात दहशतवाद दिसून येतो. काही ठिकाणी तर सार्कमधील राष्ट्रेच एकमेकांच्या देशात दहशतवादाची निर्मिती व प्रसार करताना दिसून येतात. त्यामुळे त्यांचे परस्पर विरोधी मत तयार झाले आहे. उदा. दहशतवादामुळे भारत विरुद्ध पाकिस्तान यांच्यात संघर्षाचे वातावरण आहे. पाकिस्तानची बांगलादेशावर अनेक वर्षे सत्ता राहिली होती. त्यामुळे पाकिस्तान विरुद्ध बांगलादेश असे संघर्षाचे वातावरण आहे. भारताने श्रीलंकेमध्ये केलेल्या शांती सेनेच्या कारवाईमुळे भारत श्रीलंका संबंधामध्ये कटुता निर्माण झाली. असे परस्परविरोधी संघर्ष सार्कमधील देशात असल्यामुळे दक्षिण आशियाच्या विकासात व सार्क च्या कार्यात अडथळे निर्माण झाले आहेत.

४. महासत्ता देशांची भूमिका

दक्षिण आशियातील सार्क संघटनेमध्ये समाविष्ट असलेल्या देशांवर व येथील बहुतांशी प्रदेशावर त्यांच्या स्वातंत्र्यापूर्वी इंग्रजांच्या सत्ता अस्तित्वात होती. कालांतराने हे देश स्वतंत्र झाल्यानंतर दक्षिण आशियामध्ये एक प्रकारची महासत्ता देशाच्या राजवटीची पोकळी निर्माण झाली. साधारणपणे १९५० नंतर जगाच्या व्यासपीठावर महासत्ता देश म्हणून वावरणाऱ्या अमेरिका – USA आणि रशिया – USSR यांनी दक्षिण आशियाई देशांना आपल्या गटामध्ये सामील करून घेण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. त्यामुळे सार्कमधील काही देश परस्परविरोधी असलेल्या अमेरिका – USA आणि रशिया – USSR या महासत्तांकडे आकर्षित झाले. त्यामुळे सार्कमधील देशांमध्ये एक वाक्यतेचा अभाव दिसून येऊ लागला. एका बाजूला सार्कच्या उद्दिष्टांवर कार्य करणे आणि दुसऱ्या बाजूला महासत्ता राष्ट्रांच्या मार्गदर्शनानुसार चालणे अशा सार्क मधील देशांच्या द्विधा परिस्थितीमुळे सार्कच्या कामकाजात अडथळे येऊ लागले होते.

५. परस्परांच्या देशातील हस्तक्षेप

सार्कच्या स्थापनेनंतर या संघटनेच्या कामकाजाची जी तत्वे ठरवली होती. त्यामध्ये सार्क मधील कोणताही देश दुसऱ्या देशाच्या अंतर्गत कारभारामध्ये कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करणार नाही असे ठरविले होते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र सार्कमधील सदस्य देश एकमेकांच्या अंतर्गत प्रश्नामध्ये हस्तक्षेप करीत आहेत.

उदा. पाकिस्तानचा अफगाणिस्तानच्या सत्ता निर्मितीमधील सहभाग, भारत पाकिस्तान यांच्यातील दहशतवादाचा प्रश्न, भारताचा श्रीलंकेतील शांतता स्थापनेच्या कारवाईतील सहभाग इत्यादीमुळे सार्कच्या सदस्य देशांमध्ये मतभेदाचे वातावरण निर्माण झाले आहे. यातून सार्कच्या कामकाजात अडथळे निर्माण होत आहेत.

६. परस्परावरील अविश्वास

सार्क संघटनेमध्ये सहभागी असलेले देश विविध धर्मीय आहे. त्यामुळे या देशातील जनतेची संस्कृती, आचार विचार व त्यातून निर्माण झालेली त्या त्या देशाची विचारधारा या बाबतीत पूर्णपणे

भिन्नता आहे. त्याचबरोबर काही देशांमध्ये फार पूर्वीपासूनच वेगवेगळ्या कारणावरून युद्ध सृष्ट्य संघर्ष होत आलेला आहे. त्यामध्ये ते सर्वजण सार्कमध्ये एकत्र आले असले तरी त्यांच्या मनात मात्र परस्परांबद्दल अविश्वासाचे वातावरण कायम आहे. या संघटनेतील भारत हा देश सर्व बाबतीत इतर देशांपेक्षा शक्तिशाली असल्यामुळे भारताचे आपल्यावर वर्चस्व निर्माण होईल काय ? असा एक संशय इतरांमध्ये निर्माण झालेला दिसून येतो. यामुळेच सार्कचे कामकाज अपेक्षे इतके चांगल्या रीतीने होवू शकलेले नाही.

७. सुरक्षिततेचा प्रश्न

दक्षिण आशियाची सुरक्षितता अबाधित ठेवण्याच्या हेतूने येथील देशांनी एकत्र येवून सार्क ही संघटना स्थापन केली. परंतु यातील काही राष्ट्रे इतर बलाढ्य देशांची मदत घेवून आपले संरक्षण वाढवताना दिसून येत आहेत.

उदा. अमेरिकेने पाकिस्तानला नाटो संघटनेच्या बाहेरील खास मित्र राष्ट्र असा दर्जा दिल्यामुळे भारताच्या आणि पर्यायाने दक्षिण आशियाच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला. काही प्रसंगी भारताला रशियाशी लष्करीसंबंध वाढवावे लागले. १९९८ पासून भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमध्ये क्षेपणास्त्रे आणि अण्वस्त्रे निर्माण करण्याची स्पर्धा सुरु झाली असल्यामुळे दक्षिण आशियाची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे. अलीकडच्या काळात चीन, पाकिस्तान व बांगलादेश यांच्यातील संबंध वाढत असल्यामुळे भारताला अमेरिकेशी संबंध वाढवून पर्यायी शक्ती संतुलन निर्माण करावे लागत आहे. यासारख्या मुद्यामुळे सार्कमधील देशात मतभेदाचे वातावरण निर्माण होऊन त्याच्या सार्कच्या कामकाजावर विपरीत परिणाम होत आहे.

८. व्यापार

दक्षिण आशियातील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गरीबी व आर्थिक मागासलेपण आहे. परंतु यावर मात करताना सार्क संघटनेला अपेक्षेप्रमाणे यश मिळत नाही. सार्कमधील राष्ट्रे आपापसातील व्यापार वाढवण्याच्या बाबतीत फारसे गांभीर्याने प्रयत्न करताना दिसत नाहीत.

उदा. भारतातील साखर, द. आशियातील देशाएवजी इतर देशांमध्ये जास्त निर्यात होते. भारतात लोखंड मुबलक प्रमाणात असूनही बांगलादेश ऑस्ट्रेलियाकडून लोखंड आयात करतो. यासारख्या विसंगत धोरणामुळे सार्कच्या आर्थिक विकासामध्ये अपयश येत आहे.

वरील प्रमाणे सार्क या संघटनेच्या कामांमध्ये विविध कारणामुळे अडथळे निर्माण झालेले दिसून येतात.

सार्क या संघटनेला आपल्या उद्दिष्टानुसार काम करण्यामध्ये वरील विविध कारणांमुळे मर्यादा येत असल्यातरी भारताने मात्र सार्क मधील सर्व देशांच्या प्रादेशिक विकासासाठी नेहमी सकारात्मक भूमिका घेतली आहे. पंडित नेहरू यांच्या पासून नरेंद्र मोदी यांच्या पर्यंत सर्वच पंतप्रधानांनी याचा दृष्टीने सार्कच्या बाबतीत परराष्ट्र धोरण अवलंबलेले दिसून येते. पूर्व पाकिस्तान (बांगलादेश) १९७१, श्रीलंका १९८७-८९, आणि मालदीव १९८८ या देशात भारताने केलेल्या लष्करी कारवाया या युनोची भूमिका आणि संबंधित देशांच्या विनंती नुसार सार्वभौमत्वाचे रक्षण यासाठी शेवटचा पर्याय म्हणून केलेल्या होत्या. १९९० नंतर शीत युद्धोत्तर काळात सार्क मधील विभागीय सहकार्य हा भारताच्या परराष्ट्रच्या धोरणाचा प्रमुख भाग राहिला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नवी दिशा देणाऱ्या 'गुजराल धोरण' यापासून ते सतत दिसून आले आहे.

सार्कचे यश कामगिरी-

सार्क या संघटनेची स्थापना होऊन सुमारे २८ वर्ष पूर्ण होत आहेत. एवढ्या प्रदीर्घ कालावधीमध्ये सार्कला जितके यश मिळणे आवश्यक होते तितके वरील काही कारणामुळे मिळाले नसले तरी दक्षिण आशियाई देशांच्या या संघटनेनेकाही प्रमाणात यशस्वी कामगिरी केलेली दिसू येते. ज्यामध्ये काही मुद्याबाबत का होईना एकत्र येऊन आशियातील वादग्रस्त प्रश्न सोडविण्यासाठी सार्कने काम केले आहे. यातील सार्कच्या यशस्वी कामकाजाचा उल्लेख पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) व्यापारी सहकार्य-

सार्क संघटनेचा सर्वात मोठा झालेला फायदा म्हणजे यातील सदस्य देशांनी राजकीय संघर्षाचे प्रश्न बाजूला ठेऊन आर्थिक विकासाच्या मुद्यावर व व्यापारी सहकार्यावर मोठ्या प्रमाणावर वाढ केली आहे.

२) सामाजिक प्रश्नावर कार्य-

सार्क मधील सदस्य राष्ट्रांना भेडसावणाऱ्या समान प्रश्नांपैकी गरिबी, बेकारी, लोकसंख्या नियंत्रण, महागाई, पर्यावरणाचे प्रश्न, महिलांचा दर्जा, लहान मुलांचा मानवाधिकार प्रश्न इ. वर एकमताने काम करून या प्रश्नाची सोडवणूक बऱ्यापैकी केली आहे.

३) भारताशी सुसंबंध -

सार्कमुळेच भारत आणि पाकिस्तान या देशांना आपल्यातील संबंध सुधारण्याची संधी प्राप्त होवू शकली व भारताविषयी इतर देशांना विनाकारण वाटणारा संशय कमी होण्यास मदत झाली.

४) आर्थिक मदत-

सार्कमुळेच भारताने इतर सदस्य देशांना व्यापारी सवलती दिल्या. तसेच नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, बांग्लादेश व मालदीव यांना परत फेडीची अपेक्षा न ठेवता मोठे आर्थिक सहाय्यकेले. यामुळे त्यांच्यात भारता विषयीचा आदर काही प्रमाणात का होईना वाढला आहे.

५) विकासाच्या मुद्यावर सहकार्य-

कृषी, साधनसंपत्तीचा विकास, ग्राम विकास, शिक्षण आणि पर्यावरण, विज्ञान व तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रांमध्ये परस्परांना प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वतंत्र ११ समित्या स्थापन केल्या असून त्याद्वारे बरेच कार्य झाले आहे.

६) माहितीचा देवाण घेवाण-

शेती, हवामान तसेच साथीच्या रोगाविषयी संशोधन करण्यासाठी चार विभागीय केंद्रे स्थापन केली असून त्याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर माहितीची देवाण-घेवाण केली जात आहे.

७) महिला व बाल कल्याण कार्य -

महिला व बाल कल्याणासाठी त्यांच्या अधिकारांसाठी सार्कच्या माध्यमातून सदस्य देशांनी व्यापक काम केले आहे. २००१ ते २०१० या काळात यासाठी विविध करार करून 'बाल हक्क दशक' ही घोषणा राबवून त्या दृष्टीने काम केले आहे.

८) मानवविकासासाठी बहुपक्षीय करार-

दारिद्र्य निर्मुलन, नैसर्गिक आपती काळातील सहकार्य, अन्नधान्याची उपलब्धता इत्यादीबाबत बहुपक्षीय करार करून सार्कने उत्तम कार्य केले आहे.

९) मानवी आपती -

दहशदवाद, अंमली पदार्थांचा चोरटा व्यापार, या गंभीर प्रश्नांवर कार्य करण्यासाठी सार्कच्या सदस्य देशांनी परस्पर करार करून या प्रश्नांची समुहिकरित्या सोडवणूक करण्याचे काहीयशस्वी प्रयत्न केले आहेत.

१०) आशियाची शांतता-

सार्क च्या माध्यमातून दक्षिण आशियातील देशांनी द्वीपक्षीय तसेच बहुपक्षीय पातळीवर अनेक वेळा चर्चा करून सर्वांच्या सहकार्यातून दक्षिण आशियात शांतताव मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले आहेत.

वरील प्रमाणे सार्क या संघटनेच्या यशस्वी कामगिरीचा उल्लेख करता येईल.सार्क मधील देशांच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी सुमारे ७३% क्षेत्रफळ जमीन भारताची आहे. तसेच सर्वांच्या तुलनेत आर्थिक, व्यापारी औद्योगिक, सामरिक ताकद सुद्धा जास्त आहे. त्यामुळे भारताने सार्क मधील देशांच्या सार्वत्रिक विकासासाठी व या देशांच्या अडीअडचणी सोडविण्यासाठी सार्क चे नेतृत्व करावे. कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत बाबीमध्ये हस्तक्षेप न करण्याचे पूर्वापार धोरण काही अंशी का होईना बाजूला ठेऊन BIG BROTHER ची भूमिका पार पाडावी. हीच भूमिका भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध सद्द होण्याच्या दृष्टीने योग्य ठरेल. अन्यथा इतर मोठे देश आपल्या शेजारील सार्क सदस्य देशात हस्तक्षेप करतील तर ती आपल्या साठी डोकेदुखीच ठरेल. सध्या चीन हा देश नेपाल, मालदीव, श्रीलंका, पाकिस्तान या देशात आर्थिक मदत करू लागला आहेच. भारतासाठी ही धोक्याची घंटा आहे.

संदर्भ -

१. रा.ज.लोटे. 'आंतरराष्ट्रीय संबंध', पिंपाळपुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर जून १९९५
२. डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर. 'भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर' प्रतिभा प्रकाशन पुणे मार्च २००७
३. प्रा. जॉन्सन बर्जेस (संपादक) 'संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना' डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०११
४. तोडकर. बी. जी. 'भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रामधील संबंध' डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
५. तोडकर. बी. जी. 'भारत आणि जग - आंतरराष्ट्रीय संबंध' डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
६. राजीव सिकरी. 'भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार' सेज प्रकाशन.
७. डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर. 'समकालीन जागतिक राजकारण' विद्या बुक्स औरंगाबाद.

CHALLENGING BATTLE OF SARITA AGAINST GENDER DISCRIMINATION AND PATRIARCHY LEADING TO EMPOWERMENT IN SHASHI DESHPANDE'S THE DARK HOLDS NO TERRORS

Dr. Rajesh Vishnu Yeole,

Head, Department of English, Changu Kana Thakur Arts, Commerce and Science College,
New Panvel Autonomous Dist.: Raigad, Pin Code: 410206, Maharashtra, Affiliated to
University of Mumbai Email ID: rajesh.yeole001@gmail.com 9819149665

Ms. Yashasvi Desai

Research Scholar, Department of English, Email ID: desai00y@gmail.com 8879084064

Abstract:

Shashi Deshpande is an eminent novelist of contemporary Indian English literature. She has created a niche with her world famous literary works. Deshpande's characters emphasize on the women belonging to middle and upper middle class, well-educated women who fight for their place in the family and society. Her novels are an embodiment of voice of women and their identity. She has won the prestigious Sahitya Akademi award in 1990.

Her remarkable novel, *The Dark Holds No Terrors* succinctly depicts Sarita as a well-known doctor while her husband Manohar, an underpaid College Teacher. Sarita's economic independence and the respect that she garners from society makes her husband feel awfully inferior. His failure in fulfilling the role of the head of the family wounds his male pride which manifests itself into sexual sadism. She heaps guilt upon guilt, blaming herself for the miseries of those around her and thus fills the mould of a pliant wife accepting the will of her vicious husband unquestionably. In fact, Sarita's mother had blatantly preferred her son over her daughter. Sarita was blamed for her brother's accidental death and bitterly questioned why had not she died instead of her brother. Her mother created barriers in the name of gender but Sarita accomplished her dream of becoming a doctor.

This research paper primarily explores valorous journey of Sarita against all odds in the realm of gender discrimination and patriarchy.

Keywords: Patriarchy, Feminism, Gender Discrimination, Traditional Values, Orthodoxy, Women Empowerment.

Introduction: Shashi Deshpande is a prolific writer of the Indian English diaspora. She was born in Dharwad, Karnataka, the second daughter of the Kannada dramatist and writer Adya Rangacharya and Sharada Adya. She was educated in Bombay and Bangalore. Deshpande has degrees in Economics and Law. In Mumbai, she studied journalism at the Vidya Bhavan and worked for a few months as a journalist for the magazine 'Onlooker'. She published her first collection of short stories in 1978, and her first novel, 'The Dark Holds No Terror', in 1980. She won the Sahitya Akademi Award for the novel *That Long Silence* in 1990 and the Padma Shri award in 2009.

In the present novel, Shashi Deshpande throws light on the sufferings of Sarita, an educated woman, a doctor. To find refuge from the trauma inflicted by her parents Sarita had eloped with Manohar a charismatic poet at any early age. It was only through Manohar that Sarita had tried to find fulfillment in life. But her happy life is brought to a standstill when a reporter casually asks her husband as: "How does it feel when your wife earns not only the butter but also the bread as well." (*The Dark Holds No Terrors*: 200) during an interview which undermines his confidence and hurts his

male pride. He had no longer been the young man and Sarita his bride. Now she was the lady doctor and he, her husband. Their relationship had become monstrously unbalanced, lopsided and unequal.

In a patriarchal society, a conventional marriage can be summed up as described by Sarita's friend "You just tag on him and drift, a small boat towed by a larger ship..." (The Dark Holds No Terrors: 118). However, in Sarita's marriage, it was the small boat trying to tow the larger ship and failing miserably as she was both taken advantage of as well as resented for doing it.

Subjugation as a Daughter

Sarita's mother had always been vocal about her preference for her son Dhruva over her daughter. Sarita was even blamed for Dhruva's accidental death by her mother and after the incident the emotional abuse inflicted on Sarita increased day by day. "Why didn't you die? Why are you alive and he dead?" (The Dark Holds No Terrors: 34) These pointed yet casually said words uttered by Sarita's Mother scarred her life. She never felt a sense of belonging in the house because of her mother's hatred and her father's indifference. There were no more celebrations after Dhruva's death. Her birthdays passed unnoticed both at home and school. Saru sums up her existence at home stating as: "Let's forget about Saru. And it was as if there was no Saru at all. No there was no Saru, you never had a daughter, because she was an inconvenience, a nuisance and it suited you not to have her there." (The Dark Holds No Terrors: 182)

Sarita's mother hadn't even approved of her studying medicine just because she was a girl and was against her living alone in the city. Besides getting a degree in medicine would cost her five to six years. In order to get rid of Sarita's responsibility as soon as she could, Sarita's mother wanted her to finish her B.Sc. in two years and get married.

Sarita's mother's hatred had made her so rebellious that she married the man her mother had been unapproving of as a result she callously remarks as: "Daughter? I don't have any daughter. I had a son and he died. Now I am childless." (The Dark Holds No Terrors: 196). Sarita's mother brashly remarked when Sarita eloped with Manohar. Her hatred for Sarita was so obvious that even outsiders like her husband's professor took a notice of it by calling their mother-daughter relationship an exceptional case as no mother could behave so cruelly with her own daughter. If she had received love and acceptance at that vulnerable age Sarita would not have pushed herself in such a disastrous marriage. Even on her death bed Sarita's mother spoke about her husband, her long dead son Dhruva and even their tenant Madhav but hadn't even fleetingly mentioned Sarita. She had died unforgiving.

Empowerment of Sarita as Woman after Becoming a Doctor

Sarita was not happy with the idea of getting married and ending up doing just what her mother did. It seemed to her not only terrible but damnable. Once in her childhood, Sarita had noticed a woman who she had instinctively felt was somehow superior to all the women. When Sarita had realized that the lady was a doctor, she understood what had set the woman apart from the other women. She felt inspired to become a doctor which she had thought would release her from her dull and dreary life. Although she had never shared her dream with her family it had gradually hardened into an ambition. She had given up all pleasures and had concentrated on her studies. Finally, she got a first class- more than sixty five percent in her Inter Science which secured her an admission in a prestigious medical college in Bombay.

Sarita's mother was vehemently unsupportive of her dream and also forbade her father against supporting it either. She felt that the money that would be required for Sarita's higher education should rather be spent on her wedding. For the first time, her father took her side but asked her to choose between a lavish wedding and studies as he could not afford both. In spite of her mother's chagrin, Sarita had chosen her studies. Standing up against her mother and asserting her will against

her had seem impossible but Sarita had done it with the unexpected support of her father who had never before gone against her mother and without whom she would have never succeeded in her life.

After marriage, Sarita knew she could not always stay in a dingy two room flat in a far of drab suburb all her life. Living on her husband, Manu's meagre salary was hard as it barely covered any expenses. Life without money had become petty and dreary and she knew that she could not bring up any child to a life of such deprivations. She finally achieved her dream – a house of her own, furnished with all that was an indispensable part of the middle-class dream. After getting her MBBS degree, she had passed her MD in two years. Four years later, she was an Assistant Honorary at a Suburban hospital with a consulting room of her own in the midst of other well known busy consultants.

Being a doctor enabled her to enter a new social circle which had made her more polished and elegant. She was no longer crude, graceless, young and unformed but she had refined and had acquired an urban sophistication to her. She was now sending her children to one of the top schools. She could afford taking her family on vacation to hill stations like Ooty. In contrast to her hostel day's when she had to penny pinch as living on the sum her father used to send her every month was insufficient all her expenses but now Sarita didn't even have to bat an eye while spending or lending money. Unlike her friend Smita who had to carefully ask for money from her husband, Sarita's financial independence was a source of envy amongst her friends. When Sarita returned to her maternal house, all the women in her neighbourhood met her with an admiration. Now she got the respect which a lady doctor deserved. Her empowerment made sure she was no longer unloved, resentful, and neglected child Saru.

Sarita's Subjugation as a Wife

Manohar thought of his wife, a lady doctor as a prized possession which he could show off but at the same time he would get deeply hurt when anyone pointed out the privileges he enjoyed because of her. Sarita's identity was more than just being his wife therefore, he became a sadist. On the contrary, he was not comfortable with leaving the benefits that came with Sarita's high paying job. Although Sarita was an intelligent woman she had insecurities about her looks which made her crave for Manohar's attention who at that time was way above her league during the college days. Over the years, he had degraded not only physically but also as a human being who she had once thought of as a savior would give her respite from her mother's hatred and father's indifference and help her let go the burden of being rejected by her parents. But may be her mother's curse when she had got married to Manohar had come true and succinctly conveyed as: "I will pray for her unhappiness. Let her know more sorrow than she has given me." (The Dark Holds No Terrors: 197)

Sarita felt that her marriage had been attacked by a disease similar to syphilis or leprosy something so gruesomely disgusting that it had to be concealed. Sarita was helpless against her husband's maniac strength, incapability to resist because of her panic and the terrified silence that she maintained because of her children's presence in the next room. Sarita in order to evade the nightmarish brutality and hostility that her husband would inflict on her every night was ready to give up much even her work hoping that he may leave her alone, giving her an interlude of peace. Hence, he snobbishly asks as: "God, Saru. Have you hurt yourself? Look at that!" (The Dark Holds No Terrors: 203). He would inquire pointing to the bruises he had himself inflicted. Sarita was unable to confront her husband as the violent stranger of the night pretending to be a caring husband in the morning made her question her sanity or his like a dilemma.

She concealed her husband's gruesome behaviour as what would she tell people who rooted for him and she helplessly thinks as: "Your Manohar? He's a wreck, a ruin, a sadist." (The Dark

Holds No Terrors: 97). Who would believe her? And even if they did, she would be blamed for his behaviour just as she had been blamed by her mother for Dhruva's death. "Scared of him? O god, yes. But not the way you think. It's not what he has done to me, but what I've done to him. (The Dark Holds No Terrors: 216). She felt responsible for turning her husband into a beast. The deterioration of her married life made her come to the conclusion that her success surpassing her husband was the root cause of all their miseries. She now began to believe that she as a wife should be a few steps behind her husband. Therefore, she miserably ponders as: "Don't struggle, don't swim against the tide. Go along with it; and if you drown nevertheless, well, that's an easier death after all." (The Dark Holds No Terrors: 137) Traumatized Sarita decided to be voluntarily surrender her independent identity because she thought that was the only way to survival. When Sarita shared her decision about leaving her profession to pacify her husband's male ego, he feigns ignorance asking her, "But why? There has to be some reason. Has something gone wrong somewhere?" (The Dark Holds No Terrors: 80) as if there was no connection between his behaviour and her decision.

The pain that was inflicted on Sarita by her husband had far exceeded the trauma that she had endured from her parents. She had almost given up trying to put the two men together the fearful stranger of the night and the rather pathetic Manu enacting the part of loving husband during the day. Manohar's metamorphosis into the violent stranger at night had terrorized her to such an extent that Sarita cringed even from the sight of letters that she received from him when she was at her father's place. She fought with terror at the sight of his handwriting and hated him. Sarita wanted no more of her marriage but there were the children and she was still hung on to the past enough to make the word divorce a frightening one yet she knew that she could not go on with her marriage either. Her condition is like a woman trapped in labyrinth.

Transformation and Empowerment of Sarita as a Married Woman

Sarita took the bold decision to go to her maternal home after fifteen years so that she could not only stop the vicious cycle but also to gather her thoughts. With Manohar around, she was just a terrified animal. Sarita could be reasonable and rational enough now at this distance from him and his life altogether. She took time to analyze his motives and her feelings. As Sarita pondered deeper she realized that as she was financially independent, she had never pressurized Manohar to be a bread winner. All that she had expected was a good partner but Manohar hadn't even been a good husband, let alone be the family head who provided for the family.

All these years Manohar had blamed her for coaxing him to give up his dreams and get a safe yet boring lecturer's job. She had now realized that at that time though Manohar had complained that she thought too much about money yet had easily complied for her sake. Now in hindsight it was he who cared too much about money as he wanted good clothes, good food, lots of books and magazines, movies and plays and the best cigarettes. As he knew he could not sustain this life working on an unsuccessful magazine he had taken this decision and yet had pushed all the blame on Sarita. Manohar had quit writing poetry but it had nothing to do with her. Sarita had never prevented him from doing what he wished. On the contrary, she left him free making no demands, giving him opportunities, he would never have had otherwise. He had been jobless and his literary career had reached a dead end. Still, she was the one who was blamed for his failure in life by his professor, friends and even by Manu himself. She was no more a blindly adoring female that she once had been. After deep contemplation, it dawns on Sarita with a sense of relief as: "It was his failure. It had nothing to do with her." (The Dark Holds No Terrors: 87)

Conclusion: The very identity that she had strived so hard to create she was willing to sacrifice just to be spared from the brutality of her husband. She couldn't endure it anymore. However, her brief

reencounter with Padmakar, her college friend changed her perspective. Padmakar begins to enjoy her company as he finds her intellectually compatible whereas his wife is a traditional devoted homemaker who is a few steps behind him. She realizes that just like her husband. Padmakar does not like that his wife does not have an identity of her own contrary to what Manohar had started to feel over the course of years. In the peaceful sanctity of her maternal home, where she is away from her husband, Sarita comes to realize that it is not a woman's responsibility to stroke a man's ego and validate his identity. After a heartfelt discussion with her father Sarita finally gets the closure for all that she had to face before her marriage. Although scared, this empowers her that just as she faced all the challenges before and had become a doctor instead of running away from her marriage, she would deal the problems with Manohar valorously. In this way, an attempt has been made to investigate challenging battle of Sarita against gender discrimination and patriarchy leading to empowerment in Shashi Deshpande's novel.

Bibliography

1. Deshpande, Shashi. *The Dark Holds No Terrors*: Haryana: Penguin Books, 2000. Print
2. Deshpande, Shashi. *That Long Silence*: Penguin Books, 2008. Print
3. Deshpande, Shashi. *The Binding Vine*: Penguin Books, 2000. Print
4. Deshpande, Shashi. *A matter of Time*: Penguin Books, 2000. Print

Webliography

- https://en.wikipedia.org/wiki/Shashi_Deshpande
- <http://ignited.in/I/a/130338>
- <http://www.tjprc.org/publishpapers/1-31-1346335097-5-English%20-%20IJEL%20-%20The%20Contemporary%20-%20Noor%20Fathima.pdf>

भारत गठन के ७५ वर्ष : आंदोलन और विकास की धाराएँ महिला सशक्तिकरण की राह पर

डॉ. माधुरी जोशी

विभाग प्रमुख, हिंदी

शोधनिर्देशक, इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई ६०

मोबाईल नं. ८४५४९६०८२१ ; ई मेल – madhureej51@gmail.com

किसी भी राष्ट्र के इतिहास में ७५ वर्ष बहुत ही छोटा काल है। लेकिन १९४७ में संघर्ष कर पाई हुई आजादी इतनी बड़ी घटना है कि उसके परिप्रेक्ष्य में भारत की आधी आबादी के सशक्तिकरण का ७५ वर्षों का लेखाजोखा परखना एक व्यापक, गहन और गंभीर विषय है। भूतकाल ही वर्तमान को जन्म देता है।

आधुनिक काल के स्त्री संघर्ष के इतिहास को भारत के संदर्भ में समझने के लिए तीन मुद्दे किए जा सकते हैं।

१) सुधार आंदोलनों के कारण स्त्री जीवन में परिवर्तन

२) राष्ट्रीय आंदोलनों में स्त्री की सहभागिता

३) आजादी के बाद : स्त्री संघर्ष : स्त्री अस्मिता

पश्चिम का स्त्री संघर्ष और भारतीय स्त्री आंदोलनों में एक बुनियादी अंतर है, भारतीय समाजसुधारकों ने स्त्रियों की स्थिति सुधारने के लिए पहल की है। राजा राममोहन राय, ज्योतिबा फुले, महात्मा गांधी ये वे नेता थे जिन्होंने सामाजिक कुरीतियों की जड़ में होनेवाले भेदभाव को लक्ष्य किया, तभी बीसवीं शताब्दी के भारतीय स्त्रीवादी आंदोलन की उपजाऊ भूमि तैयार की।

भारतीय संविधान के तहत स्त्रियों को समान अधिकार दिए गए। अधिकार देना और अधिकारों की रक्षा हेतु कानून बनना एक अलग बात है। और कानून बनने के बाद भी उसका कार्यान्वयन एक अलग विषय है। स्त्री संघर्ष का इतिहास पुस्तक में समकालीन नारीवादी आंदोलन शीर्षक के अंतर्गत राधा कुमार लिखती है, “स्वतंत्र भारत में नारिवादियों में अभूतपूर्व विखराव आया क्योंकि अब उन्हें अंग्रेजों के समान शत्रु दिखाई नहीं पड़ रहा था। ----- स्वाधीनतापूर्व के नारीवादियों में से अधिसंख्य किसी राजनीतिक दल से जुड़ने के बजाय काँग्रेस सरकार के सदस्य बन गए। क्योंकि काँग्रेस स्त्रियों की दशा में सुधार लाने के लिए वचनबद्ध थी। इसलिए पचास एवं साठ के दशक में महिला आंदोलनों में खामोशी रही। परंतु सत्तर एवं अस्सी के दशक में शुरू हुए नारी आंदोलन अलग तथा अपने समय के परिवर्तनकारी आंदोलन माने जाते हैं।”^१

आजादी के बाद डॉ. बी.आर.आंबेडकर जी के योगदान से विवाह की आयु सीमा बढ़ाने, स्त्रियों को तलाक का अधिकार देने, मुआवज़ा और उत्तराधिकार के अधिकार देने और दहेज को स्त्री धन मानने की सिफारिश की गई। इसे टुकड़ों-टुकड़ों में सदन में रखा और पास करवाया गया। ७० और ८० के दशक में स्त्रियों को कई मोर्चों पर एक साथ लड़ाई लड़नी पड़ी। व्यवस्था के खिलाफ भी, आंदोलन के भीतर पुरुष साथियों से भी, परिवार के स्तर पर भी और अपने आप से भी।

इस अर्थ में १९७५ को बदलाव के युग की ओर ले जानेवाला वर्ष कहा जा सकता है। यह संयुक्त राष्ट्र का अंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष था। इसके बाद के काल में स्त्री शोषण, यौन उत्पीड़न, बलात्कार और दहेज आदि समस्याओं के विरोध में आंदोलनों की शुरुआत हुई।

“यह उल्लेखनीय है कि इस दौर के स्त्री आंदोलनों में वाम विचारधारा के लोगों का बड़ा हाथ रहा, बावजूद इसके वामपंथियों ने स्त्रीवाद को हमेशा बुर्जुआ और भेदभावमूलक माना।”^२

“दहेज उत्पीड़न और हत्या के विरुद्ध पंजाब, महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, मध्यप्रदेश, पश्चिम बंगाल सहित भारत के अनेक भागों में अभियान चल रहे थे, परंतु दहेज और दहेज संबंधित अपराधों के विरुद्ध विस्तृत आंदोलन दिल्ली में ही चल रहा था।”^३

भारतीय दंडसंहिता के दहेज निवारण कानून में नई धारा ४९८ का जोड़ी गई। १९८४, १९८६, दहेज प्रतिषेध, अधिनियम २००४ इनके निर्माण के लिए भारत की न जाने कितनी नारियों की बली चढ़ी होगी, कितनों ने रास्ते पर उतरकर संघर्ष किया तब जाकर कानून पुख्ता बना। नारी अत्याचारों से जुड़े हुए हर कानून के पीछे संघर्ष

का एक लंबा इतिहास है। कई अवरोध हैं, समाज की धारणाओं पर प्रश्नचिन्ह है, तब छोटीसी जीत हासिल होती है। घरेलू हिंसा और बलात्कार ये दोनों भी विकराल प्रश्न हैं जो आज भी अनसुलझे हैं। सुजाता का स्त्री निर्मिती पुस्तक में कथन है, "बलात्कार पितृसत्तात्मक शक्ति संरचना से संचालित संबंधों का उत्पाद है।"^४

संसद ने १९९० में राष्ट्रीय महिला आयोग की स्थापना की। संविधान में संशोधन करके १९९३ में पंचायत और नगर विकास के चुनावों में महिलाओं को आरक्षण प्रदान करने का प्रावधान किया गया। दहेज, अवैध मातृत्व, भ्रूणहत्या, देह व्यापार, यौन शोषण है, इन समस्याओं की विकरालता के साथ ही हमने इक्कीसवीं शताब्दी में प्रवेश किया। २००१ में राष्ट्रीय महिला सशक्तिकरण नीति को लागू किया गया। इस नीति का लक्ष्य महिलाओं की उन्नति, विकास तथा सशक्तिकरण को मूर्त रूप देना है। स्त्री पुरुष समानता, समानाधिकार, नारी मुक्ति आंदोलन, स्त्री वाद आदि स्थित्यंतरों से गुजरकर सशक्तिकरण तक का यह सफर बड़ा ही विकट रहा है।

सशक्तिकरण एक प्रक्रिया है जिसके माध्यम से परिस्थिति के प्रति जागरूकता, बेहतर नियंत्रण के लिए मनुष्य निर्णय लेने में समर्थ होता है। सशक्तिकरण बहुआयामी और सर्वांगीण दृष्टिकोण है।

सशक्तिकरण - स + शक्ति + करण से बना है। इसका अर्थ है शक्तिसहित गत्यात्मकता।

एक पूर्ण सशक्त मनुष्य वह है जो अपने जीवन से संबंधित निर्णय लेने में पूरी तरह स्वतंत्र और सक्षम हो। सशक्तिकरण के लिए निर्भयता, आर्थिक आत्मनिर्भरता, निर्णय का अधिकार और संपत्ति में पुरुषों के साथ समान हक जरूरी है। यह सब पाने का रास्ता बनता है सही शिक्षा से।

महिला सशक्तिकरण को समझने के लिए इसके विभिन्न आयामों को समझना जरूरी है।

१) शैक्षिक २) स्वास्थ्य ३) आर्थिक ४) सामाजिक ५) विधिक ६) राजनीतिक ७) भावनात्मक

१. शैक्षिक - सही शिक्षा ही जागरूकता निर्माण करती है। केवल नारी को जागरूक नहीं बनाती है। नारी की ओर देखने का पुरुष का दृष्टिकोण भी शिक्षा ही परिवर्तित कर सकती है। शिक्षा केवल शादी होने तक समय बिताने या जीविकोपार्जन का साधन न हो।

२. स्वास्थ्य - स्वास्थ्य संबंधित सशक्तिकरण अगली सशक्त पीढ़ी के निर्माण के लिए जरूरी है। प्रकृति ने सृजन की जिम्मेदारी नारी पर सौंपी है। कुपोषित माँ कुपोषित बच्चे को जन्म देगी। ० से ५ उम्र के बच्चों की मृत्यु दर कम करना सरकार के सामने चुनौती है। औरतों में हिमोग्लोबिन की कमी सबसे बड़ी समस्या है। सबको खिलाकर बचा हुआ खाने की परंपरा या जीरो फिगर की चाहत या औरतों में बढ़ती व्यसनाधिनता सभी का परिणाम है गिरता स्वास्थ्य। परिवार में लड़कियों के पोषण में होनेवाले भेदभाव को खतम करना भी चुनौती है।

३. आर्थिक सशक्तिकरण - जन्म से लेकर मृत्यु तक किसी न किसी पर निर्भर रहने की आदत त्यागकर आर्थिक सशक्तिकरण महिलाओं की जिंदगी बदल देगा। आर्थिक स्वतंत्रता, आत्मनिर्भरता, सशक्तिकरण की सीढियों से गुजरकर नारी अपना वजुद कायम कर सकेगी।

औरतों के घरेलू श्रम का कोई मूल्य नहीं है। घरेलू श्रम अवैतनिक मानद कर्तव्य समझा जाता है। आर्थिक आत्मनिर्भरता घरेलू हिंसा से निपटने की पहली शर्त है।

४. सामाजिक सशक्तिकरण - यह बहुत व्यापक संकल्पना है। इसकी शुरुआत होगी परिवार से - बेटा-बेटीमें असमानता, घरेलू कामकाज के कारण महिलाओं को नौकरानी की दृष्टि से देखना, समाज में हर क्षेत्र में दायम स्थान देना। घरेलू हिंसा से मुक्ति भी सामाजिक असुरक्षा के कारण ही वह नहीं ले पाती। इसलिए गृहस्थी संभाल रही औरत के सामने मारपीट को बर्दाश्त करने के सिवा और कोई विकल्प नहीं होता। मायका और समाज, नाते-रिश्तेदार ढाढस और धैर्य नहीं देते।

सशक्तिकरण की प्रक्रिया का आरंभ व्यक्ति के मन से होता है और प्रक्रिया की पूर्ति सामाजिक सशक्तिकरण से होगी।

५. विधिक सशक्तिकरण - स्वतंत्रता के बाद महिलाओं की स्थिति सुधारने के लिए समय-समय पर महिलाओं के हित में कानून बनाए गए और उनमें समयोचित सुधार भी धीमी गति से क्यों न हो, लेकिन किए गए। कानून का बनना काफी नहीं है, उनकी जानकारी भी जरूरी है। २००६ में बना घरेलू हिंसा का कानून या शक्ति आपराधिक कानून विधेयक २०२० इसी के उदाहरण है।

६. राजनीतिक सशक्तिकरण - भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं का अभूतपूर्व योगदान रहा है। लेकिन आगे चलकर राजनीति में महिलाओं का प्रतिशत नहीं बढ़ा। भारतीय संविधान के ७३ वें संशोधन के अनुसार १९९३ में पंचायत के विभिन्न स्तरों पर महिलाओं के लिए एक तिहाई आरक्षण का प्रावधान किया गया।

२००९ में भारत सरकार ने ग्राम स्तर पर महिलाओं के सशक्तिकरण की दिशा में पंचायतों में महिलाओं का आरक्षण ३३ प्रतिशत से बढ़ाकर ५० प्रतिशत किया।

९ मार्च २०१० को राजसभा में महिला आरक्षण विधेयक पारित हो गया लेकिन पंद्रहवीं लोकसभा में वह पास नहीं हो सका।

७. भावनात्मक सशक्तिकरण - यही सशक्तिकरण की बुनियाद है। जहाँ सदियों से पितृसत्तात्मक समाज रचना में स्त्री के दोगमत्व को गढ़ा जाता है उसे शिक्षा से ही भावनात्मक सशक्तिकरण की दिशा में आगे ले जाया जा सकता है। उसे न किसी से स्पर्धा करनी है, न किसी से श्रेष्ठता जताकर अपने ही वजूद को स्थापित करना है। वह केवल सहअस्तित्व की इच्छा रखती है।

स्वतंत्रता प्राप्ति से आज तक महिलाओं ने एक बहुत लंबा सफर तय किया है। सरकार द्वारा महिला और बाल विकास विभाग की स्थापना करके कई बुनियादी कामों को किया गया है। राष्ट्रीय महिला कोष की स्थापना, महिलाओं की समस्याओं को प्रशासनिक स्तर पर संवेदनशीलता से सुना जा सके और उसका निराकरण किया जा सके इस उद्देश्य में महिला पुलिस और महिला थानों की स्थापना की गई। महिला सशक्तिकरण हेतु कई कल्याणकारी योजनाएँ भी आरंभ की गईं। ये व्यवस्थागत प्रयास एक तरफ लेकिन दूसरी तरफ समाज में दिखाई देनेवाला सच कुछ और ही बताता है।

कोविड १९ का प्रभाव भी स्त्री सशक्तिकरण पर दिखाई दे रहा है। बीमारी का डर, असुरक्षित माहौल और मृत्यु के भय से वह घरों में कैद हो गई है। आँकड़े बताते हैं इस काल में घरेलू हिंसा की शिकायतें बढ़ी हैं। यह केवल भारत की बात नहीं है। वैश्विक धरातल पर स्त्रियों की स्थिति समान है। सशक्तिकरण निरंतर चलनेवाली प्रक्रिया है।

तकनीकी क्रांति और इंटरनेट ने नारी को देह के स्तर पर लाया। हाल ही में हुए बुली बाई अंप मामले ने सोशल मीडिया के दुरुपयोग पर कई सवाल खड़े किए हैं।

विश्व की हर महिला के लिए समान अवसर, सम्मान, समानाधिकार, सहअस्तित्व का यह सफर जारी ही रहेगा।

अंत में एक छोटीसी कहानी उद्धृत करने का यह मोह संवरण नहीं कर पा रही हूँ।

“एक वैज्ञानिक ने दो मेंढक लिए। एक मेंढक को उसने गरम पानी में छोड़ा, पानी के उस गरम तापमान को झेल पाने में असमर्थ वह फौरन कूदकर बाहर आ गया। अब दूसरे मेंढक को ठंडे पानी में डाला, मेंढक उसमें आराम से तैरता रहा। वैज्ञानिक ने धीरे-धीरे पानी का तापमान बढ़ाया। मेंढक उस गरम होते तापमान का धीरे-धीरे अभ्यस्त हो गया। और जब उसका शरीर तापमान नहीं झेल पाया तो वह मर गया।

औरतों के साथ यही हुआ है। सदियों से उनका अनुकूलन किया गया है। --- लेकिन आज समय ने करवट बदली है। सभी औरतें मरती नहीं। वे देर से ही सही पर बढ़ते तापमान को पहचानना सीख गई हैं। अपने जिंदा होने के मूल्य को समझ पा रही हैं। मानसिक यातना और बारीक हिंसा को पहचानकर उन पर सवाल खड़े करती हैं। बाहर आने का हौसला भी दिखाती हैं। अपनी खोई हुई अस्मिता और मानवीय पहचान को दोबारा सँवारती हैं।

इस तरह वे अपना जीवन सँवारनेवाली औरतों के कारवाँ में शामिल होती हैं। और यह कारवाँ दिन पर दिन बढ़ता जाएगा, इसमें संदेह नहीं।

स्त्री सशक्तिकरण धीरे-धीरे बढ़ते हुए इस असहनीय तापमान से स्त्री का मोहभंग करने, उसे जागरूक बनाने और उसे एक पहचान देने की प्रक्रिया का नाम है।”^५

धन्यवाद

संदर्भ :

- १) स्त्री संघर्ष का इतिहास १८००-१९९० - राधा कुमार - पृ. २०२
- २) स्त्री निर्मिती - सुजाता - पृ. ४९
- ३) स्त्री संघर्ष का इतिहास १८००-१९९० - राधा कुमार - पृ. २४४
- ४) स्त्री निर्मिती - सुजाता - पृ. ९३
- ५) एक औरत की नोटबुक - सुधा अरोड़ा - पृ. ३६

आदिवास समाज विकासासाठी शासनाने राबविलेला योजनांचा आढावा

प्रा. डॉ रविंद्र भा. धागस

प्रा. प्रकाश विष्णू घरत

सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय पालघर ता. जि.पालघर.

गोषवारा :- भारतात अनेक धर्म, वंश, वर्ग, जाती, संस्कृतीचे लोक वास्तव्य करून राहतात. प्रत्येक जाती, धर्म, वंश, वर्ग यांचे वेगळेपण दिसून येते. आपल्या देशात सहा हजार पेक्षा जास्त जाती व उपजाती आहेत. विविध जाती -धर्माची लोक देशात वास्तव्य करत असल्याने विविधता दिसून येते. अशी विविधता असली तरी या सर्वांमध्ये एक समान धागा आहे. तो म्हणजेच सर्व भारतीय आहेत. भारतीय म्हणूनच त्यांची ओळख आहे.

भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी समाजाचा उल्लेख अनुसूचित जमाती (scheduled Tribes) असा करण्यात आला आहे. देशातील एकूण लोकसंख्ये मध्ये आदिवासी समाजाचे प्रमाण 8.6% इतके आहे. हिमालयाच्या पायथ्या पासून ते हिन्दी महासागरांच्या किनाऱ्यापासून आणि अरबी समुद्राच्या किनाऱ्या पासून ते पूर्वांचल राज्य आसाम, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मणीपुर, मिझोरम पर्यन्त आदिवासी समाज विखुरलेला आहे. देशाच्या उत्तर-पूर्व भागात आदिवासी समाजाचे वास्तव्य अधिक प्रमाणात आहे. देशातील इतर समाजाच्या दृष्टीने आदिवासी समाज मागसलेला आहे. त्यामुळे या समाजाच्या विकासासाठी शासनाने अनेक विकासात्मक कार्यक्रम राबविलेले दिसून येतात.

प्रस्तावना- आपल्या देशाला प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला आहे. वैविध्यपूर्ण अशी ही संस्कृती विविध जाती धर्मात विभागली आहे. यामध्ये आदिवासी संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती आहे. या समाजाच्या रूढी, परंपरा, जीवन जगण्यासाठीची पद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. असा हा समाज मात्र अजूनही सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागसलेला राहिलेला आहे.

आदिवासी समाज देशातील दुर्गम व दर्याखोऱ्याच्या सानिध्यात राहणारा असा समाज आहे. त्यांच्याकडे उत्पादनाची व उदरनिर्वाहाची साधने ही मर्यादीत आहेत. त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी रस्ता नाही, लाईट नाही. शिक्षणाच्या सेवा सुविधा नाही. रोजगार नाही. त्यामुळे विकासापासून वंचित आहेत. या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या जीवनावर झालेला दिसून येतो.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीने अनेक विकासात्मक योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. मात्र या विकास कार्यक्रमाचा आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी फारसा फायदा झाला नाही. अखेर शासनाला या समाजाच्या विकासासाठी आदिवासी कल्याण विभाग स्थापना करणे भाग पडले. या अंतर्गत या समाजाच्या विकासासाठी खास आदिवासी विकास कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली.

* गृहितके :

- 1) आदिवासी समाज विकासापासून वंचित राहिला आहे.
- 2) आदिवासी समाज मुख्य समाजापासून अलिप्त आहे.
- 3) आदिवासी समाजाला रोजगाराची समस्या आहे.

4) राजकीय व शैक्षणिक आरक्षणामुळे आदिवासी समाजाला फायदा होत आहे.

* उद्दिष्टे -

- 1) आदिवासी समाजाचा अभ्यास करणे.
- 2) आदिवासी समाजासाठी असलेल्या विकास कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे.
- 3) आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक विकासाचा अभ्यास करणे.
- 4) आदिवासी समस्यांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, मासिके, विविध संकेतस्थळे इ. चा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासी समाज:- **Tribal Society**

भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी समाजाचा उल्लेख अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) असा करण्यात आला आहे. आदिवासी समाज हा प्राचीन परंपरा असलेला समाज आहे. या समाजाला वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले जाते. त्यांना आदिम जमाती, जनजाती, गिरीजन, वनवासी इ. नावाने संबोधले जाते. आदिवासी समाजाचा इतिहास पाहता, त्यांचे वेगळेपण प्रकर्षाने जाणवते. अशा या समाजाच्या अनेक समाज शास्त्रज्ञानी व मानवशास्त्र ज्ञानी अनेक व्याख्या केल्या आहेत.

* गिलीन आणि गिलिन -

आदिवासी समाज म्हणजे एका विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, समान बोलीभाषा, समान सांस्कृतिक जीवन आचरणारा, पण अक्षर ओळख नसलेला अशा स्थानिक गटांचे एकत्रिकरण होवून तयार झालेला समाज होय.

* डॉ डी एन मजुमदार :-

आदिवासी म्हणजे समान नाव धारण करणाऱ्या एका विशिष्ट भूप्रदेशावर निवास करणाऱ्या, एकाच प्रकारची भाषा बोलणाऱ्या व ठराविक मुल्यांची, विचारांची जोपासना करणाऱ्या कुटुंबाचा समूह होय.

* ए.बी. वर्धन:

आदिवासी समाज किंवा जमात म्हणजे विकासाच्या एका विशिष्ट टप्प्यावर असलेली सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांची स्थिती, ही सांस्कृतिक व मानसिक दृष्टीने आपला पूर्वपार वारसा जपणारी तसेच स्वजातीय विवाह प्रथा पाळणारी असते.

- इ.स. १९६२ साली शिलॉनमध्ये आदिवासी समितीच्या परिषदेने केलेली आदिवासीची व्याख्या: एका समान भाषेचा वापर करणाऱ्या एकाच पूर्वजा पासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेल्या व रक्तसंबंधावर आधारीत सामाजिक व राजकीय रितीरिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणाऱ्या एकजिन्सी गटाला आदिवासी समाज म्हणतात.

वरिल व्याख्यांचा अभ्यास करता आदिवासी समाज म्हणजे एका विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, समान जीवन पध्दती आचरणारा तसेच अक्षर ओळख नसलेला समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय.

आदिवासी समाज हा पूर्वी पासून सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक तसेच राजकीय दृष्ट्या मागासलेला राहिलेला आहे. त्यामुळे हा समाज अनेक समस्यांनी ग्रासला आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशात झालेले औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण यामुळे बाह्य समाजाशी आलेला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संपर्कामुळे आचार विचारांची देवाणघेवाण, संस्कृती, शिक्षण याचा प्रभाव पडत असल्याने या समाजातही बदल दिसून येत आहेत.

आदिवासी समाजाला प्रगत समाजाच्या बरोबर आणण्याच्या दृष्टीने शासकीय स्तरावर दोन मार्गांनी प्रयत्न केले जात आहेत. एक म्हणजे घटनात्मक तरतुदी करून आणि दुसरा मार्ग म्हणजे या समाजासाठी अनेक विकासात्मक योजना व कार्यक्रम राबविले जात आहेत. आदिवासी समाजाला घटनात्मक संरक्षण देण्यासाठी भारतीय संविधानात वेळोवेळी घटनादुरुस्ती करून घटनात्मक तरतुदी केल्या जात आहेत. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी राष्ट्रीय आयोग, शिक्षण व शासकिय सेवांमध्ये राखीव जागांची तरतुद, पेसा कायदा अंतर्गत आदिवासी गावांचा विकास, अनेक हक्क अधिकार तसेच राज्य पातळीवर आदिवासींसाठी खास कायदे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी घटनात्मक तरतुदी बरोबरच अनेक योजना व विकासात्मक कार्यक्रमाची कार्यवाही शासकीय स्तरावरून केली जात आहे. सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक अनेक योजना व कार्यक्रम सामुहिक तसेच वैयक्तिक स्तरावर राबविले जातात. यापैकी काही योजनांची माहिती थोडक्यात खालीलप्रमाणे.

१) अनुसूचित जमातीच्या मुला/मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह योजना:-

अनुसूचित जमातीचा विकास करावयाचा असेल तर सर्व प्रथम या समाजाला शिक्षण देणे महत्वाचे आहे. याच उद्देशाने अनुसूचित जमातीच्या मुला/मुलींसाठी ७५ ते १२५ विद्यार्थी क्षमता असलेले वसतिगृह चालविण्यात येते. या योजने मार्फत अनुसूचित जमाती मुला/मुलींसाठी मोफत भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता शासना मार्फत पुरविला जातो

२) ठक्करबाप्पा आदिवासी वस्ती सुधार योजना -

या योजने अंतर्गत अनुसूचित जमाती वस्ती असलेल्या गावांमध्ये मुलभूतसेवा सुरु करून दिल्या जात आहेत रस्ते, सार्वजनिक शौचालये, मंगल कार्यालय, समाज मंदिर, आरोग्य केंद्र पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, व्यायामशाळा, स्मशानभूमी इ. सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

३) भूमीहीन अनुसूचित जमातीच्या शेतमजुर कुटुंबासाठी स्वाभिमान व सबळीकरण योजना :- ही योजना सन २००७-२००८ पासून सुरु केली आहे या योजने अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना शासनदरा प्रमाणे जमीन खरेदी करून देण्यासाठी ५०% अनुदानाने कर्ज पुरवठा करण्यात येतो.

अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यासाठी वीजपंप किंवा डिझेल पंप घेण्यासाठी ही योजना आहे. या योजने अंतर्गत पी.व्ही.सी. पाईप सुद्धा पुरविले जातात.

४) अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबाना दुधाळ जनावरांचे वाटप योजना :- या योजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना गाई, म्हैशी, व शेळी वाटप या योजने अंतर्गत मदत केली जाते.

५) सावटी कर्ज योजना -

ही योजना सन २०१२-२०१३ पासून नव्याने सुरु केली आहे. (१९९५ पासूनची योजना) या योजने अंतर्गन आदिवासी अल्पभूधारक शेतमजूर कुटुंबासाठी पावसाळ्यामध्ये उपासमार टाळण्यासाठी ही योजना आहे.

६) घरकूल योजना :- अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबाकरिता घरकूल योजना सुरु करण्यात आली आहे. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाला निवासा करिता घर बांधून देण्याची ही योजना आहे.

७) इंदिरा आवास योजना:- ग्रामीण भागातील अनुसूचित जमातीच्या अल्पभूधारक, शेतमजूर व भुमीहीनसाठी ही योजना १९८५-८६ पासून सुरु करण्यात आली आहे.

८) भारत सरकार शिष्यवृत्ती योजना:- अनुसूचित जमाती विद्यार्थ्यांना व गरीब मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मदत म्हणून ही योजना सुरु केली आहे.

व्यवसायिक अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता योजना. स्वर्णजयंती पूर्व माध्यमिक शिष्यवृत्ती योजना २०१० पासून सुरु झाली आहे.

राजीव गांधी अपघात विमा योजना.

आश्रमशाळा विद्यार्थ्यांना मृत्यूनंतर पालकांसाठी सानुग्रह अनुदान योजना.

९) कन्यादान योजना:

अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबाकरिता घरगुती गॅस शेगडी पुरवठा योजना.

१०) विद्युत पुरवठा :- अनुसूचित जमाती कुटुंबांना लाईटचे मिटर बसवून देण्याची ही योजना आहे.

११) आरोग्य सेवांचा पुरवठा :- अनुसूचित जमाती क्षेत्रात दोन हजार लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापन केले.

१२) डॉ. अब्दुल कलाम अमृत योजना :- अनुसूचित जमाती क्षेत्रातील गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना सकस अन्नासाठी ही योजना सुरु केलेली आहे.

१३) धान्य महोत्सव :- आदिवासी भागासाठी पावसाळ्यातील तीन ते चार महिने धान्य वाटप तसेच महिलांसाठी माहेर योजना राबविली जाते.

शासकीय स्तरावर अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी अनेक योजना राबविल्या जात आहेत.

निष्कर्ष :- देशातील मागासलेला वर्गाच्या विकासासाठी शासनाकडून मोठ्या प्रमाणात प्रयात्न केले जातात. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने आणि आदिवासी समाज विकासाच्या दृष्टीने केंद्र सरकार, राज्यसरकार तसेच स्थानिक स्वराज संस्थानकडून अनेक विकासात्मक कार्यक्रम आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी तसेच वैयक्तिक पातळीवर राबविले जात आहे. मात्र अजूनही या समाजाचा समाधानकारक विकास झाल्याचे दिसून येत नाही. या योजना व कार्यक्रम अजूनही खर्चा अर्थाने लाभार्थ्यापर्यंत पोहोचलेले दिसत नाही.

योजनांमध्ये काही त्रुटी आहेत की, अंमलबजावणी मध्ये त्रुटी आहेत यांचे मूल्यमापन केले गेले पाहिजे आणि या समाजाच्या विकासासाठी या योजना लाभार्थ्यापर्यंत पोहोचविणे गरजेचे आहे. तरच खर्चा अर्थाने समाजाचा विकास होईल.

संदर्भ सुची :-

- १) भारतीय आदिवासी :- लेखक प्रा. डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ कॉन्टीमेटल प्रकाशन.
- २) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र :- लेखक प्रा. सुंदरसिंह ठाकूर
- ३) आदिवासी विकास आणि वास्तव :-लेखक डॉ. मारोती तेगमपुरे चिन्मय प्रकाशन. औरंगाबाद.
- ४) आदिवासी विकास योजना महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन :-आदिवासी विकास प्रतिष्ठान-पुणे.
- ५) विविध संकेत तळे :- <http://Mr.vikaspedia.in/svcial>
 - अ) आदिवासी जीवन विषयक कायदे.
 - ब) सुधारीत आदिवासी उपयोजना.

स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील

श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय, पाचल.

मो.9423831812 ; Email adpatil24@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो मात्र या देशांमध्ये शेती करणाऱ्या शेतकरी समाजाची परिस्थिती प्राचीन काळापासून ते स्वातंत्र्यापर्यंत अतिशय दयनीय असलेली दिसून येते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे त्यांना तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या विरोधात संघर्ष करावा लागला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुमारे 70 ते 75 टक्के लोकांचा उदरनिर्वाह शेती या व्यवसायावर अवलंबून होता मात्र या व्यवसायाकडे अपवादात्मक राज्यकर्त्यांनी लक्ष दिले. त्यामुळे त्यांची परिस्थिती फारशी सुधारली नाही. इंग्रज राजवटीच्या काळात 65 ते 70 टक्के असलेला शेतकरी समाज अनेक समस्यांना तोंड देत होता. इंग्रजांनीही शेतकऱ्यांच्या दुःखाकडे कधी पाहिले नाही इ. स. 1947 मध्ये आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतीय शेतकऱ्यांच्या आशाकांक्षा पल्लवित झाल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारेल असे शेतकऱ्यांची भावना होती, मात्र शेतकऱ्यांच्या पदरी निराशाच आली. पं.नेहरू व शास्त्रीजीनी केलेल्या प्रयत्नाने शेतकऱ्यांचे समाधान झाले नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यतः 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनामधून शेतकऱ्यांनी प्रभावीपणे आपल्या मागण्या राजकीय पातळीवर मांडून नव्या बदलाला चालना देण्याचे काम केले. 1970 पासून सुरु असलेली हे आंदोलन आजही उग्र रूप धारण केलेली पहावयास मिळतात. कारण शेती क्षेत्रात दिवसेंदिवस नवनवीन समस्या उदयास येत असून असून त्या समस्यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम होत आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला चळवळ किंवा आंदोलन करण्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही. शेतकरी चळवळीचा भारतीय समाजावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

शेतकरी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मध्ययुगाच्या अखेरीला भारतावर ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांचे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. व्यापारासाठी आलेल्या इंग्रजांनी या देशावर आपली राजकीय सत्ता स्थापन करून भारताचे आर्थिक शोषण चालविले होते. त्यांच्या आर्थिक शोषणाला मोठ्या प्रमाणात या देशातील शेतकरी वर्ग बळी पडला, त्यामुळे त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात अनेक उठाव केले. या उठावांचे उद्दिष्ट हे ब्रिटिशांची हकालपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे किंवा पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे असे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकऱ्यांकडून सारा वसुली च्या निमित्ताने शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक केली जात होती. त्यामुळे इंग्रजांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी केलेल्या सुमारे 29 उठावाची नोंद ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते. आयोध्या प्रांत, उत्तर कर्नाटक, मलबार, महाराष्ट्र, बंगाल, बिहार, हरियाणा, इत्यादी प्रांतांमध्ये इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सामूहिक उठाव केले होते.

महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट उदयास आली होती. या राजवटीच्या काळात शेतकरी व आदिवासी यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले. त्याची सुरुवात उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात झालेल्या रामोशाच्या बंडाने झाली. पुणे जिल्ह्यात सुरु झालेली ही चळवळ हळूहळू संपूर्ण महाराष्ट्रात पसरली, मात्र ब्रिटिश आणि ही चळवळ मोडून काढण्यात यश मिळवले. महाराष्ट्रात पडणार्या दुष्काळामुळे सारा वसुलीच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सरकारच्या विरोधात उठाव केले. पुण्यामध्ये स्थापन झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आसूड हा ग्रंथ लिहिला. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक हिताला विरोध करणार्या सरकार व सावकार वर्गाला जागृत केले, तरीदेखील शेतकऱ्यांचा प्रश्न सुटला नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात शेतकरी वर्ग गांधीजींनी सुरु केलेल्या असहकार व सविनय कायदेभंग चळवळीत सामील झाला. जंगल सत्याग्रह करून ब्रिटिश सरकारला त्याने विरोध केला होता. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीचे व्यापारीकरण, दुष्काळ, अन्यायी सारावसुली, सरकार व सावकारांकडून होणारे शोषण याविरोधात आवाज उठवण्यासाठी शेतकरी चळवळ उदयास आली होती.

स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या :-

भारतातील शेतकरी आंदोलने किंवा शेतकरी चळवळी या अचानक उद्भवलेल्या नसून त्या पाठीमागे शेती क्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरलेल्या आहेत. शेतकरी चळवळीला जरी खुप मोठा इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्यानंतर मुख्यता 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची आंदोलने झालेली पहावयास मिळतात. शेतकरी चळवळीचे मुख्य कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या समस्या हे होय. खास करून शेतकऱ्यांमधील अज्ञान, दारिद्र्य, दुष्काळ, पाणीपुरवठ्याची समस्या, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा, निसर्गावर आधारलेली शेती, असंघटित पणा, शेतीमालाच्या साठवणुकीच्या समस्या, नाशवंत शेतीमालाचा प्रश्न, वाढती लोकसंख्या व अपुरी जमीन, नव्या तंत्रज्ञानाचा अभाव व प्रसार, वाढती महागाई, जागतिकीकरण शेतीपूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष, दलालांकडून होणारी पिळवणूक, बाजार भाव, विजेचा प्रश्न, शासनाची उदासीनता इत्यादी समस्यांनी भारतीय शेतकरी ग्रासलेला आहे. त्यामुळे त्याला सतत आंदोलने करून मार्ग शोधावा लागतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रमुख शेतकरी चळवळी :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात अशा अपेक्षा वाढलेल्या होत्या. शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या समस्या सहजगत्या सोडवल्या जातील आणि शेतकरी वर्गाला सुखाचे दिवस पहावयास मिळतील अशी शेतकऱ्यांची अपेक्षा होती, मात्र सत्तेवर आलेल्या काँग्रेस सरकार कडून जमीन सुधारणा व शेती विकासासाठी चे मर्यादित प्रयत्न केले गेले. इंदिरा गांधींच्या काळात झालेल्या हरित क्रांतीमुळे शेतीक्षेत्राचा चांगला विकास झाला. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन उत्पादनामध्ये चांगली वाढ झाली, मात्र केवळ उत्पादन वाढून चालणार नव्हते तर शेतकऱ्यांच्या आधुनिक काळाबरोबर उदयास आलेल्या नवीन समस्या सोडवणे तितकेच गरजेचे होते. याकडे सरकारने लक्ष न दिल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सरकारच्या विरोधात आपल्या विविध मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कारकिर्दीत म्हणजेच 1947 ते 1964 पर्यंत शेतकऱ्यांची देशाच्या विविध भागात मोठ्या प्रमाणात आंदोलने झाली. त्यापैकी पश्चिम बंगालमधील आंदोलन हे प्रमुख आंदोलन म्हणून ओळखले जाते

महाराष्ट्रामध्ये 1970 नंतर शेतकरी चळवळीने मोठ्या प्रमाणात जोर धरला होता. 1973 मध्ये डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून रोजगार हमी योजना, कर्ज पुरवठा, गरिबांना घरे, शेतीमालाला योग्य किंमत या मागण्यांसाठी आंदोलने सुरू केली. मात्र सरकारने त्याला फारशी दाद दिली नाही. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा खरा आधार म्हणून शेतकरी कामगार पक्ष उदयास आला होता. या पक्षाने रायगड, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, इत्यादि जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या घेऊन सरकारच्या विरोधात मोठी आंदोलने केली. इ.स. 1980 नंतर पुढील काळात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने भक्कम पणा आला असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

शेतकरी संघटनांची विविध आंदोलने :-

1980च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना जास्त आक्रमक होऊन त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलनाचे स्वरूप बदलले. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करणारे अनेक नेते 1980 ते 90 या काळात महाराष्ट्रात उदयास आले त्यांनी विविध प्रकारचे आंदोलने करून सरकारवर दबाव आणण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील प्रमुख पीक असलेल्या उसाच्या भावाचा प्रश्न उचलून धरून आंदोलनाला प्रारंभ केला. ऊस आंदोलना बरोबरच कांदा आंदोलन, दूध आंदोलन, कापूस आंदोलन, कर्जमुक्ती आंदोलन, विजमाफी इत्यादी आंदोलनातून महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ भक्कम होत गेली. शरद जोशी, रघुनाथ दादा पाटील, राजू शेटी, सदाभाऊ खोत यांच्यासारखे शेतकरी नेते या आंदोलनातून पुढे आले आणि त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणावर आणि सहकार उद्योगावर आपला प्रभाव निर्माण केला. महाराष्ट्रातील सहकार उद्योगांनी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात चाललेली पिळवणूक थोपवण्यासाठी आंदोलनांचा चांगला उपयोग झाला महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना कर्जमुक्ती मिळवून देण्यासाठी या आंदोलनाचा उपयोग झाला.

शेतकरी चळवळीचा परिणाम :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारतीय शेतकरी केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती हा व्यवसाय करत होता मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकरी चळवळीमुळे शेतीकडे भारतीय शेतकरी व्यवसाय म्हणून पाहू लागला. त्यामुळे त्याची थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती सुरू झाली होती. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, विज्ञानाचा व रासायनिक खतांचा उपयोग सुरू होऊन शेती उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. भारतातील अनेक शेतकरी कुटुंबे शेती व्यवसायातच अडकून पडल्यामुळे त्याचा कुटुंबव्यवस्थेवर ताण पडू लागला. कारण कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढत गेली आणि जमिनीचे क्षेत्र मात्र आहे तेवढेच राहिले, त्यामुळे मिळणार्या शेती उत्पादनातून कुटुंब चालवणे शेतकऱ्यांना अशक्य झाले. परिणामी शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक सामाजिक व कौटुंबिक समस्या उभ्या राहिल्या. त्या सोडवण्यासाठी शेतकऱ्यांना शेतकरी चळवळीची मदत घ्यावी लागली. शेतकरी चळवळ उदयास आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चांगला बाजार भाऊ मिळू लागला आहे. शेतकऱ्यांची व्यापारी व सावकार व कारखानदारांकडून होणारी पिळवणूक केवळ शेतकरी चळवळीमुळे थांबण्यास मदत झाली आहे. शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने अनेक संघटनेचे नेते राजकीय जीवनामध्ये पदार्पण करू शकले, याचे उत्तम उदाहरण म्हणून राजू शेटी या शेतकरी नेत्याकडे पाहता येईल. त्याने आपल्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून सहकारी साखर कारखानदारांना व दूध संघांना शेतकऱ्यांची ताकद दाखवण्याचे काम केले. परिणामी उसाला आणि दुधाला चांगला दर मिळण्यामध्ये यश आले आहे. अलीकडील काळात शेतकऱ्यांची वीज बिले साखर कारखान्याकडून कापून घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे त्या विरोधात महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना आक्रमक झाल्याचे पहावयास मिळते. अशाप्रकारे गेले अनेक शतके असंघटित

असलेल्या शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या श्रमाला किंवा कष्टाला योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे काम शेतकऱ्यांच्या विविध संघटना करत आहेत. त्यामुळेच शेतकऱ्यांना आपल्या जीवनामध्ये थोड्याफार प्रमाणात आशेचा किरण दिसतो आहे. असे असले तरी अन्यायी सरकार शेतकऱ्यांची आंदोलनही कशाप्रकारे चिरडून टाकते हे गेल्या वर्षभर दिल्लीमध्ये सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने जगभरातील जनतेला पहावयास मिळाले आहे. सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांच्या भक्कम संघटना असतात आणि त्या आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी चांगले व्यासपीठ तयार करतात. भारतामध्ये शेतकऱ्यांची चळवळ उदयास आली असली तरी ती अजून भक्कम पायावर उभी राहण्याची गरज आहे असे वाटते.

संदर्भ साधने

1. Narain V.A., Social History of Modern India, Meerut Meenakshi Prakashan, 1972.
2. डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बॉक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2009
3. घनश्याम शहा, भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज प्रकाशन दिल्ली 2004
4. एम. एस. राव, भारतातील सामाजिक चळवळी, मनोहर पब्लिकेशन 2000
5. प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2008

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत पर्यटन क्षेत्रात झालेले बदल

डॉ.बी.डी.इंगवले

आनंदीबाई रावराणे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी.

Gmail :- bdingawale59@gmail.com

प्रस्तावना:- (Introduction)

कोणत्या ही देशाची अर्थव्यवस्था कृषी, उद्योग व सेवा या तीन क्षेत्रावर अवलंबून असते या तीन क्षेत्रांच्या योगदानाचा देशाच्या सकल अंतर्गत उत्पादनावर परिणाम होत असतो. सध्या जगात पर्यटन क्षेत्र ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणात उदयास येत आहेत. याच बरोबर भारतातील पर्यटन क्षेत्र देखील आर्थिक विकासाचे मुख्य घटक म्हणून उदयास येत आहे क्षेत्र देखील आर्थिक विकासाचे मुख्य घटक म्हणून उदयास येत आहे. म्हणून भारत सरकारने या क्षेत्राच्या विकासासाठी स्वतंत्र पर्यटन मंत्रालय देखील निर्माण केले आहे. या अंतर्गत देशातील पर्यटन क्षेत्राचा विकास पायाभूत सुविधा इत्यादी वर खर्च करून या क्षेत्राचा विकास केला जात आहे. पर्यटन-"हा शब्द इंग्रजीतील ' tourism ' या शब्दापासून आला आहे. या शब्दाचे मूळ 'Tour' हा शब्द आहे Tour म्हणजे प्रवास होय.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे:-

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पर्यटन क्षेत्र विकासातील विविध क्षेत्रांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:- या संशोधन निबंधासाठी संशोधन पद्धती म्हणून दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये wtcc, indian tourism statistics website ministry of tourism इत्यादी चा आधार घेऊन हा संशोधनपर निबंध लिहिण्यात आला आहे.

भारतातील पर्यटन क्षेत्रे:- भारतात देखील पर्यटन क्षेत्र विकसित होण्यासाठी मोठ्या संधी आहेत. उदा. ताजमहाल, वेरूळ - अजिंठा इत्यादी. भारतीय पर्यटन विभागाकडून अतुल्य 'भारत' या नावाने ब्राण्डकरून अधिक पर्यटक भारतात येण्यासाठी प्रचार व प्रसार केला जात आहे. नुकतेच 2017 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय चिरस्थायी पर्यटन विकास म्हणून घोषित केले आहे. आज जगात इको-टुरिझम या पर्यटनाला जास्त वाव आहे जागतिक संघटनेच्या आकडेवारीनुसार 5%वार्षिक वृद्धी दराने इको-टुरिझम जगभरात विकसित होत आहे म्हणून येणाऱ्या काळात भारतात इको-टुरिझम, ग्रामीण टुरिझम , फिल्म टुरिझम,सांस्कृतिक टुरिझम ,इत्यादी पर्यटन स्थळांचा विकास होण्यास जास्त संधी आहे

नियोजन काळातील पर्यटन विषयक धोरण:-

नियोजन मंडळाच्या स्थापनेनंतर 1952 मध्ये सर्वप्रथम पर्यटन विषयक धोरण असावे असा विचार सुरू झाला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत पर्यटन विषयक धोरणाचा समावेश नव्हता. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या योजनेत पर्यटनासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. पाचव्या योजनेत कोकण ,गुलमर्ग गोवा, कुलु -मनाली इत्यादी ठिकाणी पर्यटन कार्यक्रम राबविण्यात आला. सहाव्या योजनेत 1982 मध्ये कृती कार्यक्रम राबविण्यात आला. सातव्या योजनेत राष्ट्रीय पर्यटन समितीची स्थापना करून सामाजिक आणि आर्थिक घटकांशी संबंधित घटकांचे मूल्यांकन केले गेले. प्राधान्यक्रम नियोजनाद्वारे सकल वृद्धि करणे, पर्यटन उत्पादन विविधता, बाजार विस्तार, पर्यटन कार्यक्रम, राज्यसरकारचा सहभाग ,पायाभूत सुविधा, परकीय चलन मिळविणे अशाप्रकारे पर्यटन क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले.

भारतातील विदेशी पर्यटकांचे आगमन

वर्ष	भारतातील विदेशी पर्यटकांचे आगमन (मिलियन मध्ये)	मागील वर्षाच्या टक्केवारीतील बदल
2005	3.92	13.03
2006	4.45	13.50
2007	5.08	14.00
2008	5.28	4.00
2009	5.17	2.20
2010	5.78	11.08
2011	6.31	9.20
2012	6.58	4.30
2013	6.97	5.90
2014	7.68	10.20
2015 (ऑगस्ट)	5.07	4.50

स्त्रोत - : मिनिस्ट्री ऑफ टुरिझम-भारत सरकार

भारतीय पर्यटन मंत्रालयाचे अहवालानुसार भारतीय पर्यटन व्यवसायाची स्थिती आशिया खंड व जागतिक स्तरावर भारतात येणारे विदेशी पर्यटक 0.68% आहेत. 2.91% तमाशा आशिया खंडातील देशांपैकी भारतात पसंती देतात जागतिक स्तरावर भारताचे पर्यटन व्यवसायातील स्थान 41 वे असून आशिया खंडात भारत 12व्या स्थानी आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यटन क्षेत्राचे प्रत्यक्ष व एकूण सकल अंतर्गत उत्पादनामधील(GDP) योगदान 2015

अ.क्र	देश	प्रत्यक्ष जीडीपी मध्ये योगदान	बिलियन डॉलर (जीडीपी%)	एकूण जीडीपी मध्ये योगदान	बिलियन डॉलर (जीडीपी%)
1	चीन	224.0	2.1	835.8	7.9
2	भारत	41.6	2.0	129.5	6.3
3	थायलंड	36.4	9.3	81.6	20.8
4	पाकिस्तान	7.4	2.8	82.4	9.6
5	इंडोनेशिया	28.2	3.3	82.4	9.6
	जगाची सरासरी	18.5	3.0	55.7	9.8

Source word travel and tourism council report WTTC 2015

वरील तक्त्यात जगातील काही देशांमध्ये पर्यटना क्षेत्राचे सकल अंतर्गत उत्पादनामध्ये (GDP)प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष एकूण योगदान दर्शविले आहे आहे. चीन देशाच्या GDP मध्ये पर्यटनाचे प्रत्यक्ष योगदान 224.00 बिलियन डॉलर (एकूण GDP मध्ये 2.1%) एवढे आहे भारताच्या GDP मध्ये पर्यटनाचे योगदान 41.6 बिलियन डॉलर (एकूण GDP मध्ये 2.%)असून एकूण GDP मध्ये प्रमाण 129.5 बिलियन डॉलर (एकूण GDP च्या 6.3%) एवढे आहे.

भातातील पर्यटनाचे प्रकार:-

- 1) **सुट्टीच्या किंवा रिकाम्या वेळेतील पर्यटन:-** भारतात अशा प्रकारचे पर्यटन दिवसेंदिवस वाढत चालले आहेत कामाचा ताण, बदलती जीवनशैली, त्यामुळे कामाचा तणा घालविण्यासाठी तसेच पोहणे, बीचवर फेरफटका मारणे, इत्यादी मुंबई - पुणे शहरात हा पर्यटनाचा प्रकार खूप मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.
- 2) **व्यवसायिक पर्यटन:-**सहाव्या वेतन आयोगामुळे कर्मचारी आणि कर्मचाऱ्यांचा उत्पादनावर अवलंबून असणारे व्यावसायिक यांच्या उत्पादन वाढ झाल्यामुळे अलीकडच्या काळात व्यवसायिक पर्यटनाला महत्त्व आले आहे

- 3) **पर्यावरणीय पर्यटन:-**भारतातील नैसर्गिक संपदा आणि त्यातील विविधता ही अधिकच संपन्न आहे उदा. अंदमान-निकोबार बेट ,आईस लँड, ओरिसा, मेघालय मालकार, काझीरंगा, उत्तराखंड ,सिमला, काश्मीर, केरळ आणि गोवा समुद्र बीचेस इत्यादी.
- 4) **प्रार्थना स्थळांचे पर्यटन:-** भारतात खूप पुरातन काळापासून या पर्यटनाचे विशेष महत्त्व आहे.उदा परळी वैजनाथ, बालाजी, कोणार्क मंदिर, शिर्डीचे साईबाबा, अष्टविनायक, इत्यादी जे बारा महिने उत्पादन आणि रोजगार उपलब्ध करून देते
- 5) **ऐतिहासिक पर्यटन:-** या भारतीय भूमी इतिहासाची साक्ष असलेली भूमी मानली जाते कारण या भूमीत इतिहासाची ओळख सुप्त, मंदिरे, किल्ले, दुर्ग, किनारा, ताजमहल कुतुब मिनार, लाल किल्ला इत्यादी या स्थळांना विदेशी पर्यटक अभ्यासू व्यक्ती संशोधक व्यक्ती भेट देतात
- 6) **वैद्यकीय पर्यटन:-** या पर्यटन व्यवसायाचा उगम आणि कार्यक्षम वैद्यकीय उपचार आणि निदान पद्धत होय. या निकषावर भारत खरा ठरत असल्यामुळे जगातील अनेक ठिकाणावरून उपचार घेण्यास विदेशी पर्यटक येतात आणि उपचार घेतात.
- 7) **आयुर्वेदिक आणि योग पर्यटन:-**आयुर्वेद हे एक विज्ञान जीवन आहे भारतात आयुर्वेद पर्यटनासाठी विदेशातून लाखो लोक केरळ राज्यात येतात या ठिकाणी आयुर्वेद पर्यटनाचा विशेष विकास झालेला आहे रामदेव बाबा यांचा आयुर्वेदावर आधारित पतंजली उद्योगाने मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे
- 8) **साहस पर्यटन:-**भारतात नैसर्गिक विविधता असल्यामुळे ट्रेकिंग, गिर्यारोहण, उंटाची सफारी इत्यादी प्रकारचे साहस पर्यटन हे विकसित होत आहे
- 9) **वन्यजीवन पर्यटन:-** हे वन्य प्राण्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी फोटोग्राफी करण्यासाठी प्राण्यांच्या आहाराचे निरीक्षण करणे त्याचा व्हिडिओ करणे या दृष्टीने वन्यजीवन पर्यटनाकडे पाहिले जाते.

पर्यटनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम:-

- 1) **आर्थिक विकासाला सहाय्य:-** पर्यटन हा असा महत्त्वाचा उद्योग आहे की ज्यामुळे अविकसित देशाला जलद आर्थिक विकास होण्यास मदत होते पर्यटकांच्या आवडी-निवडी पाहून वाहतूक इमारती उद्योग इत्यादीं वर गुंतवणूक व नियोजनपूर्वक केल्यास याचे आर्थिक फायदे मिळतात
- 2) **परकीय चलन:-** भारतातील महत्त्वाचा आणि प्रमुख पर्यटन केंद्रांना जागतिक निरनिराळ्या देशात अनेक पर्यटक भेटी देतात परदेशातून येणारे हे पर्यटक आपल्या देशातील चलन बरोबर घेऊन येतात हे परकीय चलन देशाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते
- 3) **रोजगार उपलब्धता:-**पर्यटन हा आर्थिक व्यवसाय तसेच तो एक रोजगार उपलब्ध करून देणारा व्यवसाय आहे. त्यामध्ये अत्यंत अकुशल कामगारांपासून तज्ञ प्रशिक्षित विशिष्ट अनुभवी कामगारांपर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. उदा हिशेबनीस ,रोखपाल,आचारी, शेती कामगार, वेटर्स ,हाऊस कीपर्स ,मनोरंजन करणारे इत्यादी.
- 4) **बाजारपेठांचा विकास:-** पर्यटन क्षेत्राच्या ठिकाणी बाजारपेठांचा विकास होतो बाजारपेठा या आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या असतात भारतातील मध्य प्रदेशातील पंचगडी येथील बाजारपेठेत पर्यटकांच्या दृष्टिकोनातून एक आगळे वेगळे आकर्षक मानले जाते
- 5) **राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ:-**भारतामध्ये जम्मू-काश्मीर, पश्चिम बंगाल, राजस्थान, मणिपूर, त्रिपुरा, ओरिसा, आसाम, गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा या राज्यातील विविध ठिकाणी पर्यटक नेहमी येत असतात पर्यटकांमुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. हे उत्पन्न मालाच्या विक्रीतून तसेच सेवा तून प्राप्त होते पर्यटक हे परकीय चलन भांडवल म्हणून वापरले जाते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते
- 6) **सरकारला मिळणारा महसूल:-**पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी चालवले जाणारे हॉटेल रेस्टोरंट्स, खानावळी, दुकाने आणि विशेषता क्लब व विविध पेये यावर सरकार कर आकारणी करून महसूल मिळविते.
- 7) **देवघेवीचा समतोल:-**आंतरराष्ट्रीय जमाखर्चाचा ताळेबंद म्हणजे देव घेवीचा समतोल होय. राज्यातील पर्यटनाचे महत्त्व आणि पर्यटनाची होत असलेली प्रगती पाहता हा आर्थिक देवघेविचा समतोल महत्त्वाचा आहे.

- 8) **स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मदत:-**भारतामध्ये पर्यटक आते स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे कारण बाहेरून येणाऱ्या पर्यटक स्थानिक बाजारपेठेत वस्तू खरेदी करतात पर्यटकांचा येण्याचा एकूण कल पाहता तो बाजारपेठेत स्थानिक ग्राहकांना पेक्षा जास्त किंमत देऊन जातो.
- 9) **प्रादेशिक विकास:-**पर्यटनातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा विनियोग हा प्रदेशाचा आर्थिक विकासाचा साठी होतो. भारतामध्ये 1990 नंतर अंदमान-निकोबार द्वीपसमूह ईशान्येला भारताचे पर्यटन विकासावर भर देऊन विकासातील प्रादेशिक असमतोल दूर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.
- 10) **इतर आर्थिक घटक:-**भारतामध्ये शेती व्यतिरिक्त पर्यटन का सही निवास गृहे हॉटेल पर्यटन क्षेत्रात अधिक रस्ते व इतर वाहतुकीची सोय करणे पशुपक्ष्यांसाठी अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने निर्माण करणे इत्यादीमुळे पीक क्षेत्रात व कृषी क्षेत्रात झपाट्याने घट होत.

भारतात आलेल्या पर्यटकांची स्थिती:-

2015 साली भारतात जागतील विविध देशातून 80 लाख 27 हजार 133 पर्यटक आले होते 2015 यावर्षी अग्रक्रमाने युनायटेड स्टेट्स (15.12%) बांगलादेश(14.13%) युनायटेड किंगडम (10.81%), श्रीलंका (3.73%), कॅनडा (3.50%), मलेशिया (3.40%), ऑस्ट्रेलिया(3.28%), जर्मन (3.09%), फ्रान्स (2.88%), जपान (2.58%), या दहा देशांचा क्रम लागतो. 2015 साली भारतात आलेल्या एकूण विदेशी पर्यटकांत या दहा देशातून आलेल्या पर्यटकांचा हिस्सा 62.52% होता. यावरून भारताकडे विकसित देशांत प्रमाणे विकसनशील देशातील पर्यटक आकर्षित होतात.

भारतात आलेले विदेशी पर्यटक:-

2015 या वर्षी भारतातील विविध घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना एकूण 02 कोटी 33 लाख 26 हजार 163 विदेशी पर्यटकांनी भेट दिल्या होत्या. भारताचे विभागनीहाय पूर्व भारत, पश्चिम भारत ,उत्तर भारत ,दक्षिण भारत आणि पूर्व पश्चिम भारतात (ईशान्य भारत)अशा पाच विभागात विभागणी केली जाते . देशाच्या पश्चिम विभागाला सर्वाधिक विदेशी पर्यटकांनी भेटी दिल्या होत्या.

2015 या वर्षी पहिल्या दहा राज्यात प्राधान्याने तामिळनाडू (20.08%), महाराष्ट्र (18.90%), उत्तरप्रदेश (13.31%), दिल्ली (10.20%), पश्चिमबंगाल (6.36%), राजस्थान (6.32%), केरळ (4.19%), बिहार (3.96%), कर्नाटक (2.73%), गोवा (2.32%), या राज्यांचा क्रम लागतो.

***निष्कर्ष:-**

भारतातील विकासांमुळे जगातील विशिष्ट देशांमधून येणाऱ्या पर्यटकांमध्ये वृद्धी झाली आहे भारतात एकूण 16 आंतरराष्ट्रीय विमानतळावर ही सुविधा उपलब्ध आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टी पर्यटन हा एक महत्त्वाचा व्यवसाय असून भारतातील विविध राज्यात पर्यटन केंद्राचा विकास घडून येत आहे

कृषी पर्यटन हा व्यवसाय शेतकऱ्यांना प्रतिष्ठा व सामर्थ्य मिळवून देणारा व्यवसाय असून शहरी लोकांनाही निसर्गसौंदर्याचा अनुभव देणारा व्यवसाय आहे

भारतात विकसित देशांत प्रमाणे विकसनशील देशातील पर्यटक सुद्धा आकर्षित होतात.

पर्यटन आणि प्रवासाचा भारतात स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रत्यक्ष वाटा 2.2% आणि निर्माण झालेल्या रोजगाराचा देशाच्या एकूण रोजगारातील वाटा 5.5% होतो

*** शिफारशी:-**

भारतात विदेशी पर्यटकांना विशेषतः महिला पर्यटकांना असुरक्षित वाटते त्यामुळे भारतातील पर्यटन उद्योगाचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रतिभेवर वाईट परिणाम होत आहे यासाठी देशातील अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था सुधारणांसाठी शासकीय पातळीवर ठोस प्रयत्न करणे गरजेचे ठरते.

विदेशी विदेशी पर्यटकांचा जीविताची मानवनिर्मित व नैसर्गिक संकटांत पासून सुरक्षिततेसाठी नियंत्रण रूजू करणे गरजेचे ठरते.

आपल्या देशात पर्यटन ठिकाणी सामूहिक स्वच्छता व त्याची दयनीय स्थिती या देशातील सार्वजनिक स्वच्छतेसाठी त्यात या ठिकाणाचा प्रशासनाची भूमिका महत्त्वाची असते. विदेशी पर्यटकांना विमानतळ,रेल्वे स्थानक,हॉटेल पासून ते पर्यटन स्थळा पर्यंत पोचण्यासाठी रस्त्यांची स्थिती चांगली ठेवणे आवश्यक आहे.

विदेशी पर्यटकाला टॅक्सी ड्रायवर पासून ते वेटरच्या साखळीतील सर्व व्यक्तींचे पर्यटन लोकांची फसवणूक टाळण्यासाठी प्रबोधन करणे आवश्यक आहे.

References

1. World tourism statistics at a glance 2015 page.08
2. World Travel Tourism Council Report 2016
3. Ministry of Tourism, Government of India
4. Government of India Economic survey 2015-2016 Ministry of Finance Department, Economic affairs, Economic division Feb 2016, PP.162-163
5. World Travel Tourism Council, Travel Tourism Council Economic Impact 2015, India, London, United Kingdom, www.wttc.org, pp1.3
6. Report 2016

A REVIEW OF INCLUSION THROUGH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA

Dr. Maruti Ishwara Kumbhar

M.Com M.A. (Eco) M.Ed. M. Phil, Ph. D, NET, SET

Head and Assistant Professor, Department of Commerce,

Anandibai Raorane Arts Commerce and Science College, Vaibhavwadi

Email: marutikumbhar1234@gmail.com ; Mob. 9421148002, 8605390262

Abstract:

The term of entrepreneurship development includes honing a person with the necessary skill of knowledge and information used for building the enterprise and entrepreneurial skills. So that entrepreneurs shapes the economic destiny of nations by creating wealth and employment, offering products and services and generating taxes for government because of which entrepreneurship has closely been linked to economic growth of a country. In India, entrepreneurship is often approached as the catalyst in form of trainings centers, schemes, promotional subsidies, free fundamental amenities for the growth of its economy. It has created many entrepreneurs and enterprises and the number is increasing as a result of the government's initiatives and ease of doing business policies. The government has encouraged the development of entrepreneurs through its various government policies in recent times like Make in India, Start Up India and MSME.

Keywords: *entrepreneur, entrepreneurship development, skills, incubation.*

Introduction:

Entrepreneurs is an activist who shape economic destiny of nations by creating wealth and employment, offering products and services and generating taxes for government. It is only because of entrepreneurship which is closely connected to economic growth of a country. Entrepreneur convert their ideas into economic opportunities through innovations and creativity. so, most of the countries governments in the world strive to augment supply of competent and globally competitive entrepreneurs in their respective countries. Therefore entrepreneurial development is prime necessity with high priority. The development of an entrepreneur is to inculcate the entrepreneurial skills into a common person, providing the needed knowledge, developing the technical,

The government's initiative put emphasis on incubation for entrepreneurial endeavors. The initiatives of India's government for the entrepreneurship spurred the expansion of firms and provided the gateway for the acquisition of relevant technological knowledge, technical skills, and entrepreneurial talent and within the result the economic and industrial activities are accelerated. So the role of an entrepreneur becomes very significant in economic development of the country.

Entrepreneur:

The word 'entrepreneur' is derived from the French word "entreprendre". It means 'to undertake'. Thus, entrepreneur is that the one, who under takes the danger of new enterprise.

In the words of J.B. Say, "An entrepreneur is one who brings together the factors of production and combines them into a product".

Joseph A Schumpeter defines an entrepreneur as "one who innovates, raises money, assembles inputs and sets the organization going with the power to spot them and opportunities, which others are n't able to fulfill such economic opportunities" He further said, "An entrepreneur is

an innovator playing the role of a dynamic businessman adding material growth to economic development”.

Oxford Dictionary

“A person is one who sets up a business or businesses, taking over financial risks within the hope of profit”

Entrepreneur organizes and manages a business unit assuming the danger for profit. He is that the artist of the business world.

Entrepreneurship:

The word entrepreneurship means has its origin in French Language which refers to organizers of musical or other entertainment. An entrepreneur could be one who has already started or is within the process of starting an enterprise.

“Entrepreneurship may be a purposeful activity of individual or a bunch of associated individuals, undertaken to initiate, maintain or organize profit oriented business unit for the creation and distribution of economic goods and Service.”

– A. H. Cole

Entrepreneurship played a key role in all round development of the Indian economy . It 's made the transformation within the field of industries, production, business, agriculture technology. Entrepreneurship is taking high risk by bringing innovative ideas in economic development of country.

India got independence in 1947, till that period British Government had not paid any attention for India's industrial development. It had concentrated in exporting the raw materials from India and importing the finished products back to India. It had been only after the independence India could decide its priorities, for which India adopted Five Years Planning strategies since 1951 till today.

Now a days in globalization no country can develop its economy without effective entrepreneurship development. Entrepreneurs are scanning, analyzing and identifying the opportunities of business environments and remodeling it into business entities. Entrepreneurs are working as catalysts for economy, they are creating the wealth by channelizing the natural resources through its effective and efficient utilization.

Entrepreneurship is essentially concerned with creating wealth through production of goods and services. This leads to a process of upward change whereby the important per capita income of a rustic rises over the time or in other words economic development takes place. Thus entrepreneurial development that the key to economic development. After all it's one in all the foremost critical inputs within the economic development of a region. The role of an entrepreneur becomes very significant in developing the market and sustaining the methods valuable creation supporting the stream of demands either expressed or dormant.

The world of business and commerce takes shape across entities in organized and unorganized manner spread across the societies, markets, and nations. Initiatives to create organized entities contribute vital into the system to create the system and continue on principles of dynamic interaction and ongoing exchange of products and services within the marketplace. The role of an entrepreneur becomes very significant in developing the market and sustaining within the method of import creation supporting the stream of demands either expressed or dormant. It has been a matter of debate whether an entrepreneur is born or made; however, inputs to the nitty-gritty's of formation, maintenance, and growth of entrepreneurial activities create a certitude towards managing and maintaining balance within the world of business.

Researcher intended to explore the entrepreneurship development in India and analyze the trends within the development of the entrepreneurial field. The entrepreneurship activities were carried out rather aggressively, particularly with the initiatives of the government support and government-protected India's small-scale industries.

Objectives of the study:

- To review the entrepreneurship development in India.
- To high light the assorted initiatives taken by the Indian government to encourage and promote entrepreneurship

Research Methodology

This research paper is relied mainly on the secondary data. The secondary data have been collected from different scholars and researchers published in numerous books, articles published in different journals, periodicals, conference paper, working paper and Websites of varied Government bodies.

Government major Initiatives for Entrepreneurial Development in India

The government has founded set up various centers for entrepreneurial development by enhancing the knowledge, vision and skills of entrepreneurs or institutions are established. the number of these important organizations which have paid directive contribution in economic development of the nation.

National Institute for Entrepreneurship and Small and tiny Business Development & Small Business Development (NIESBUD):

Ministry of Industries, Government of India, Ahmedabad, 6 July 1983

Established NIESBUD at (Gujarat). This organization works for the event of development of entrepreneurship Works to coordinate between different organizations. To make the correct environment for entrepreneurship development. The responsibility lies with the organization. This organization performs basic important functions for the fulfillment of objectives. i.e a. To plot strategies for effective training of entrepreneurs and to determine their methods. b. Creating perfect curriculum for various objective groups. c. To guide various organizations implementing entrepreneurship development programs. d. Entrepreneurs by undertaking entrepreneurship development programs not undertaken by the other organization. e. To push the culture of entrepreneurship with in the society.

Small Industries Development Organization (SIDO)

Small Industries Development Organization was established by the Ministry of Small Industries in 1954 for the development of small scale industries. The facility is provided by the organization. It also provides government policies and financial information services for small business growth and development. SIDO provides further facilities to small scale industries.

Quality control and testing ii) Training for Entrepreneurship Development

Assistance for production and project creation iv) Managerial and technical guidance v) Export assistance vi) Pollution and auditing etc.

Entrepreneurship Development Institute of India (EDIT):

EDIT was established in 1983 in Ahmedabad jointly by Gujarat State Government, State Bank of India and All India Financial Institution. The organization is seen as a pioneer in generating resources for entrepreneurship development. This organization playing an important role in - Sample training, Trainer training, Research project Planning, implementation, as well as state level organizations for entrepreneurship development programs Tasks like reviewing are also done.

National Small Industries Corporation:

This corporation was established in 1955 and is an organization owned by the Government of India. The corporation works for the growth and development of small scale industries. The main functional area of this corporation are - a) Help for modernization b) Support for modern technology c) Maintaining quality d) Coordinating with industry and large industry. e) Export Assistance f) Importing spare parts and technology.

Small Industries Service Institutes (SISI):

Small Industries Service Institutes is a field office of SIDO which of established before 1950. It provides services to the State Government and helps in the growth and development of small scale industries. There are more than 28 networked organizations in the state for this organization. This organization provides some valuable services like Technical Services, Industrial Manager Training, Financial Information, Entrepreneurship Development Program, Marketing Assistance, Export Marketing Growth, Modernization, Exhibitions and demonstrations, Remedies for ailing industries, Assistance to District Industries Centers etc.

National Institute of Small Industry Extension Training (NISIE):

The institute was established in 1960 in Delhi. To develop small scale industries is the primary purpose of this organization. The institute was shifted to Hyderabad in 1962. This organization is contributing its services in form of - i) Organizing industry development programs. ii) Creating long term diploma and diploma programs for entrepreneurs. iii) Provide IT training for new entrants to entrepreneurship. iv) workshops and conferences, Seminar, Discussion sessions, etc. v) To organize, Implement evaluation programs. vi) Inspiring research publications.

Center for Entrepreneurship Education and Development (CEED):

Center for Entrepreneurship Education and Development was started in 1995. through government by adopting innovation, Helping, helping people in organizations and communities through entrepreneurship. This organization provides further services for the promotion of entrepreneurship development.

a) Technical assistance b) Entrepreneurship advice and guidance
Entrepreneurship Training Program d) Microfinance system e) Resource publications etc.

District Industries Centers (DIC):

District Industries Center was set up to help those who wanted to starts their industries in rural and semi-urban areas. Basically the central government has set up this center by considering the district as a central focus point for industrialization in every district of all the states. The Government established the District Industries Center on 1st May 1947 to perform some fundamental

Functions to accelerate industrialization are -

i) To survey potential entrepreneurs in the district ii) To guide entrepreneurs about Machinery and raw materials etc. iii) To make market availability for the goods of the entrepreneurs iv) Helping to export. v) Implementing commodity development schemes for small scale industries.

National Alliance for Young Entrepreneurs:

NAYE has sponsored several schemes of entrepreneurial development in collaboration with some public sectors banks like Bank of India, Dena Bank, Central Bank of India, Panjab National bank, Union bank of India etc.

Technical Consultancy Organization:

All India financial institutions and State government have set up network of Technical Consultancy organization in India. These organizations are providing comprehensive package of services potential entrepreneurs some Important functions are -

i) Conducting survey on Industrial potential ii) Prepare project profile and feasibility study. iii) Undertaking the techno-economic appraisal of projects. iv) Evaluating the projects referred by financial Institutes v) Carrying out marketing research vi) providing technical and managerial assistance to entrepreneurs

RECENT INITIATIVES:

In the year 2014 the govt. of India established “Ministry of Skill Development and Entrepreneurship”, to Manage and Coordinate all the Skill Development efforts within the country. It clearly shows that due emphasis has been given for Entrepreneurship Development and creation of job opportunities both within the organized and unorganized sector by the government. The Central and State governments are try to explore the marketplace for the products of assorted self-employed additionally as new starts up to make demand for his or her products by exhibitions and so on.

The government of India has recently introduced the following schemes to subsequent to get employment and bridge gap between demand and provide skills which are started keeping in view that to develop, support for skills and entrepreneurship. These schemes are:

Make in India:

In September 2014 the Prime Minister of India announced this scheme with an objective to form India a world leader in designing and manufacturing hub. It has been great entrepreneurship development initiative for youth, flow of investment, intensified innovation, upgrading the skill development efforts, and safeguard holding intellectual property rights and to develop infrastructure of state-of-the-art quality for manufacturing industry.

Start Up India:

It's a government of India's another special initiative which aims at promote and encourage the entrepreneurial spirit amongst ageless citizens of India. The target is to come up with employment through these new Start Ups and to spice up self-employment. For better performance of those come out start up units, government is trying to form recognition and registration procedure as simpler as possible.

Skill India:

‘Skill India’ - a multi-skill development program has been initiated with a mission for job creation and entrepreneurship for all socio-economic classes. The scheme was launched in 2015 with an objective coach over 40 cror Indians numerous industry-related jobs. The target is ready intent on produce skilled workforce by 2022 through various schemes and training programs introduced. An outsized and comprehensive re-skilling programs for those workers whose jobs could also be in risk including informal workers.

Digital India:

This program envisages universal digital literacy, delivering all government services to citizens digitally and development of secure and stable digital infrastructure. So as to supply the government's services to the citizens through electronically improved online infrastructure, internet connectivity is being enlarged, use of high-end technology has also been widened.

Incubators:

Indian Institute s of Technology and Indian Institutes of Management have a collection incubations and entrepreneurship centers to foster students entrepreneurs. Large number of scholars starts their enterprises during or after the studies. Just in case start up fails students can go for placement afterwards. As an example IIT Bombay includes a Society of Innovation and Entrepreneurship (SINE) IIM Ahmedabad uncompasses a Centre of Innovation, Incubation and Entrepreneurship.

Conclusion:

It's subject of debate whether entrepreneurs are to born or are often created. But we are able to strongly say that entrepreneurs don't seem to be necessarily born they will be developed through education training and skill . Development of entrepreneurship is essentially deliberate process which inculcate entrepreneurial skills required for putting in place and operating business units. The foremost remarkable development within the post independence period is that the quantitative growth of key institutes which promotes, assists and develop entrepreneurial skills within the young generation. The country has built strong and broad based foundation for global industrial and manufacturing hub.

References:

1. Government of India: MSME Annual Report 2008-2013.
 2. Government of India MSME-AR-2017-18-
 3. Government of India MSME-AR-2020-21
 4. Government of India Niti Aayog - Strategy for New India @ 75, 2018
 5. Government of India, Problems in Third Plan-A Critical Miscellany, pp. 35-36.
 6. Shaker A. Zahra, "Predictors and Financial Outcomes of Corporate Entrepreneurship: An Exploratory Study," Journal of Business Venturing 6 (1991): 259-286
 7. Dr. Nagesh Kumar, Director, Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP)
 8. Dr. S. Manikandan, "A Study On Startup And Its Impact On Msme In India With Special Reference To Maharashtra State "
 9. Mrs. Maria Sonia Justin Raj " A Research Study On The Management Of Risk In The Growth of Micro And Small Enterprise In India"
 10. School of distance Education, University of Calicut. BCM4A13-BBA4A13
 11. Paripex, Indian Journal of Research volume- 3 Issue- 4 April-2014
 12. AIMA journal of Management and Research, August.2014 Volume -8 Issue-3/4
 13. <https://www.researchgate.net/publication/309033203>
 14. <https://www.researchgate.net/publication/339310859>
 15. <http://www.ijcrt.org>. volume-6 Issue -1 Feb 2018
 16. <http://www.tarj.in> Vol 8, Spl Issue 2, April 2019
- www.rcmss.org
 - www.smallindustryindia.com
 - www.allsubjectjournal.com
 - www.ripublication.com/gjmbs.html
 - www.udyogini.org
 - www.wikipedia.com
 - www.ijsr.net

पुरोगामी चळवळीतील लढाऊ नेतृत्व : प्रा. एन.डी.पाटील

*प्रा. श्रीकांत विक्रांत सिरसाठे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री.स.ह.केळकर महाविद्यालय देवगड , जि.सिंधुदुर्ग.

संपर्क न. 8421264397

**प्रा. डॉ. अंकुश मारुती सोहनी

इतिहास विभाग, शेठ ज. एन. पालीवाला महाविद्यालय पाली.

संपर्क न. 9420444302

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये फुले- शाहू- आंबेडकरांच्या विचारांना व कार्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण या महापुरुषांनी प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात विचार मांडून प्रभावीपणे कार्य केले त्यामुळेच मध्ययुगातील बुरसटलेल्या, चालीरिती, रुढी, प्रथा परंपरेचे उच्चाटन करून आधुनिक समाज घडवण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील प्रतिगामी विचारांना तिलांजली देत असताना पुरोगामी विचारांची कास मोठ्या प्रमाणात या सुधारकांनी धरली आणि सामाजिक, सांस्कृतिक धार्मिक, आर्थिक क्षेत्रामध्ये बदल घडवून आणले. त्यामुळे पुरोगामी महाराष्ट्र म्हटला की फुले - शाहू - आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने पुढे येते. 21 व्या शतकातील महाराष्ट्रात फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा पुढे घेऊन जाणारी जी नेते मंडळी आहेत त्यापैकी एक नाव म्हणजे प्रा. एन डी पाटील हे होय. महाराष्ट्रातील आधुनिक समाजामध्ये समाजवाद मोठ्या प्रमाणात रुजावा शेतमजुरांना, कष्टकरी, कामगारांना न्याय मिळावा ही जाणीव ठेवून सतत त्यांच्या उद्धारासाठी प्रयत्न करणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे प्रा. एन.डी.पाटील होय. पाटीलसरांनी आपल्या आयुष्यात समाजवादी तत्त्वाशी कधीही तडजोड केली नाही. राजकारणात पाटील सरांनी उडी घेतली परंतु राजकारणातून नेहमी समाजकारण झाले पाहिजे याची दक्षता घेतली, आपल्या आयुष्यात नेहमी दीनदुबळ्या, कष्टकरी, उपेक्षित समाजाला न्याय मिळावा यासाठी ते प्रयत्नशील राहिले. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रा. एन. डी. पाटील सरांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रश्नांच्या संदर्भात जे जे लढे दिले त्यांचे महत्त्व सदर शोधनिबंधात अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

उद्दिष्ट :

1. प्रा. एन डी पाटील पाटील सरांचा परिचय करून देणे.
2. राजकारणातून समाजकारणाचा शोध घेणे.
3. प्रा.एन. डी. पाटील सरांची समाजवादी तत्त्वप्रणाली आणि त्यातून समाजप्रबोधनचा वेध घेणे.
4. विविध प्रश्नावर दिलेल्या लढ्यांचे महत्त्व अभ्यासणे.
5. पुरोगामी चळवळीतील प्रा. एन. डी. पाटील सरांच्या कार्याचे महत्त्व प्रतिपादन करणे.

प्रा. एन. डी. पाटील यांचा अल्प परिचय :

पूर्वीच्या सातारा जिल्ह्यातील आणि सध्याच्या सांगली जिल्ह्यात असलेल्या वाळवा तालुक्यातील ढवळी या गावी 15 जुलै 1929 रोजी नारायण पाटील यांचा जन्म झाला. ही त्यांची शाळेत भरती होताना तेथील शिक्षकाने नोंदवलेली जन्मतारीख. आपण निरक्षर असलो तरी आपल्या मुलांनी निरक्षर

राहता कामा नये याची जाणीव नारायण यांच्या वडिलांना होती म्हणूनच नारायण व त्यांच्या भावाला शिक्षण देण्यासाठी शाळेत घातले. दररोज 16 मैल चालून शिक्षण घेण्याचे काम नारायण पाटील यांनी केले. वाळवा तालुका हा स्वतंत्र काळात क्रांतिकारकाचे आगर होते पत्री सरकारच्या कार्याने आणि सत्यशोधकी विचाराने ढवळे गावही भारावून गेले होते. जी.डी.लाड, नागनाथ अण्णा नायकवडी, बाबूजी पाटणकर, कॉम्रेड शेख, काका रंगराव पाटील यासारख्या क्रांतिकारकाची त्यांच्या घरात ऊठवस होती. त्यामुळे अशा वातावरणात कोवळ्या वयातील नारायण यांच्या मनात सत्यशोधकी आणि क्रांतिकारी विचारांचे पायाभरणी झाली. नारायण पाटील यांनी पदवीचे शिक्षण राजाराम कॉलेज मधून घेऊन ते पदवीधर झाले. याच सुमारास त्यांच्या वडिलांचे आणि भावाचे निधन झाले त्यांच्यावर हा मोठा आघात होता त्यावेळेस कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी त्यांना आधार दिला आपल्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी नारायण यांची नेमणूक केली आणि येथेच ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राचार्य ए.डी.गणी साहेब आत्तार यांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. नारायण पाटील यांनी सुरुवातीला इतिहास विषय शिकविला त्यानंतर एम.ए चे शिक्षण अर्थशास्त्र विषयात पूर्ण करून ते शिवाजी कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केले पुढे शेतकरी कामगार पक्षात प्रवेश करून राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक कार्यात स्वतःचे आयुष्य झोकून दिले. त्यामुळे पुढे महाराष्ट्रात नारायण हेच नाव प्रा. एन. डी. पाटील सर म्हणून सुपरिचित झाले.

प्रा. एन. डी. पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी नारायण पाटील यांची ट्रेनिंग कॉलेज मध्ये नेमणूक केल्यानंतर पाटील सर हे सुरुवातीला इतिहास विषय शिकवायचे. हे शिक्षणाचे काम करित असताना विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकीची जाणीव, शोषणाविरुद्ध चीड, सामाजिक कार्याची आवड निर्माण करित. समाजासाठी स्वीकारलेली समर्पक वृत्ती त्यांच्यामध्ये प्रारंभापासूनच भिनलेली होती. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आपल्या रयत शिक्षण संस्थेमध्ये गोरगरिबांच्या मुला-मुलींसाठी कमवा व शिका हा प्रकल्प सुरू केला या प्रकल्पाचा सूत्रधार म्हणून प्रा. पाटील यांची निवड केली त्याचबरोबर रयत शिक्षण संस्थेच्या विविध जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविण्यात आल्या होत्या, या विविध जबाबदारी अत्यंत कौशल्याने पार पाडण्याचे काम त्यांनी केले त्यामुळेच पुढे ते रयत शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष बनले. कोल्हापूर विद्यापीठाच्या अनेक महत्वाच्या समितीवर देखील त्यांनी काम केले. अरे ते शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून काम पाहत असताना त्यांनी अनेक गरीब घरातील बुद्धिवादी मुला-मुलींना प्राध्यापक व शिक्षकांच्या जागेवर नियुक्त करून रयत शिक्षण संस्थेचा वटवृक्ष अधिक बहरण्यासाठी प्रयत्न केले. शिक्षणाच्या बाजारीकरणाच्या विरोधात नारायण पाटील यांनी नेहमीच आवाज उठवण्याचे काम केले तत्कालीन शिक्षण मंत्री मधुकरराव चौधरी यांनी शिक्षणासंदर्भात काढलेल्या श्वेतपत्रिकेचे कृष्ण स्वरूप उघड करण्यासाठी नारायण पाटील यांनी “शिक्षण हे राष्ट्राने करावयाचे धर्मादाय काम नसून राष्ट्राच्या भविष्यकालीन विम्यासाठी केली जाणारी फलदायी गुंतवणूक आहे” असे सरकारला ठणकावत सभागृहाबाहेर सर्व आमदारांच्या समोर चार तास भाषण करून श्वेतपत्रिकेचे काळे अंतरंग समोर आणले. श्वेतपत्रिका सरकारने मागे घ्यावी यासाठी पी.जी पाटलासह त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रभर 400 सभा घेतल्या त्यामुळे काँग्रेस पक्षाला विधानसभेत बहुमत असताना देखील या श्वेतपत्रिकेचा ठराव

मागे घ्यावा लागला. यानंतरही प्रा. पाटील यांनी आयुष्यभर शिक्षणाच्या बाजारीकरणाच्या विरोधातील प्रत्येक लढ्यात संघर्ष करणाऱ्यांना भक्कम साथ दिली.

प्रा. एन. डी. पाटील यांनी शेतकरी वर्गासाठी केलेले कार्य:

1948 ला प्रा. एन. डी. पाटील सरांनी शेतकरी कामगार पक्षात प्रवेश केला आणि शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नावर ती आंदोलने उभे करून शेतकरी कष्टकरी वर्गाला न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. प्रा. एन. डी. पाटील सरांनी 1985 ते 2010 या काळात शेतकरी कामगार पक्षाचे सरचिटणीस म्हणून काम पाहिले गेल्या 70 वर्षांहून अधिक काळ शेतकरी कष्टकरी जनतेच्या प्रश्नावर ते आवाज उठवून त्यांना योग्य तो न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या मालाला हमी भाव मिळावा यासाठी म्हणून राज्यभर आंदोलने उभी करण्याचे काम त्यांनी केले प्रसंगी त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला शेतकरी वर्ग हा केंद्रस्थानी ठेवून त्यांचे विविध प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न त्यांच्यामार्फत झाला. शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्या साठी महाराष्ट्रभर पायी फिरून दौरे केले आणि सरकारला झुकविण्याचे चे काम केले. प्रा. एन. डी. पाटील यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न जसे आंदोलन उभे करून सोडवण्याचं काम केलं तसेच साहित्य निर्मितीतून ही सरकारला जागे करण्याचे काम केले त्यांनी त्यांच्या आयुष्यात शेत जमिनीवरील कमाल मर्यादा आणि महाराष्ट्र सरकारचा प्रतिगामी कायदा - 1962 , काँग्रेस सरकार आणि शेतकऱ्यांची लूट - 1962, शेतीमालाला किफायतशीर किमतीची हमी आणि घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण -1963, शेतीमालाच्या किफायतशीर किमतीची कैफियत - 1970 अशी साहित्य निर्मिती करून यामधून शेतकऱ्यांच्या व्यथा आणि सरकारची अनास्था रेखाटण्याचे काम केले.

प्रा. एन. डी. पाटील यांचा विविध आंदोलनातील सक्रीय सहभाग :

शोषणमुक्त आणि समतेवर आधारित समाजाची निर्मिती हे एन. डी. सरांचे स्वप्न होते. त्यासाठी ते स्वातंत्र्य लढ्यापासून ते अगदी आजतागायत प्रत्येक लढ्यात सहभागी झाले. गिरणी कामगारांचा लढा, गोवा मुक्ती संघर्ष, संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन, एक गाव एक पाणवठा, भूमिहीनांसाठीचा संघर्ष, शेतीमालाला किफायतशीर भाव मिळावा म्हणून केलेले लढे, कापूस एकाधिकार योजना, महागाई आणि उपासमार विरोधी आंदोलन, बहुजनांच्या शिक्षणाला ग्रासणाऱ्या श्वेतपत्रिके विरोधातील लढा, धरणग्रस्तांचे-विस्थापितांचे आंदोलन, मराठवाडा नामांतर आंदोलन, एनरोन हटाव आंदोलन, हमी भावासाठी शेगाव ते नागपूर विधानसभेवर पायी चालत काढलेली दिंडी, महाराष्ट्र राज्य वीज संघर्ष समितीचे आंदोलन, भूविकास बँकेच्या गैरकारभारविरोधाचे आंदोलन, अन्याय्य कपाती करणाऱ्या साखर कारखानदाराविरोधातील आंदोलन, जागतिकीकरणाविरोधात केलेले सेझ विरोधी लढ्यासारखे विविध संघर्ष, अगदी अलीकडे कोल्हापुरातील टोलच्या विरोधात काँ. गोविंद पानसरेच्या साथीने केलेले आंदोलन, असे अनेक लढे एन. डी. सरांनी त्यांच्या आयुष्यात दिले आहेत. हे संघर्षच खरे तर एन. डी. सरांच्या व्यक्तित्वाची ओळख आहे. पण त्या सर्व लढ्यांचा परामर्श काही आपण येथे घेऊ शकणार नाही. त्यामुळे काही संघर्षांच्या तपशिलाना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न या ठिकाणी केलेला आहे.

समाज प्रबोधन आणि सामाजिक कार्य :

समाजवादी समाजाची निर्मिती करणे हे उद्दिष्ट प्रा. एन डी पाटील यांचे होते. त्यासाठी विद्यार्थी दशेपासून ते आयुष्याच्या शेवटपर्यंत यासाठी ते प्रयत्नशील राहिले. समाजामध्ये पूर्वीपासून चालत आलेली जातीयता व अस्पृश्यता याला त्यांनी विद्यार्थीदशेपासूनच विरोध केलेला होता. गावामध्ये पाटील परिवाराच्या मालकीचा आड

होता, गावातील सर्व जण तेथे पाणी भरत पण दलिताना पाणी इतर वाढत त्यांचा स्पर्श विहिरीला चालत नसे हे नारायण पाटील यांच्या लक्षात आल्यानंतर तेव्हा त्यांनी 'हे चालणार असेल तर घरात पाऊल ठेवणार नाही अशी धमकीच घरच्यांना दिली तेव्हापासून पाण्याचा आड सर्वांना खुला झाला'. यानंतर त्यांनी त्यांचे संपूर्ण आयुष्यच सामाजिक कार्यासाठी अर्पण केले. सर्वसामान्यांचे प्रश्न रस्त्यावर उतरून आंदोलन करून ते नेहमीच सोडवण्याचा प्रयत्न करित असत. सीमा भागातील मराठी भाषिक लोकांचा प्रश्न मोठ्या पोटतिडकीने सोडविण्याचा प्रयत्न केला या भागातील लोकांसाठी केलेले कार्य अत्यंत उल्लेखनीय आहे. शेतकऱ्यांच्या मालाला हमीभाव मिळावा यासाठी आंदोलन, कोल्हापूर येथील टोल नाक्याचा लढा अशा अनेक सामाजिक प्रश्नावर प्रा. एन. डी पाटील यांनी नेहमीच आवाज उठवून सर्वसामान्यांना न्याय देण्याचे काम केले.. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन समाजामध्ये असलेल्या वाईट, चालीरिती रूढी प्रथा, परंपरा यांच्या विरोधामध्ये व्याख्याने दिली. समाजजागृती समाजप्रबोधन हेच जीवनाचे साध्य ठरवले होते. कुठल्याही सरकारी यंत्रणांची मदत न घेता बसने प्रवास करून, खेडोपाडी जाऊन समाज प्रबोधनाचे काम मोठ्या प्रमाणात केले. समाज जागृती झाली पाहिजे अशी त्यांची तळमळ आयुष्याच्या शेवटपर्यंत होती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अकादमीचे अध्यक्ष असताना त्यांनी समाजातील दीन दलित कुटुंबातील जास्तीत जास्त मुलांना शिक्षणाचा व सवलतीचा फायदा झाला पाहिजे यासाठी ते प्रयत्नशील राहिले.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य :

प्रा. एन. डी पाटील विद्यार्थी दशेपासूनच बुद्धीप्रामाण्यवादाला मानणारे होते. शब्दप्रामाण्यवादामुळे समाजाची मोठ्या प्रमाणात अंधोगती झालेली आहे, समाजात प्रचंड प्रमाणात अंधश्रद्धा निर्माण झाली आहे अशी त्यांची धारणा होती म्हणूनच विद्यार्थीदशेपासूनच त्यांनी कर्मकांडाला मोठ्या प्रमाणात विरोध केला होता. गावातील अंबाबाईच्या देवळात कीर्तन चालू असताना ते बुवांना विचारात देव आहे का ? हा दगडाचा देव वर फेकला आणि तो कीर्तनकरणाऱ्याच्या आणि ऐकणाऱ्याच्या डोक्यात पडला तर काय होईल? मग देव त्यांना वाचवेल काय? प्रा. एन. डी पाटील विचाराने पक्के मार्क्सवादी होते त्यांचा ईश्वर, अध्यात्म इत्यादीवर अजिबात विश्वास नव्हता त्यांच्या जीवनाचे वैशिष्ट्य असे होते की त्यांनी आपली वैचारिक धारणा सार्वजनिक जीवनात ही कायम ठेवली. सहकार मंत्री पद स्वीकारल्यानंतर आपल्या हस्ते कोणतेही भूमिपूजन किंवा कोणतेही धार्मिक कार्यक्रम विधी होणार नाहीत असा आदेश त्याने जारी केला होता. कोणतेही कर्मकांड त्यांनी आपल्या व्यक्तिगत किंवा कुटुंबिक आयुष्यात केले नाही आपली विचारसरणी आणि आचरण पद्धती यात कमालीची सुसंगती ठेवण्याचं काम केलं. अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे अध्यक्ष म्हणून काम पाहत असताना या समितीमार्फत प्रबोधनाचे कार्यक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रभर राबविण्याचे काम केले. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने लढवलेल्या प्रत्येक लढ्यात ते अग्रभागी राहिले, जसे की शनिशिंगणापूर चा सत्याग्रह, जादूटोणा विरोधी कायदा होण्यासाठी केलेला संघर्ष, तसेच नरेंद्र महाराजासारख्या बुवा बाबा च्या विरोधातील आंदोलन असो यात प्रा. एन. डी. पाटील आघाडीवर होते. डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांच्या खुनानंतर महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या कार्यकर्त्यांच्या मागे खंबीरपणे उभे राहून त्यांना बळ देण्याचे काम करत राहिले.

राजकारणातून लोककल्याण साधण्याचे कार्य :

कोल्हापूर मध्ये ओरडून पक्षाचे मुखपत्र विकणारा मुलगा म्हणून आपली राजकीय कारकीर्द सुरू केली. प्रा. एन. डी. पाटील विधान परिषदेत 18 वर्षे तर विधानसभेत 5 वर्षे आमदार राहिले काही काळ ते सहकार मंत्री देखील होते. आपल्या राजकीय जीवनात उठता-बसता शेतकऱ्यांचे नाव घेऊन फायदा मिळवणारे अनेक जण

आहेत, पण आपल्या वैधानिक कारकिर्दीत प्रा. एन. डी. पाटील यांनी कापूस एकाधिकार खरेदी योजना, पाण्याचे समान वाटप शेतीमालाला किफायतशीर हमीभाव असे विविध प्रश्न निकालात काढले. विधिमंडळात त्यांनी दिलेली विविध विषयावर अभ्यासपूर्ण भाषणे त्यांच्या विद्वतेची आणि व्यासंगतेची साक्ष देऊन जातात. 1999 ते 2002 या काळात निमंत्रक लोकशाही आघाडी सरकार महाराष्ट्र राज्य सीमा प्रश्न समितीचे सदस्य व सीमा चळवळीचे प्रमुख नेते म्हणून काम पाहात असताना, सीमा भागातील लोकांना न्याय देण्यासाठी अनेक आंदोलने उभी केली प्रसंगी या आंदोलनामुळे तुरुंगवासही त्यांना भोगावा लागला. सीमाभागातील मराठी भाषिक बांधवांचा ते आधारवड होते. प्रा. एन. डी. पाटील यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहूमहाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांशी प्रामाणिक राहून राजकारणातून लोककल्याण साधनाचे काम केले. त्यांनी आपल्या आचार, विचार आणि कर्तृत्वाने राजकारण व समाजकारणात वेगळे असे स्थान निर्माण केल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील पुरोगामी आणि शेतकरी चळवळीतील एक अत्युच्च, उत्तुंग व उदात्त व्यक्तिमत्व म्हणून प्रा. एन. डी. पाटील यांच्याकडे पाहिले जाते. यांनी शेतकरी, कष्टकरी, पददलित, तळागाळातील लोकांचे प्रश्न अत्यंत पोटतिडकीने मांडून ते सोडविण्यासाठी सरकारला भाग पाडले आज एका बाजूला जातीयवादी, धर्मांध, सनातनी, फॅसिस्ट शक्ती, असहिष्णुता, धर्मांधता यासारखे प्रश्न तर दुसऱ्या बाजूला नवउदारमतवादी आर्थिक धोरणांनी बेरोजगारी, महागाई सारखे प्रश्न उभे केले आहेत. या आव्हानांना तोंड द्यायचे तर केवळ धर्मनिरपेक्ष असणे उपयोगाचे नाही तर नवसाम्राज्यवादी नवउदारमतवादी आर्थिक धोरणाच्या विरोधात उभे राहिले पाहिजे अशी त्यांची ठाम भूमिका होती.त्यानुसार पाटील हे पुरोगामी विचारांचे विचारमंच होते. महात्मा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ,कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांची मशाल कायम पेटत ठेवली. अन्यायाच्या विरोधात सतत लढणे आणि संघर्ष करणे हेच त्यांचे जीवन होते. शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी, पददलित यांच्या न्याय हक्कासाठी त्यांनी लढे दिले प्रसंगी लाट्या ही खाल्ल्या. त्यामुळे पुरोगामी महाराष्ट्रात त्यांचे लढाऊ नेतृत्व प्रेरणादायी ठरते.

समारोप

गेल्या 70 - 75 वर्षात महाराष्ट्राच्या प्रत्येक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक चळवळीचे केवळ साक्षीदारच नाही तर त्या चळवळीत आघाडीचा सहभाग प्रा. एन. डी. पाटील यांचा होता, त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे शेवटी त्यांच्याच भाषणातील काही ओळीतून त्यांच्या कार्याचे महत्त्व प्रतिपादित करता येते” सोपे रस्त्याने चालायला सोपे असले तरी ते तुम्हाला जिथे जायचे असेल तिथे पोहोचतील असे नाही म्हणून रॉबर्ट फ्रॉस्ट या इंग्लिश कवीच्या मला आवडणार्या चार ओळी तुम्हाला सांगतो, Wood are lovely,dark & deep but I have promise to keep Mile to go before I sleep. Miles to go before I sleep. या चार ओळी पंडित नेहरूंना देखील खूपच आवडत होत्या पण याच कवितेच्या पुढील ओळी मला त्याहूनही जास्त आवडतात, त्या बोधप्रद ओळी अशा आहेत, ‘ Two road divert from the wood,I took one the less travelled by, and that has made all the difference.’ म्हणजेच या वनराजीतून बाहेर जाणारे दोन रस्ते निघाले, त्यापैकी एक कमी मळलेला रस्ता मी निवडला जे काही आज घडले ते त्यामधूनच घडले आहे.”

संदर्भ :

1. माझी संघर्ष यात्रा, प्रा.एन.डी.पाटील, Vijigisha media private pub.14 जून 2020 .
2. प्रा.एन.डी.पाटील - चळवळीचा महामेरु ! बहुत जनांसी आधारु, संपादन पाटील विजया, मुक्ता पब्लिशिंग हाऊस प्रा लिमिटेड.
3. अंधश्रद्धा निर्मूलन मासिक, मार्च 2019
4. दैनिक लोकमत, 9 डिसेंबर 2020 .
5. दैनिक प्रभात, 18 जानेवारी 2022.
6. दैनिक लोकसत्ता, 17 जानेवारी 2022..
7. दैनिक लोकमत, 17 जानेवारी 2022 .

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण

डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत

सहयोगी प्राध्यापक सैनिकशास्त्र

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगांव ता. गंगाखेड जि. परभणी.

Email ID.: anandghan63@gmail.com ; Mob. 9421176832

प्रस्तावना -

स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची जडणघडण ही स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झालेली दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय राष्ट्रीय सभेने आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांसंबंधी वेळोवेळी स्वीकारलेल्या धोरणातूनच परराष्ट्रीय धोरणाची सुरुवात झालेली दिसून येते. हे बहुतांशी त्याच्या राजकीय अनुभवातून साकारलेले दिसते. स्वातंत्र्यापूर्वीच राष्ट्र सभेने आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांसंबंधी अनेक ठराव संमत केलेले होते. ब्रह्मदेश इंग्रजांनी जिंकल्याबद्दल असंतोष व्यक्त करण्यात आला (१८८५). ब्रिटिशांच्या साम्राज्यावादी कारवायांसाठी भारतास तळ म्हणून वापरण्यास (१८९२) हरकत घेण्यात आली.

राष्ट्रसभेचे हे साम्राज्यविरोधी धोरण पहिल्या महायुद्धानंतर अधिकच स्पष्ट झाले. इंग्रजांच्या खलीफाविरोधी धोरणाचा निषेध म्हणून भारतात खिलाफत चळवळ सुरू करण्यात आली. १९२० मध्ये आयरिस लोकांच्या स्वातंत्र्यलढ्यास पाठिंबा देण्यात आला, तर १९२८ मध्ये ईजिप्त, सिरिया, पॅलेस्टाईन आणि इराक यांचे त्यांच्या साम्राज्यविरोधी संघर्षाबद्दल अभिनंदन करण्यात आले. भारताचे हे धोरण स्वातंत्र्यानंतरही कायम राहिले. भारत स्वतः ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा बळी असल्यामुळे यासंबंधी राष्ट्रसभेच्या नेत्यांस वाटणारी तळमळ स्वाभाविक होती.

भारतीय नेत्यांचा साम्राज्यवादाचा अनुभव हा पाश्चिमात्य देशांपुरताच मर्यादित असल्याने साम्राज्यवादाचा संबंध त्यांनी फक्त पाश्चात्य देशांशी लावणे समजू शकते. स्वातंत्र्योत्तर काळात, प्रामुख्याने संयुक्त राष्ट्रांत ठराव संमत करून घेऊन, इंडोनेशिया, ट्युनिशिया, मोरोक्को, अल्जीरिया इ. आफ्रिकी आशियाई देशांच्या मुक्तीसाठी वातावरण तयार करण्यात भारताने उल्लेखनीय कामगिरी बजाविली. या भूमिकेतूनच १९५६ मध्ये इंग्लंड व फ्रान्स यांनी सुएझ कालव्यासंबंधी केलेल्या सैनिकी हस्तक्षेपास भारताने विरोध केला.

वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळावे, असा एक ठराव संयुक्त राष्ट्राने करून त्याची अंमलबजावणी कितपत होते, हे पाहण्यासाठी एक २४ सदस्यांची समिती नेमली होती. भारत हा या समितीचा प्रमुख सदस्य होता. वसाहतवादाप्रमाणेच दक्षिण आफ्रिकेतील वंशभेदाविरुद्ध जागतिक लोकमत संघटित करण्यासाठी भारताने महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले. भारतीय राज्यव्यवस्थेत परराष्ट्रीय धोरणाची जबाबदारी ही परराष्ट्रमंत्र्याची असते. परराष्ट्र धोरणासाठी तो लोकसभेस जबाबदार असतो.

उद्देश :-

1. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
2. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पडणार्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
3. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेणे.

भारताला स्वातंत्र्यमिळण्याच्या पूर्वी भारताचे परराष्ट्र धोरण हे ब्रीटीशच ठरवत होते. त्यामुळे साहजीकच ब्रीटीशांना अनुकूल असेच धोरण ते ठरवत व राबवत होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण हे भारतीय ठरवू लागले व राबवूही लागले. भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचाच प्रभाव अधिक असलेला दीसून येतो. म्हणूनच नेहरूंना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार मानले जाते. नेहरूंचे चरित्रकार मायकेल ब्रेशर यांच्या मते नेहरू हे भारतीय परराष्ट्रीय धोरणाचे शिल्पकार होत. इतकेच नव्हे, तर परराष्ट्रीय धोरण ही त्यांची मतेदारी होती. एका अर्थाने हे खरे आहे. राष्ट्रसभेने १९२८ मध्ये परराष्ट्रीय धोरणासाठी स्वतंत्र विभाग सुरू केल्यापासून त्याची धुरा पंडितजी अखेरपर्यंत सांभाळीत होते. परराष्ट्रीय धोरणासाठी कॅबिनेटची एक समिती असली, तरीही नेहरूंच्या मंत्रिमंडळातील इतर कोणीही परराष्ट्रीय धोरणात फारसा रस घेतल्याचे दिसून येत नाही.

पाकिस्तानसंबंधीच्या धोरणाविषयी मात्र कधीकधी मतभेद व्यक्त होत. लोकसभेतही, हंगेरीतील पेचप्रसंग, तिबेटचे चीनने केलेले सामीलीकरण सोडता, १९५९ पर्यंत नेहरूंच्या धोरणावर फारशी टीका झालेली दिसत नाही. देशातील राजकीय पक्ष व एकंदर लोकमत यांच्यातही नेहरूंच्या धोरणाविषयी सर्वसाधारण मतैक्य होते. लोकसभा, पक्ष, उच्च नोकरवर्ग, लष्करी अधिकारी या सर्वांनी नेहरूंच्याच दृष्टीतून परराष्ट्रीय धोरणाकडे पाहिले; तथापि स्वतः नेहरूंनी मात्र यासंबंधी सर्व श्रेय स्वतःकडे घेण्याचे नाकारले.

आपल्या जागी दुसऱ्या कोणीही हेच धोरण स्वीकारले असते, कारण ते भारताच्या परिस्थितीनेच ठरले आहे, असे ते म्हणत. भारतातील अभिजनवर्गाचे व नेहरूंचे जीवनानुभव आणि त्यावरील वैचारिक प्रभाव हे सारखेच असल्यामुळे नेहरू परराष्ट्रीय धोरणापुरते तरी भारतीय विचारांचे प्रतिनिधित्व करित होते, असे म्हणता येईल. भारताची भौगोलिक स्थिती, रशिया व चीनशी असलेले निकटत्व लक्षात घेता, शीतयुद्धाच्या संदर्भात त्यांनी स्वीकारलेली तटस्थतेची भूमिका स्वाभाविक वाटते. एकीकडे भारताचे आर्थिक मागासलेपण दूर करण्यासाठी आणि समताधिष्ठित शासन स्थापन करण्यासाठी रशियाच्या आदर्शाविषयी वाटणारे आकर्षण, तर दुसरीकडे पाश्चात्य उदारमतवादाच्या भारतीय नेतृत्वावरील पगडा, या दोन धुवांतून मार्ग काढण्यासाठीही अलिप्ततावादी धोरण भारतास स्वीकाराई वाटले असावे.

भारताने परराष्ट्र धोरणाची पंचशील तत्वे स्वीकारली. या पंचशील तत्वावर नेहरूंचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात होता. भारताने या पंचशील तत्वानुसारच आजपर्यंत आपले परराष्ट्र धोरण नीश्चीत केलेले दीसून येते. गेल्या 75 वर्षांच्या काळात भारतात कोणत्याही पक्षाचे, विचाराचे सरकार सत्तेत आले असले तरी कोणत्याही पक्षाने आपल्या परराष्ट्र धोरणात तडजोड केलेली नाही. आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पंचशील तत्वांना अनन्य साधारण महत्त्व असलेले दीसून येते. भारताने सर्वप्रथम चीनसोबत या पंचशील तत्वानुसार करार केला. तसेच दोन्हीही देशांनी पंचशील कराराला मान्यता दिली. ती तत्वे खालीलप्रमाणे-1. प्रत्येक राष्ट्राची भौगोलिक एकात्मता आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.

1. युध्द आणि आक्रमणाचा विरोध करणे.
2. इतर राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे.
3. समानता आणी परस्पर फायदा.
4. शांततापूर्ण सहजीवन.

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला दबदबा निर्माण केला. 1955 मध्ये झालेल्या बाडूंग परीषदेमध्ये या पंचशील कराराला आफ्रो आशीयाई राष्ट्रांनी मान्यता दिली. भारतातील लक्षणीय मुस्लिम लोकसंख्या, त्यांच्या धार्मिक निष्ठा आणि खनिज तेलाविषयी भारताचे परावलंबित्व लक्षात घेता, मध्य आशियात भारताने अरब देशांस अनुकूल धोरण स्वीकारले यात नवल नाही. धोरणाचे समर्थन करण्यासाठी कितीही मोठमोठी तत्वे सांगितली, तरी अखेरीस देशहिताच्या दृष्टीतूनच परराष्ट्रीय धोरण ठरवावे लागते, असे नेहरूंनी म्हटले आहे आणि हे हित कोणते हे ठरविण्याबाबत नेहरूंचे नेतृत्व सर्वांनी मान्य केल्याचे दिसते. नेहरूंनंतरच्या कालखंडात वेगळा परराष्ट्रमंत्री जरी नेमण्यात आला, तरीही या क्षेत्रात तत्कालीन पंतप्रधानाचा प्रभाव टिकून राहिला. ताशकंद करार वा सिमला करार यांसारख्या महत्त्वाच्या वाटाघाटी तत्कालीन पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालीच झाल्या. परराष्ट्रीय धोरणाची समीक्षा करण्यात मंत्रिमंडळाने आणि संसदेने या काळात जास्त भाग घेतला.

महावीर त्यागी यांनी १९६६ मध्ये, तर अशोक मेहता यांनी १९६८ मध्ये आपला विरोध व्यक्त करण्याकरिता मंत्रिमंडळाचा राजीनामा दिला होता. मात्र १९७७ च्या सत्तांतरानंतर परराष्ट्रमंत्र्यानेही थोडी जास्त जबाबदारी उचलल्याचे दिसते. परराष्ट्रीय धोरणासंबंधी भारताने सतत अलिप्ततावादाचा पुरस्कार केला आहे. १९७७ नंतर सत्तारूढ झालेल्या जनता पक्षानेही खरी खुरी अलिप्तता हेच आपले धोरण राहिल, असे जाहीर केले आहे. ढोबळमानाने अलिप्तता याचा अर्थ कोणत्याही सैनिकी गटात सामील न होता, प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय प्रश्नावर स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे, असा केला जातो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झालेल्या शीतयुद्धाच्या आणि बड्या राष्ट्रांनी स्थापिलेल्या सैनिकी युतींच्या संदर्भात हे धोरण ठरविले गेले होते. एखाद्या गटात शिरल्यामुळे दुसऱ्या गटाचा रोष ओढवून आपली सुरक्षितता धोक्यात येते; दोन सैनिकी गटांच्या स्पर्धेतून युद्धाचा संभव वाढतो, तेव्हा अलिप्त राहून दोन्ही गटांत सामंजस्य घडवून आणून शांतता प्रस्थापित करणे हे अधिक श्रेयस्कर, असे नेहरूंना वाटत होते. सुरक्षेतून शांतता स्थापन करण्याऐवजी शांततामय सहजीवनातून सुरक्षितता साध्य करण्यावर त्यांचा भर होता. तीव्र शीतयुद्धाच्या काळात अनेक प्रसंगी (उदा., कोरियन युद्ध, इंडोचायना संघर्ष, सुएझचा पेचप्रसंग) भारताने दोन्ही पक्षांत समझोता घडवून आणण्यासाठी पुढाकार घेतला. म्हणून भारताची तटस्थता ही पारंपरिक तटस्थतेप्रमाणे नकारात्मक नाही, असे नेहरू म्हणत. हे धोरण अंमलात आणण्यासाठी अलिप्त राष्ट्रांच्या परिषदा घेऊन त्यांतून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात व संयुक्त राष्ट्रांत एक तिसरी शक्ती निर्माण करण्यात भारताचा हातभार लागला. अशा परिषदा बेलग्रेड (१९६१), कैरो (१९६४), लूसाका (१९७०), अल्जिअर्स (१९७३) आणि कोलंबो (१९७६) येथे भरविण्यात आल्या.

आपल्या धोरणासाठी संयुक्त राष्ट्रांचा वापर करण्यावर या राष्ट्रांनी भर दिला. नवजात राष्ट्रांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे, यासाठी संयुक्त राष्ट्राने साह्य करावे, असा आग्रह भारताने धरला. अंकटॅड (UNCTAD), आशियाई विकास बँक यांसारख्या संस्था स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. या

नवोदित राष्ट्रांच्या कारभारात बऱ्या राष्ट्रांच्या हस्तक्षेपास वाव असू नये, यासाठी संयुक्त राष्ट्रांचे शांतिसैन्य उभारण्यास भारताने इतर अलिप्त राष्ट्रांबरोबर मदत केली. तथापि संयुक्त राष्ट्रांसंबंधीचे भारताचे धोरण आदर्शवादी कल्पनांवर आधारलेले नसून राष्ट्रहिताच्या पायावरच उभारलेले आहे, हे विसरून चालणार नाही.

काश्मीरसंबंधी कडू अनुभव आल्यावर भारताने आपले द्विराष्ट्रीय प्रश्न स्वतः होऊन संयुक्त राष्ट्रांकडे नेले नाहीत. एवढेच नव्हे, तर स्वतःच्या द्विराष्ट्रीय प्रश्नांबाबत संयुक्त राष्ट्रांच्या हस्तक्षेपास विरोध दर्शविला आहे. स्वहितास हानिकारक वाटणारे संयुक्त राष्ट्रांचे ठराव (उदा., आप्ठिक प्रसारबंदी ठराव) फेटाळून लावण्यात संकोच केला नाही. आपल्या धोरणाचे एक साधन या दृष्टीनेच भारताने संयुक्त राष्ट्रांकडे पाहिले आहे. कष्टाने मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचा गटस्थ होण्याने संकोच होतो, असे भारताप्रमाणे अनेक आफ्रिकी-आशियाई देशांना वाटल्यामुळे त्यांनीही या धोरणाचा स्वीकार केला. खरे अलिप्त राष्ट्र कोणते हे ठरविण्यासाठी अलिप्त परिषदांनी एक पंचसूत्री स्वीकारली आहे. शीतयुद्धासारख्या इतर तशाच स्वरूपाच्या संघर्षात (उदा., रशिया-चीन संघर्षात) हे धोरण स्वीकारता येऊ शकेल काय? अशा संघर्षात या देशांनी कलह-निराकरणावर भर द्यावा की, त्यातील न्याय्य बाजूस पाठिंबा द्यावा? एखादे अलिप्त राष्ट्र स्वतःच जेव्हा सैनिकी संघर्षात गुंतते, तेव्हा इतर अलिप्त देशांची भूमिका काय असावी, इत्यादींवरून भारताने अलिप्तता हे लक्ष्य नसून ते गाठण्याचे एक साधन आहे असे मानल्याचे दिसते.

राष्ट्रहितास आवश्यक वाटेल तेव्हा त्यास मुरड घातली आहे. उदा., १९६२ च्या भारत-चीन युद्धानंतर भारताने अमेरिकेकडून लष्करी मदत घेतली; तसेच चीनमधील गुप्तवार्ता कळाव्यात, म्हणून भारतीय प्रदेशात आप्ठिक यंत्र ठेवण्याची त्यास परवानगी दिली. १९७१ मध्ये संभाव्य भारत-पाक युद्धात चीनने हस्तक्षेप करू नये, या उद्देशाने रशियाशी करार केला. कोणत्याही देशाच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा त्याच्या संरक्षणव्यवस्थेशी निकटचा संबंध असतो. आपणास कोणत्या देशाकडून संभाव्य धोका आहे, हे हेरून त्यावर राजनैतिक आणि सैनिकी अशा दोन्ही प्रकारांची उपाययोजना करणे आवश्यक असते. या दोहोंचे प्रमाण अर्थातच त्या देशातील तांत्रिक, औद्योगिक प्रगतीवर, लोकसंख्येवर आणि राष्ट्रीय साधनसंपत्तीचा विनियोग करण्यासाठी शासनाने कोणता अग्रक्रम ठरविला आहे, त्यावर अवलंबून राहिल.

भारतीय नेत्यांना सुरुवातीच्या काळात पाकिस्तानकडून आपणास सर्वात जास्त धोका आहे, असे वाटत होते. या काळातील संरक्षणव्यवस्था या दृष्टीतूनच उभी करण्यात आली होती. पाकिस्तानने अमेरिकेशी युती केल्यावरही, स्वसामर्थ्याच्या बळावर त्याचे संभाव्य आक्रमण परतवून लावू शकू, असा विश्वास भारतास वाटत होता. भारताची संरक्षक दले शस्त्रास्त्रांसाठी इंग्लंडवर अवलंबून होती, त्यामुळे पाश्चात्य देशांशी दुरावा निर्माण झाला, तरी भारताने त्यांच्याशी आपले संबंध तोडले नाहीत.

चीनमधील राजकीय अस्थैर्य आणि हिमालयाचा अडसर लक्षात घेता, चीनकडून आपणास धोका आहे; असे भारतीय नेत्यांस वाटले नाही. नेपाळ, भूतान व सिक्कीम यांच्याशी जवळचे संबंध स्थापन करून व चीनशी मित्रसंबंध जोडून त्या भागाची सुरक्षितता वाढविता येईल, असेही त्यांना वाटले. त्यामुळे या काळात चीनमधील साम्यवादी शासनास राजनैतिक मान्यता देऊन, संयुक्त राष्ट्रांत साम्यवादी चीनला प्रवेश मिळावा, म्हणून भारताने प्रयत्न करून, चीन-अमेरिका (कोरियामधील) युद्धात मध्यस्थी करून चीनशी स्नेहसंबंध स्थापन केले. १९५४ मध्ये चीनशी झालेल्या करारातील पंचशील

तत्वांमुळे भारतास आणखीनच सुरक्षित वाटले. चीनच्या १९६२ च्या आक्रमणानंतर याबाबत भारतीय नेत्यांचे चीनसंबंधीचे मूल्यनिर्धारण कसे चुकीचे होते, हे दृष्टोत्पत्तीस आले. त्यानंतर पाकिस्तान व चीन या दोन्हीपासून संरक्षण करण्याची आवश्यकता भारतास निर्माण झाली. चीनने अणुस्फोट केल्यानंतर ही जाणीव अधिकच तीव्र झाली.

रशिया-चीन दुफळी लक्षात घेता १९६२ नंतर भारताचे परराष्ट्रीय धोरण रशियाकडे जास्त झुकू लागल्याचे दिसते. भारताने रशियाकडून महत्वाच्या क्षेत्रांत लष्करी व आर्थिक साह्य मिळविले. शस्त्रास्त्रांच्या क्षेत्रात स्वावलंबी होण्यासाठीही रशियाची मदत मिळाली. अणुतंत्रज्ञानाचा विकास करण्यासाठी मात्र भारताने कॅनडा व अमेरिका यांकडून साह्य मिळविले. या क्षेत्रातही स्वावलंबी होण्यासाठी १९७४ मध्ये भारताने अणुस्फोट केला. तथापि अद्यापही युरेनियमसाठी भारत अमेरिकेवर अवलंबून आहे. आर्थिक आणि लष्करी क्षेत्रांतील दोन्ही बड्या राष्ट्रांच्या साह्यामुळे भारताच्या अलिप्ततावादास एक नवी दिशा प्राप्त झाली. भारत-पाक १९७१ च्या युद्धानंतर भारताने चीन व पाकिस्तान यांच्याशी सर्वसामान्य संबंध स्थापन करून, परराष्ट्र धोरणावर व संरक्षणव्यवस्थेवर पडणारा ताण कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे; तसेच शेजारच्या सर्व राष्ट्रांसंबंधी असलेले प्रश्न सोडविण्याचे आवर्जून प्रयत्न केले आहेत. १९७७ नंतर या प्रक्रियेस अधिकच गती प्राप्त झाली आहे. शेजारच्या सर्व राष्ट्रांशी स्नेहसंबंध निर्माण केल्यानेच अलिप्त व स्वतंत्र धोरण आखता येते, असे हे धोरण सुचविते.

नव्या जागतिक संरचनेत भारताला अधिक व्यापक भूमिका वठवण्याची संधी आहे. त्यासाठी भारताने आदर्शवादी संकल्पनांच्या जोखडातून बाहेर पडून वास्तवाची कास धरायला हवी. गेले काही महिने कोविड महासाथीमुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी जागतिक स्तरावर होत असलेले सहकार्य, लडाखमध्ये चीनबरोबर नव्याने उसळलेला संघर्ष, चीनला अटकाव करण्यासाठी 'क्वाड' गटाच्या स्थापनेला आलेला वेग, अमेरिकेशी भारताने केलेला 'बेका' करार, अमेरिकेत नुकत्याच पार पडलेल्या अध्यक्षीय निवडणुकीत जोसेफ बायडन यांचा झालेला विजय यासह अन्य काही घडामोडींमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांची मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होताना दिसते.

कोविड १९ कोरोना महामारीचा उगम चीनमधून झाला आणि त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी चीनने वेळीच पावले उचलली नाहीत. तसेच या संकटाचा लाभ उठवत चीन भारतासह अनेक शेजारी देशांशी असलेल्या सीमावादांमध्ये आक्रमक भूमिका घेताना दिसत आहे. परिणामस्वरूप जागतिक जनमत सध्या चीनच्या विरोधात गेले आहे. चीनचे वर्तन सुधारण्यासाठी किंवा त्याला धडा शिकवण्यासाठी जग नवीन मांडणी करत आहे. आगामी जागतिक संरचनेत भारताला अधिक व्यापक भूमिका वठवण्याची संधी प्राप्त होत आहे.

व्यक्ती असो वा राष्ट्र, केवळ जन्माने किंवा परंपरेने महान असून भागत नाही. तो मोठेपणा सिद्ध करण्यासाठी मोठा कार्यभागही साध्य करावा लागतो. तरच आजूबाजूच्या जगात आपला वचक आणि किंमत राहते. अन्यथा स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्व या केवळ परीकल्पना राहतात, याचा भारताला सुरुवातीपासून विसर पडत आला आहे.

स्वातंत्र्यानंतर सलग १७ वर्षे जवाहरलाल नेहरू यांनी पंतप्रधानपद आणि परराष्ट्र व्यवहार सांभाळले. एकीकडे स्वतंत्र भारतात पायाभूत सोयी-सुविधा आणि संस्था निर्माण करून त्या बळकट करण्याचे श्रेय नेहरूंना जाते. पण परराष्ट्र व्यवहाराच्या बाबतीत हा काळ विरोधाभासांचा होता.

स्वातंत्र्य चळवळीवर महात्मा गांधी यांचा बराचसा पगडा असल्याने त्यावेळी आणि त्यानंतरच्या काळात भारतीय नेतृत्वावर शांतता, सहिष्णुता, अहिंसा, नीतीमत्ता या आदर्शवादी कल्पनांचा अतिरेकी प्रभाव होता. त्यामुळे नेहरूंनीही शांतता आणि नीतीमत्ता या तत्वांचा परराष्ट्र धोरणात अनाढ्यी वापर केला. त्यांनी वास्तवाकडे दुर्लक्ष झाले.

जम्मू-काश्मीरमध्ये स्वतःच्या भूप्रदेशातील घुसखोर धड हुसकावता येत नव्हते आणि नेहरू 'एशियन मन्नो डॉक्ट्रिन'ची मांडणी करत होते. अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष जेम्स मन्नो यांनी १८२३ सालच्या दरम्यान 'अमेरिकी मन्नो डॉक्ट्रिन'ची आखणी केली. या धोरणानुसार पृथ्वीच्या पश्चिम गोलार्धात, अमेरिकेच्या प्रभावक्षेत्रात युरोपीय देशांनी हस्तक्षेप करण्यास मज्जाव करण्यात आला. त्या धर्तीवर नेहरू 'आशिया हा केवळ आशियाई लोकांसाठी' असे म्हणत कोणत्याही परकीय शक्तीने आशियात तळ ठोकण्यास विरोध करण्याची भाषा करत होते. इंडोनेशियातील बांडुंग येथे आशिया आणि आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र देशांची परिषद घेऊन जागतिक मंचावर नेतृत्वाची तयारी करत होते. त्यात त्यांना चीनचे सहकार्य हवे होते. त्यामुळे चीनकडून असलेला धोका न ओळखता त्याला सतत खूष करण्याचेच धोरण राबवले गेले. नेहरूंनी १९५०च्या दशकात ब्रिटिशकालीन भारत आणि चीनमध्ये 'बफर स्टेट' म्हणून काम करणारा तिबेट 'पंचशील' करार करून चीनचा भाग असल्याचे मान्य केले. ब्रिटिशांचे वारसदार म्हणून तिबेटमध्ये भारताला असलेल्या विशेषाधिकारांवर पाणी सोडले. त्यामुळे इतिहासात प्रथमच भारत आणि चीनच्या सीमा एकमेकांना भिडल्या. जो शत्रू तिबेटच्या पलीकडे होता, तो हिमालयात भारताच्या दाराशी आणून ठेवला. इतकेच नव्हे, आज भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या ज्या सुरक्षा समितीचे स्थायी सदस्यत्व मिळवण्यासाठी जंगजंग पछाडत आहे, ते पूर्वी भारताला आपसूक देण्यात आले होते. नेहरूंनी ते न स्वीकारता चीनला बहाल केले. आता तोच चीन भारताला या बड्या पाच देशांच्या गटात शिरकावही करू देत नाही.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जग अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन यांच्या गटांत विभागले जाऊन शीतयुद्ध सुरू झाले. मात्र भारताला यातील एकाही गटात सामील न करता आपले स्वतंत्र धोरण राबवण्याचा नेहरूंनी प्रयत्न केला. त्यासाठी युगोस्लाव्हियाचे मार्शल टिटो आणि इजिप्तचे गमाल अब्देल नासेर यांच्या मदतीने अलिप्त देशांच्या चळवळीची (नॉन-अलाइन्ड मुव्हमेंट - 'नाम') स्थापना केली. पण भारत कधीही हा अलिप्तवाद प्रत्यक्ष अंमलात आणू शकलेला नाही. स्वातंत्र्यानंतरची काही वर्षे भारत ब्रिटनवर शस्त्रास्त्रांसाठी अवलंबून होता. चीनने १९६२ साली आक्रमण केल्यावर भारताने अमेरिकेकडे लष्करी मदतीची याचना केली. पण अमेरिकेकडून तितकासा प्रतिसाद मिळाला नाही. अमेरिकेकडून भारताला जी काही तुटपुंजी लष्करी मदत होती ती १९६५ च्या भारत-पाकिस्तान युद्धानंतर थांबली. चिनी आक्रमणानंतर देश खडबडून जागा झाला. नेहरू विश्वासघाताच्या भावनेने खचले. त्यांचे १९६४ साली निधन झाले.

त्यानंतर पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांची कारकीर्द अल्पजीवी ठरली. मात्र त्यांनी १९६५च्या युद्धात पाकिस्तानचा खंबीरपणे मुकाबला केला. युद्धसमाप्तीनंतर सोव्हिएत युनियनच्या मध्यस्थीने ताश्कंद येथे शांतता करार झाला आणि तेथेच शास्त्रींचे निधन झाले. त्यानंतर पंतप्रधान झालेल्या इंदिरा गांधी यांनी वडिलांचा भाबडा आशावाद आणि आदर्शवाद सोडून १९७१ साली सोव्हिएत युनियनशी २० वर्षांचा मैत्री करार केला आणि भारताला रशियन लष्करी सामग्रीचा ओघ सुरू झाला.

त्याचा १९७१च्या बांगलादेश मुक्ती युद्धात उपयोग झाला. याच वेळी अमेरिकेने भारतावर दबाव टाकण्यासाठी बांगलाच्या उपसागरात नौदल पाठवले होते. यानंतर बरीच वर्षे रशिया भारताचा खात्रीलायक मित्र बनला असून आज भारताची साधारण ६८ टक्के संरक्षणसामग्री रशियाकडून घेतलेली आहे.

या रशियन युद्धसामग्रीच्या पुरवठ्याने भारतीय सेनादलांना नवा जोर चढला होता. १९७१च्या युद्धातील विजयाने आत्मविश्वास दुणावला होता. एकीकडे परराष्ट्र धोरणातील नेहरूप्रणीत आदर्शवाद कायम होता. पण त्यानुसार पावले मात्र पडत नव्हती. अन्य देशांच्या अंतर्गत व्यवहारांत लक्ष न घालणे, हे एक आदर्श तत्व. पण भारताने पाकिस्तान फोडून बांगलादेशची निर्मिती केली होती. श्रीलंकेतील तामिळींच्या सशस्त्र चळवळीला सुरुवातीला हातभार लावला होता. नंतर तेथे शांतिसेना पाठवून आपलेच हात पोळून घेतले होते. मालदीवमधील बंडाळी मोडण्यासाठी हवाईमार्गे सैन्य पाठवले होते.

सोव्हिएत युनियनचे १९९१च्या दरम्यान अचानक विघटन झाले आणि भारतीय परराष्ट्र धोरणकर्त्यांपुढे पेचप्रसंग निर्माण झाला. भारताने १९७१ साली रशियाच्या गटात जाणे आणि १९७४ साली अणुचाचणी घेणे अमेरिकेला रुचले नव्हते. अमेरिकेन लादलेले निर्बंध अद्याप पुरते हटले होते. रशियासारखा मित्र कोसळला होता. देशाची परकीय गंगाजळी संपत आल्याने नाईलाजास्तव १९९१ साली मिश्र अर्थव्यवस्था सोडून मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकारावी लागली होती. खनिज तेलासाठी अवलंबून असलेल्या आखाती देशांत इराक-कुवेत युद्धामुळे अस्थिरता निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत भारताला आधार वाटला तो आग्नेय आशियाई देशांचा. इंडोनेशिया, मलेशिया, सिंगापूर आदी देश वेगाने प्रगती करत 'एशियन टायगर्स' म्हणून नाव कमावत होते. भारताने आपला रोख या देशांच्या 'आसिआन' या संघटनेकडे वळवला आणि 'लुक ईस्ट पॉलिसी' (पूर्वाभिमुख धोरण) राबवण्यास सुरुवात केली.

केंद्रात २०१४ साली नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार अस्तित्वात आल्यानंतर परराष्ट्र व्यवहारांत थोडे नवचैतन्य आल्याचे दिसले खरे, मात्र लवकरच या बाबतीत भ्रमनिरास झालेला जाणवले. मोदी यांनी त्यांच्या शपथविधीसाठी शेजारी देशांच्या नेत्यांना आमंत्रित केले होते. पण त्यातील सकारात्मकता पाकिस्तानच्या दहशतवादी हल्ल्यांनी नष्ट केली. मोदींनी पंतप्रधान म्हणून पहिला अधिकृत दौरा केला तो नेपाळचा. पण आज तोच नेपाळ चीनच्या कव्हात जाऊन भारतीय भूप्रदेशावर हक्क सांगत आहे. बांगलादेश, म्यानमार, श्रीलंका, मालदीव या देशांत चीनचा प्रभाव वाढत आहे. नेहरूंच्या काळात परराष्ट्र व्यवहारांत जसा त्यांच्या वैयक्तिक करिष्म्याचा वाटा होता तसाच मोदीही निर्माण करू पाहत आहेत. पण या दोघांनाही त्यात अपयश आल्याचे दिसते. मोदींनी परदेशी नेत्यांच्या भेटीत उठसूट त्यांना मिठ्या मारल्या. याने प्रसारमाध्यमांना खुसखुशीत खाद्य मिळत असले तरी परराष्ट्र धोरणाला काही पोषण मिळत नाही, हे दिसून आले आहे. ट्रम्प यांना मिठ्या मारूनही त्यांनी व्हिसा धोरणात भारताला फटका दिला. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाताना भारताला इराणसारखा मित्र दुखवावा लागत आहे. तेथून होणारा खनिज तेलपुरवठा बंद झाला आहे आणि तेथील चाबहारसारख्या महत्त्वाच्या प्रकल्पांचे भवितव्य अनिश्चित झाले आहे.

चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांनाही मोदींनी झोपाळ्यावर बसवून अलिंगन दिले. पण त्याच वेळी चीन लडाखमध्ये घुसखोरी करत होता. त्यामुळे चीनबाबत नेहरूंप्रमाणेच मोदींनीही हात पोळून घेतले आहेत. लडाखमध्ये झालेली चूक निस्तरण्यासाठी आता कितीही प्रयत्न केले तरी झालेले नुकसान भरून येत नाही. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाण्याने रशियाही भारतावर नाराज होत आहे. रशियाने आता पाकिस्तानला शस्त्रपुरवठा सुरू केला आहे. तसेच तो चीनच्या अधिक जवळ जात आहे.

गेल्या काही वर्षांत भारताचे परराष्ट्र धोरण काहीसे वास्तववादी होताना दिसते. इतकी वर्षे इस्रायलशी चांगले संबंध असूनही तेलपुरवठादार अरब देशांना नाखुश करावे लागू नये म्हणून भारताने इस्रायलच्या संबंधांना अधिकृत मान्यता दिली नव्हती. ती आता देण्यात आली. हे थोडे वास्तवात येण्याचे लक्षण. मात्र, परराष्ट्र धोरणातील कल्पनाविलास अद्याप पूर्णपणे संपलेला नाही. अलिप्तवादाची जागा आता 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी'ने (व्यूहात्मक स्वायत्तता) घेतली आहे. म्हणजे सामरिक किंवा व्यूहात्मक निर्णय घेताना अन्य देशांचा दबाव येऊ न देता स्वायत्तपणे निर्णय घेणे. पण, देश जोपर्यंत आर्थिक, औद्योगिक, संरक्षण, संशोधन आणि ऊर्जा आदी क्षेत्रांत स्वयंपूर्ण बनत नाही, तोपर्यंत 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी' या संकल्पनेला काही अर्थ नाही. तिच गोष्ट 'सॉफ्ट पॉवर' किंवा 'सौम्यशक्ती'ची. जगात योगसाधनेविषयी कुतुहल वाढले, भारतीय चित्रपट लोकप्रिय होऊ लागले, इडली-वडा अशा दोन-चार भारतीय पदार्थांची नावे ऑक्सफर्ड शब्दकोशात सामील झाली म्हणजे भारताचे युग अवतरले, असे मानण्याची रीत आजकाल पाहावयास मिळते. एकंदर परराष्ट्र व्यवहारात या बाबींचे महत्त्व मर्यादित आहे, हे समजून घेतले पाहिजे.

परराष्ट्र धोरण हे मूलतः आर्थिक-व्यापारी आणि संरक्षणविषयक हितसंबंधांतून आकाराला येत असते. या दोन्ही आघाड्यांवर आज भारत निर्णायक वळणांवर उभा आहे. या संदर्भात भारत आता जे निर्णय घेतो त्यावर त्याचे बऱ्याच अंशी भवितव्य अवलंबून असणार आहे. तेव्हा, निर्णय घेताना तो विचारपूर्वक घेणे आणि एकदा निर्णय घेतला की, अनेक आघाड्यांवर युद्धपातळीवर कामाला लागणे, यावाचून गत्यंतर नाही. तसे करताना फुकाच्या आदर्शवादी संकल्पनांच्या जोखडातून देशाला बाहेर काढण्याबरोबरच वास्तवाची कास धरणे, ही मोठी आव्हाने असणार आहेत.

एकंदरीत भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला वेगळा ठसा उमटवलेला आहे. आज भारताने चीनला सरळ विरोध केला आहे. भारत युनोच्या स्थायी सदस्यामध्ये आहे. आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या न्यायाधीश पदी भारतीय व्यक्ती आहे. ही सर्व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची यशस्वीता मानता येईल. मोदी सरकारच्या काळात भारताने परराष्ट्र धोरणातील आदर्शवत पणा कमी करून वास्तवाकडे आपले धोरण जात असल्याचे दीसून येते.

संदर्भ

1. देवळाणकर शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोरण, प्रतीमा प्रकाशन, पुणे.
2. सहस्रबुध्दे, भारताचे परराष्ट्र धोरण,
3. दैनीक लोकसत्ता
4. दीवाण, भारताचे परराष्ट्र धोरण
5. मारखंडीकर, भारताचे परराष्ट्र धोरण
6. WWW.Wikipedia.org.
7. www.vikaspedia.org.

A STUDY OF ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN WOMEN EMPOWERMENT IN LANJA TEHSIL

Dr. Suvam Deuskar

Associate Professor and Head, Department of Commerce
Arts, Commerce and Science College, Lanja.

ABSTRACT

Social entrepreneurship has been recently identified as a possible solution for many social problems such as poverty, social exclusion and unemployment. Social entrepreneurship may have an important role in lives of all the socially marginalized groups, especially women in rural areas. India's social entrepreneurial sector is increasing rapidly number of young entrepreneurs' who voluntarily contribute for wellbeing of the society. They are grappling with challenges' for wellbeing of the society in the diverse areas like education, healthcare sanitation, energy, drinking water, drought etc. Social entrepreneurship is need of hour for social transformation. In Lanja Tehsil there are some social institutions like Smt. Janakibai tendulkar Mahilashram, Lanja,, Bharatya Kastakari Rayat Seva, Sansta, Kondye, Heritage Culture Art and Education Development Society, Lanja. In this article an attempt is made to evaluate role of these institution is women empowerment

Keywords: Social entrepreneurship, Social institutions, women empowerment, Lanja Tehsil, Role

INTRODUCTION

In India, though women contributes about 49 percent of the total population having a sex ratio 933. In Gender Inequality Index 2017, India stands 127th out of 160 while in Global Gender Gap Index 2018 it ranks 108th out of 149. Women representatives in Indian Parliament consist only 11.60% which indicates marginal participation in the national level policy decision making. In the secondary education, female percentage is 36.5% against male proportion of 63.5%. Women share in labor force is 27.2 %. According to the Sixth Economic Census released by the Ministry of Statistics and program implementation women constitute in the entrepreneurship around 14% i.e. 8.5 million out of out of total 58.5 million entrepreneurs.

Though constitutes a majority of population in almost any country in the world, they remain at the same time in minority in case of economic and entrepreneurial activities. Though in the Indian Constitution there is a provision of fundamental rights of equality, social justice, and protection of women, these goals are yet to be realized. Still women continue to be discriminated, exploited and exposed to inequalities at all levels. If dream of super economy is to be realized, the total women population is about 50 percent of the total population which should be neglected.

As Swami Vivekananda said that "*Just a bird could not fly with its one wing only; a nation would not march forward if women were left behind.*" *For personal development and ultimately development of nation women should empowered.*

The term empowerment refers to becoming powerful in all spheres of life. It is both a process and result of the process. Empowerment is an individual and collective process which is based on five principles; these are self- awareness, self-reliance, collective mobilization & organizations, capacity building & external exposure and interaction. It is long term process. Empowerment of women would able to develop self-esteem, self-confidence and to expose inequalities at all levels in the society. Empowerment can be activated through five strategies which include:

- Education to promote the level of awareness, knowledge, information and skills of a woman.
- Development of economic approach among the women which emphasizes development of skills, promotion of their savings and investment and enlarged economic opportunities.
- Development approach about to reduce the poverty & the lack of adequate access to health care, education & services among the women
- Recently organizational approach has been advocated which believes that organized women can alter gender and social relation in favor of women.
- Finally political approach believes that women can be developed on par with men

In India, Central Government shifted the concept from development to empowerment in its Ninth Plan (1997- 2002) and declared the year 2001 as women of empowerment. Indian Government adopted the approach of SHG to uplift the rural poor women focusing on the economic as well as social empowerment of women. All over the world it was realized that Self Help Group is the best way to eradicate poverty and enable the community to improve its life quality through social mobilization especially for poor women.

In our man dominating society women entrepreneurs are always seen with suspicious eyes, situation in rural areas is too worse. Poor self-image of women, discriminating treatment to women, and lack of freedom for expression, law of dignity of labor is the major constraints in the women empowerment. Women in India lead a protected life. They are less educated and economically dependent. Women are hesitating to shoulder the responsibilities and to bear the risk due to fear of failure and criticism. Lack of Self-confidence and Risk Bearing Capacity, Lack of Family Support, lower mobility, limited knowledge of market position, limited interaction with society, dual duties and time management problems etc results in lower success rate in women entrepreneurship in India

Swami Vivekananda said “I ask earnestly to open girls’ school in every village. If women are educated... culture, knowledge, power and devotion awaken in the land. That nation which does not respect women, has never become great, nor will ever in future... the principle reason why our race has so much degenerated is that we have no respect for these living image of Shakti”. To bring this Shakti in the main stream of national development women should be empowered. To bring this Shakti in the main stream of National Development, it is need to create space for the women, she should be supported for independence and mobility, inculcate skills for employment and self employment, help them to build self esteem and confidence, boost among them decision making power, build network of women, create public leaders etc. It is only possible through social enterprises and social entrepreneurship. Large scale business organizations are also contributing towards women empowerment through corporate social responsibility. One of the initial social entrepreneurial ventures is the ‘Grameen Bank’ originated in 1976 by Prof. Muhammad Yunus in Bangladesh to provide micro credit to poor women in groups.

There are many social enterprises and Non Profit Making Organizations contributing the empowerment of women in this region. But the researcher feels that there is vast scope for social entrepreneurship to empower women by boosting them to establish the small business enterprises, agro tourism centers, cultivation of horticulture crops on co-operative and collective basis. There is need of inculcating vocational and professional skills among the rural women for self- employment, entrepreneurship development and generating employment. On this background the researcher feels that through social entrepreneurship activity and CSR initiatives this goal can be attained. There the researcher has finalized the research topic as:

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To take an overview social entrepreneurship in India in general and resource region in particular
2. To evaluate role social enterprise and social entrepreneurship in the women empowerment.

SCOPE AND METHODOLOGY

SCOPE OF THE STUDY

- **The geographical scope** of the study is confined to the Lanja Tehsil of Ratnagiri district.
- **Function scope** of the present study consist evaluation the role of social entrepreneurs towards empowerment of women.

RESEARCH METHODOLOGY

RESEARCH DESIGN

Coverage:

- For the present study data is collected from **social enterprises and social entrepreneurs** in the Lanja Tehsil which are devoted for welfare activities for women empowerment.
- Data is collected from who are engaged in social activities like imparting training, skills, inspiring and motivating to the women in inculcate the self- esteem.
- The geographical coverage of the present study is restricted to Lanja Tehsil of Ratnagiri Districts of Maharashtra State.

Data Collection: For the present study primary as well as secondary data will be used.

- **Secondary data**

For collection of secondary data books, journals, reports and other published as well as unpublished material is used.

DISCUSSION

Women Social Entrepreneurship is a unique concept which not only provides a woman with the means of livelihood but also contribute towards the monetary and social development of the nation by generating income and employment, making women self-dependant and solving social problems. Therefore, it is a need of time to emphasize on the promotion of women social entrepreneurship. Almost all know the popular social institutions which were started by Ela Ramesh Bhatt of SEWA (Self-Employed Women's Association of India), G. Padmaja Reddy of Spandana (Micro finance Organization), Chetna Gala Sinha of Mann Deshi Mahila Sahkari Bank (Microfinance Bank) etc. However, recently a number of young women entrepreneurs started their ventures to meet basic needs, health, education, information, employment, entrepreneurship development, micro finance, rural development etc

The role of social entrepreneurship in empowerment of women in rural areas of Croatia pointed out important characteristic of social entrepreneurship is its collective nature. Solidarity, mutual support and sharing of risks and responsibilities, which are provided through social entrepreneurship, encourage women in rural areas to enter and sustain in entrepreneurial activities. For collective and participatory activities, social entrepreneurship may be particularly valuable model for smaller communities. If rural folks have been positively motivated the dream of Empowerment of Nation will be achieved within a short span of time

TOP WOMEN SOCIAL ENTREPRENEURS IN INDIA

Following are top women social entrepreneurs in India

- Aditi Gupta, Menstrupedia- Image Source: Yourstory. ...
- Sheetal Mehta Walsh - Shanti Life. ...
- Gloria Benny- Make a Difference. ...

- Anu Sridharan - NextDrop. ...
- Priya Naik- Samhita Social Ventures. ...
- Naiyya Saggi- Baby Chakra. ...
- Aditi Avasthi- Embibe. ..
- Meena Ganesh- Portea Medical

SOCIAL ENTREPRENEURS IN LANJA TEHSIL

Heritage Culture Art and Education Development Society, Lanja

This social institution was established dated on 26/07/1994 in Lanja with an aims and to empower women in the society by inculcating gender equality. The institution is imparting education, providing health services and livelihoods to rural women folk. This institution is working in Lanja, Rajapur and Ratnagir blocks. Self awarenesss, renaissance and Development are three basic pillars of this institution.

Activities

1. Establishment of women self- help groups
2. More than 300 SHGs have been established since list 2 years and empowered more 3,500 mrmbers of SHGs.
3. Capacity building of SHGs
4. Establishment of more than 100 business enterprised through SHGs
5. Extensive Awareness campaign undertaken to aware Domestic Voilence Act-2005.

Awards and Recognitions

1. Award from Government for establishment of SHGs
2. Awards to SHGs from Governemt for efficient operating

Smt Janakibai Tendulkar Mahilashram, Lanja

This social institution was established dated on 1/1//1957 for rehabilisation of homeless and deprived women.

Activities of Mahilashram Lanja

1. Remand home for below eighteen age
2. Aadhar Kendra for homeless and deprived women.
3. Working Women hostel
4. Old age home

Bjaratiya Kastakari Rayat Sanstha, Lanja

Women empowerment through counseling, old age hom, motivating women through felicitation and One Stop Sakhi Centre at Ratngiri

Findings

- *India has some of the most advanced and innovative social entrepreneurs. India has developed many of models for social welfare.* India is a key country in developing social entrepreneurs.
- National Social Entrepreneurship Forum (NSEF) is supporting to the youth to become successful social entrepreneur.
- Social entrepreneurship helps to start new business to vulnerable groups in the society by way providing seed capital as well as inculcating entrepreneurial skills among new entrants.
- From 2010, social entrepreneurship is facilitated by the use of the internet, social networking and social medias. Use of technology enables social entrepreneurs to reach a large number of people from diverse geography. Social entrepreneurs' plays crucial role in social transformation.

- Social enterprise provided valuable resources to the women to become economically independent. Due to support of social entrepreneurs, some of the women decided to start their own businesses, after becoming more skilled and confident.
- Vocational education should be given to the rural women by educational institutions' Department of Lifelong Learning Education and Department of National Service Scheme as well as Regional Research Centers of Konkan Krishi University, Dapoli.
- In the resource region, district co-operative banks and other financial institutions are plying crucial role in the microfinance to the members of self help groups for business initiatives.
- Only few women are able to succeed to shoulder the business and family responsibilities. To manage dual responsibilities efficiently and to devote the more time for business priorities should be determined properly by adopting effective time management techniques.
- Women should train continuously to acquire the skills and knowledge in all functional areas of the business. This will be helpful to them in excel decision making and to enhance the business success rate.
- Awareness and exposure about training programs

There are various associations, institutions and schemes for assisting to empower the women by developing their skills. These training programs are really useful for new young and rural youth for starting the venture by acquiring the necessary skills. The exposure to training program is limited. Rural youth female should be motivated to participate in the training program.

BIBLIOGRAPHY

1. **Suguna, B.** (2002), "Strategies for Empowerment of Rural Women", *Social Welfare*, 49(5), pp. 36.
2. **Kashyap, S. K. and S. S. Kashyap** (2010), 'Impact of Bank-SHG Linkage Program in Empowering Rural Women in Nalbari District of Assam: A Case Study', *The Microfinance Review*, II (1): 68-82.
3. **Dr. (Mrs.) Marina Pereira** , Gandhian Principles and Women Empowerment through Self-help Groups:
4. **Sanchita Garai¹* Gouranga Mazumder² and Sanjit Maiti³**, Empowerment of women through self help group approach: Empirical evidence from west Bengal, India; *African Journal of Agricultural Research* Vol. 7(48), pp.6395-6400, 20 December, 2012
5. **Seibel, H.D., and Khadka, S., (2002)**, "SHG Banking: A Financial Technology for Very Poor Micro-Entrepreneurs", *Savings and Development*, Vol.26, No.2, pp. 133-150.
6. Annual Report of Mahialshram Lanja

CONSUMER MOVEMENT IN INDIA AFTER INDEPENDENCE UNTIL 2021

Kimaya Kishor Deshpande

92, Prathmesh, Lane Number 4, Nataraj Society, KarveNagar, Pune 411052

Cell Number: 9923413023; Email-Id: kimayakishor90@gmail.com

(Working in IT field, Translator, Indologist and Research Scholar of JJTU-Jhunjhunu Reg. No: 28620010)

Abstract:

The consumer movement is an effort to promote consumer protection through an organized social movement, which is in many places led by consumer organizations. It advocates for the rights of consumers, especially when those rights are actively breached by the actions of corporations, governments, and other organizations which provide products and services to consumers. Consumer movements commonly advocate for increased health and safety standards, honest information about products in advertising, and consumer representation in political bodies. It is important to understand history, growth, need and various factors encouraging Consumer Movement in India. There are several important Consumer organisations that are working and exhibiting achievements of the consumer movement. However still there are many challenges to improve upon for the betterment of India.

Keywords: Consumer movement, Green Consumerism, Consumer Protection Act.

Introduction:

As per India's profile, it has 28 States and 8 Union Territories, It covers an area of 3.3 Million sq. km. The current population of India is 1.40 Billion as of Tuesday, January 18, 2022, based on Worldometer elaboration of the latest United Nations data. India achieved all-round socio-economic progress since its Independence. India has become self-sufficient in agricultural production and is now one of the top industrialised countries in the world and one of the few nations to have gone into outer space to conquer nature for the benefit of the people.

There is tradition in India which says that consideration for consumer rights began in the Vedic Period, and in these narratives, laws encourage merchants to practice honesty and integrity in business. (Singh Gurjeet, 1997). India has an ancient history of consumer protection. Consumer protection was part of its ancient culture and formed the core of its administration. Kautilya's 'Arthashastra' was the basic law of ancient India and the same was strengthened with provisions to protect consumers. Sale of commodities was organised in such a way that general public was not put to any trouble. If high profits (for the ruler) put general public in trouble, then that trade activity was stopped immediately. For traders, profit limit was to be fixed. Even for services timely response was prescribed; e.g. for sculpturist, carpenter, tailor, washerman, rules for the protection of consumer interest were given. Thus, for a washerman, it was said that he should return washed clothes in a given time period, i.e., light coloured ones in five days, blue dark coloured in 6 days and silken, woollen or embroidered in 7 days. Failing this they had to pay fine.

Till 1970, the average Indian consumer was not seriously concerned about the problem of rising prices or shortages. Statutory rationing schemes providing a certain quantum of supply of food grains and other commodities at fixed prices provided insurance against vagaries in supplies and fluctuations in prices. The money in circulation was also limited and therefore inflation was under check. However after 1972, things started looking grim. There was unexpected shortage of everything

from food grains to toilet soaps. Adulteration was the order of the day. Consumers began to feel the need to organise themselves into pressure groups to voice their grievances. A few groups here and there emerged as spokespersons for the consumer community. These groups identified the weaknesses in the system, examined their rights and the position of the consumers in the existing legal framework.

History and Growth of Consumer Movement in India

Consumer Co-operatives are sometimes mentioned as the starting point of the Consumer Movement. In general, consumer co-operatives have been successful in halting some of the abuses of the monopolies and in improving conditions of the lower-income classes. They have undertaken consumer education, elementary product improvement and other projects of interests to members as well as to other low income consumers. However, in contrast to activities to which the term 'Consumer Movement' has been applied, co-operatives have sought to perform certain services for themselves, thus replacing private enterprises in these areas. On the other hand, movement activities have been directed towards modification of business practices, either with or without the aid of government.

The first consumer co-operative store in India came up in Madras in 1904. However, the proper appearance of consumer co-operatives in India could be seen only in 1918, increasingly their number to 88 in 1920-21 and 323 in 1928-29. But in 1936-37, their number reduced to 25 as they were still not organisations of consumers on felt needs. In 1960, an all India seminar on consumer co-operatives was held in Bombay for a critical appraisal of the entire consumer scenario.

In 1975-76, Rs.5.5 Crores were invested for consumer co-operatives in accordance with the 20 point programme. Consumer co-operatives are very important for improving the distribution of essential goods through Public Distribution System (PDS) and combating inflation. It has been announced that 10 to 20% of the supplies of baby foods, bicycles, blades, cloth and students needs etc. would be through co-operatives. At present, in the distribution of consumer goods the co-operatives under P.D.S. account for about 28% of retail outlets (fair price shops) in rural areas. Nearly 51,000 village societies and their various branches distributed Rs. 2500 crores worth of consumer articles in rural areas in 1989-90.

Consumer movement did not make its presence felt in India till the 1960's when organised consumer groups came UP. The Public Distribution System (PDS) meant to supply essential commodities to consumers in the rural and urban areas was the first area of concern and action for these consumer groups. Thus, complaint handling, grievance redressal and activating the inactive and indifferent government machinery were the items on the agenda of about 20 odd consumer organizations across the country that were functioning by 1974.

By 1976, there were over 60 consumer organizations in the country. By the 80s, consumer concerns were getting enlarged from problems of supply and distribution of food grains to short weights, adulteration, food safety, quality, consumer education and training, environmental issues, problems of the poor and vulnerable sections of the society. Their primary objective was to regulate trade and industry. The groups, therefore, lobbied with the government and political parties and used the media for focusing attention on the immediate need for comprehensive consumer protection legislation. These efforts ultimately resulted in the government coming up with the Consumer Protection Act 1986 (CPA). This has been implemented from 15th April 1987 onwards.

Consumer Protection Act, Popularly known as COPRA has been amended many a time but the amendments of 2002 are major and fundamental and have far reaching consequences on the consumer movement. The consumer courts such as District forum, State Commission and the National

Commission have the power to grant interim injunction and are authorized to Recovered amounts ordered to be paid by the Consumer Dispute Redressal Agencies as arrears of land revenues.

Factors Encouraging Consumer Movement in India

1. Rising costs of products and administrations empowered an state of mind among shoppers to anticipate way better quality products.
2. Inflationary inclination made customers more emphatic and cognizant of their investing habits.
3. The showcase of stores and shops put is overwhelmed with a wide extend of products.
4. Advertisement makes product more complex and creates and expectation by better performance of products.
5. Rising income
6. Spread of Education & awareness.
7. By sanctioning of Consumer Protection Act, I 986.

Need for the consumer movement in India

The need for consumer protection in India is felt on the following grounds (Bawa, 1990) [2]

1. In a vast country like India, it is very difficult to organize the consumers as the people being backward have linguistic, cultural and religious differences.
2. Majority of the Indian population is uneducated, ignorant and ill- informed.
3. Poverty, lack of social awareness, complacent and passive outlook are some of the factors which make consumer movement difficult to thrive.
4. In the wake of large scale production and the variety of choice conferred on the consumers, a consumer needs guidance which can aptly be provided by a consumer organization.
5. The advertisements bombard on the consumers create more confusion necessitating consumer guidance.
6. The deceitful seller does not give a consumer this money's worth. The goods which are substandard, defective, inferior in performance and with high price are passed onto him. the unfair trade practices like hoarding and black marketing on the part of the sellers is a common sight in the Indian business scenario. This is a case of clear consumer exploitation.

Consumer Movement in the Modern Period

Consumer movement in the present form came into being only in the 1930's in the West and only in the 60's in India.

The basic objectives of consumer movement world-wide are as follows :

- To provide opportunity to the consumers to buy intelligently
- Recognition of reasonable consumer requests
- Protection against fraud, misrepresentation, unsanitary and unjust products
- Participation of consumer representatives in management of aspects affecting consumers
- Promoting consumers interests

In India, the basic reasons for the Consumers Movement have been:

- Shortage of consumer products; inflation of early 1970's
- Adulteration and the Black Market.
- Lack of product choices due to lack of development in technology
- Thrust of consumer movement in India has been on availability, purity and prices

The factors which stimulated the consumer movement in recent years are:

- Increasing consumer awareness
- Declining quality of goods and services

- Increasing consumer expectations because of consumer education
- Influence of the pioneers and leaders of the consumer movement
- Organised effort through consumer societies

Stages of Development of the Consumer Movement

The Consumer Movement today is undergoing a silent revolution. The movement is bringing qualitative and quantitative changes in the lives of people enabling them to organise themselves as an effective force to reckon with.

The first stage of movement was more representational in nature, i.e., to make consumers aware of their rights through speeches and articles in newspapers and magazines and holding exhibitions. The second stage was direct action based on boycotting of goods, picketing and demonstration. However, direct action had its own limitations that led to the third stage of professionally managed consumer organisations. From educational activities and handling complaints, it ventured into areas involving lobbying, litigation and laboratory testing. This gave good results. Thus, for instance business sector has started taking notice and co-operating with the movement. It has played a role in hastening the process of passing the Consumer Protection Act, 1986 which has led to the fourth stage. The Act enshrines the consumer rights and provides for setting up of quasi-judicial authorities for redressal of consumer disputes. This act takes justice in the socio-economic sphere a step closer to the common man.

Changing Trends in Consumer Movement

Historically, consumer movement has focussed to a large degree on rational behaviour within the market system often only the local market. The main aim was to educate people to obtain 'value for money' by purchasing goods based on informed choice.

Over a period of time the emergence of global issues such as the lack of basic needs and amenities, ecology, transnationals, human rights and Third World problems have broadened the concept of 'Value for Money' to a wider conception of a basic quality of life. 'Value for People' has become an additional fundamental aim of the consumer movement. In other words, consumer protection movement seeks to develop critical awareness and living skills which are oriented towards building a better future for mankind.

As seen in the rise of 'Green Consumerism', consumer education is orienting societies to consume products and services based on an ethical and environmental conscience. Producers and their products are no longer merely judged on quality, durability, performance, prices and after sales services. More and more consumers now evaluate products and producers based on three additional criteria; i.e., Ethics, Ecology and Equity.

Business enterprises, both government and private, can be judged for their social responsibility by criteria such as:

- (a) Respect for the environment
- (b) Sensitivity to cultural diversity
- (c) Public accountability through disclosure of information
- (d) Advancement of women's rights and position
- (e) Impact on local community based industries
- (f) Employment policies and a fair deal for workers including health and safety standards in the work place

Ecological or 'green' issues are particularly important and consumers should have the information to use their power of not buying products that are likely to:

- (a) Cause significant damage to the environment due to undesirable exploitation of natural resources
- (b) Consume a disproportionate amount of energy during manufacture, use or disposal
- (c) Cause unnecessary waste either because of over packing or because of an unduly short product life
- (d) Use material derived from threatened species or from threatened environments
- (e) Involve the unnecessary use of or cruelty to animals, whether this be for toxicity testing or for other purposes
- (f) Adversely affect other countries and communities, particularly in the Third World.

Achievements of the Consumer Movement

Some interesting developments which are helping the consumer movement include, developments taking place in the field of consumer education and some noticeable changes that have taken place among business organisations and their associations or federations. Consumer Protection is being incorporated in the courses at different levels in schools and colleges. Full-fledged courses have been introduced in management and law courses.

A number of large organisations have set up Consumer Grievance Cells as an in-house redressal mechanism. Life Insurance Corporation of India (LIC) has set up claims review committees at the zonal and central levels. Petroleum Companies, Railways, Banks, Income Tax Departments, have also initiated setting up of public grievance cells. The Government of India has set up a separate Directorate called Directorate of Public Grievances at Sardar Patel Bhavan, Sansad Marg, New Delhi. They deal with complaints relating to hawks, railways, insurance, pensions and related matters. In the long run, they will cover all the ministries. The nationalised banks are observing 15th of every month as the 'Customer Grievance Day.' where an aggrieved consumer can walk into the top managers' offices in their respective town, district or zone.

Another significant achievement of the consumer has been the representation given to consumer organisations on the policy making bodies (regulator machinery) of governments and Advisory Welfare Committees of big business organisations and the service sector. Consumers get full opportunity to participate in policy making aspects as there are representatives in various organisations.

The time has come when consumers in India can hope to be 'The King' in the market place very soon.

Future Tasks and Challenges Ahead

- It is now over a decade since the Consumer Protection Act, 1986 was passed after years of lobbying by the various consumer organisations. The number of cases pending in the district forums is piling high.
- Unless consumer groups take determined action to see that the institutions set up for their protection work effectively, the redressal agencies will go the way of civil courts, where litigants have to wait for years and spend fortunes for the settlements of their disputes. Making the Consumer Protection Act effective is therefore, the first challenge facing the consumer movement in India.
- There are now about 1000 organisations of consumers in existence, but all the cities and towns have not been covered. The rural areas where the greater part of our nine hundred million consumer live are still virtually untouched by the consumer movement. The solution lies in

training rural workers who are already active in the villages. Mass media should be used to penetrate rural houses. Creating consumer awareness in the vast reaches of rural India with its variety of customs, traditions and languages and little formal education is the second challenge for the consumer movement.

- Another matter of concern for the consumer is the likely fall out of the liberalisation policy adopted by the government. Undoubtedly, liberalisation is going to bring us many benefits, notably, upto date technology, more competition and better products, more employment and investment opportunities. But some possible adverse effects must be taken into account.
- Consumer movement needs to be extremely alert regarding dubious or hazardous products entering the country in the wake of liberalisation.
- Consumer groups need to strongly support and work with environmentalists. Every consumer will have to join with others to reduce pollution in his/her own neighbourhood.
- Lastly, the concern of consumer movement should also be to discourage racism, communalism, violence, and conspicuous consumption

Conclusion

In a country like India, the consumer movement has to address itself to various issues. These include fulfilment of the needs of the people, maintenance of standards and quality, threats to environment and issues arising with the arrival of foreign companies. India's socio-economic structure which is full of poverty, inequalities, vast population, shortages and illiteracy also poses many problems. Therefore, here both state and non-governmental agencies have to work to offer consumer protection and maintenance of balance.

In the emerging new world, issues of consumer protection are not only limited to choice, information or safety. Now, issues like fulfilment of the needs of all, protection of environment, use of media to create demands, competition between foreign and domestic companies etc. have also become important. Therefore, the trend is changing from 'value for money' to 'value for people'. New criteria are ethics, ecology and equity. The consumer movement has to take note of these and work in the desired direction.

Consumer movement should seek a new vision which embodies 3 new cultures, i.e., the culture of balance and harmony (so well provided by nature), the culture of trusteeship and stewardship (as we are only guardians of earth) and culture of accountability to the future.

References:

- 1) Singh, Gurjeet (1997) "Indian Consumer Movement". In Brobeck, Stephen (ed.). Encyclopedia of the consumer movement. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO. pp. 312–316. ISBN 0874369878.
- 2) Bawa SS. Marketing and Consumerism, Weekly Employment News, New Delhi, Feb. 1990.
- 3) eGyanKosh- a National Digital Repository
- 4) <https://numerons.files.wordpress.com>
- 5) https://en.wikipedia.org/wiki/Consumer_movement
- 6) <https://consumeraffairs.nic.in/acts-and-rules/consumer-protection>
- 7) <https://www.india.gov.in/india-glance/profile>

IMPACT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY ON HUMAN HEALTH AWARENESS: SPECIAL REFERENCE TO COVID-19 PANDEMIC SCENARIO

Nandini N Gaikwad¹, Pooja P Thakur¹, Ravindra D Morbekar², Sanjay L Gaikwad^{2*}

¹ Assistant Professor Head, Dept. of Information technology,
Mahatma Phule A.S.C. College, Panvel. Dist. Raigad

² Assistant Professor Head, Dept. of Physics, Mahatma Phule A.S.C. College,
Panvel. Dist. Raigad *Corresponding Author: 84sanjaygaikwad@gmail.com

Abstract:

Technology has moved rapidly into every corner of our lives of all classes of society. We have thousands of interactions with various man-made machines, electronic devices, software programs, and tools for easy-going day-to-day activities. We live in an age of the power of science and technology. For better quality of life, advancements in medicine and public health have increased life expectancy. There is some Positive and Negative Impact of science and Technology on Human Health.

Technology has a vital role in maintaining the health of each and every individual and now the software and different stress-free activities increase the expectancy of life.

Keywords: *Technology, Devices, Software Programs, Tools, Health.*

Introduction:

From ancient time's man always activate his mind in reducing the effort to complete tasks which leads to Works that can be done easier through high-tech machines and equipment. It gives less work for humans and jobs can be done faster. Modern Science and technology lead people to live an easy and modern way of lifestyle. It opens the door and allows people to enter into a new world that is fully developed and well civilized.^[1]

With the availability of the low-cost internet and the cell phone with multitasking android functions, every sector benefited and increases the vast number of applicants. This new technology to the older generation is a beginner and unique in their lives. New science and technology offer breakthroughs in lifetimes and children's lifetimes too that will significantly impact the world in which people live. Scientific research always with the help of technological innovations in medical science will be able to cure cancer, HIV-AIDS, and other life-threatening diseases as well as handle properly new Pandemic situations in the world. New medical technology is being developed, from clinical trials for pharmaceuticals to robotics for complex surgery.^[1]

India provides quite good enough funds for research and developments in science and technology and it has left its mark on every aspect of human life. It reveals the development of various vaccines to genetically modified crops, Tissue Culture, Ayurveda, Homeopathy, Naturopathy. India has shown its immense power to the world that its science and technology is higher as compared to other countries.^[1]

Positive and Negative Impact of science and Technology on Human Health:

We are in a society, where technological innovation and progression makes new remarks of living standard. To find the correct balance so that our society enjoys more of the positive benefits and experiences fewer of the negative impacts.

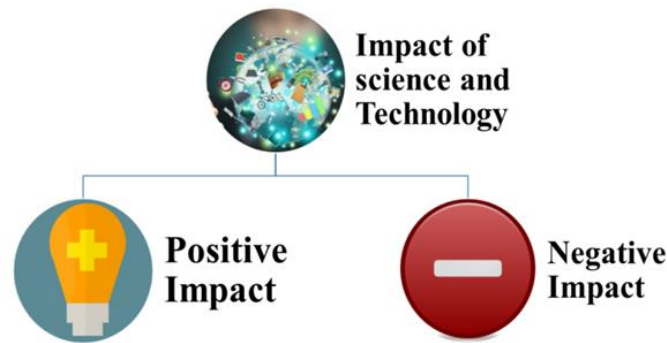

Fig.1. Impact of Science and Technology

Positive Impact:

Technology plays a vital role in virtually every part of our lives, it can also offer many positive benefits and play an important role in education, health, and general welfare. There is actually plenty of positive impacts revealed in the Covid Pandemic Situation.

Devices That Monitor Health:

If you want to stay ahead in awareness of health, then you need to understand how new devices that monitor health, work and how your lifestyle influences your risk for illnesses. It's like the future of medicine, well known as "preventive health". prevention is better than cure, especially since many common, chronic diseases that affect the population can't be cured, only managed with conventional medicine.^[2]

- The at-home DNA health test
- Smartphone for access to your recommendations anywhere
- Personal computer to access your **online reports**

Remote Access to Healthcare:

Remote Medical Care is one of the most promising telemedicine services, which allows constant monitoring of the patient's condition and performance of preventive and control check-ups outside medical facilities. This form of care is made possible by the use of mobile devices connected through the internet which measure vital signs. Results are transmitted without delay to the Remote Medical Care Center, where they are automatically analyzed accurately effectively, and efficiently. If any abnormalities are detected, medical staff contact the patient and call an ambulance in the event of an emergency.^[3]

Applications (Software- App) That Promote Productivity:

The Vital role of technology in personal health extends far beyond healthcare facilities. Millions of people experience the positive effects of productivity- and brain-boosting apps on a daily basis increases the rate of beneficiaries day by day too. Apps like Lumosity help train the brain and improve memory, attention, and focus. Then there are apps like IFTTT, which help streamline tasks and make everyday processes easier.^[4]

Apps that help for health Compliance:

➤ **HealthifyMe- Calorie Counter:**

HealthifyMe is an Indian digital software app that is related to a health and wellness platform for providing services such as calorie tracking, one-on-one nutrition and fitness coaching, and diet and workout plans. The App developed for both Android and iOS platforms, the app takes a

minute-to-minute holistic lifestyle tracking approach to keep users engaged and motivated. More than 10 million people download the app for tracking diet plans ^[5]

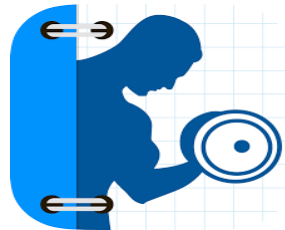
➤ **Medisafe:**

It is one of the most promising and popular medication apps available on the google play store which provides a virtual pillbox that reminds you of individual prescriptions, refills, and more. add your medications to the app according to prescription, you can read or watch videos that provide detailed and accurate information for every prescription, Parents can monitor on Medisafe to manage multiple household prescriptions, doctors can use it to follow progress, or a caretaker can be notified if you forget to take a drug like a digital reminder. More than 1 million users use the app for advice and reminder purpose

➤ **Fitness Buddy**

It is an exercise app that provides a range of gym and home workouts for physical fitness. It includes instructions and videos with different categories to find specific exercises or workouts. Further, it includes a meal plan, Diet plan, different recipes, and body metric tracking. More than 1 million users use the app for advice and reminder purpose

➤ **Lumosity app:**

Lumosity is an online game application to improve memory by memorization game, attention, flexibility, quick response in the game increases the speed of processing, and problem-solving which reduces tiredness increases concentration and activates the mind. More than 10 million users use the app for advice and reminder purpose

➤ **IFTTT app**

If This Then That commonly known as IFTTT, which help streamline tasks and make every day processes easier More than 5 million users use the app for advice and reminder purpose

Negative Impacts:

Technology has adverse effect on health harms our brain. Its reducing sleep, our screens are silently altering and reduce the efficiency of the way our brains. Tiredness, Loneliness, and physical and mental effects.

Let's check out negative impacts that cannot be ignored.

Reduces creativity: Technology encourages instant gratification and prevents us from having the patience needed for the more profound thinking skills associated with creativity.[5]

- **Negatively affects relationships:** More time spent on devices means less time spent with the people you love and makes us feel less satisfaction and connection.[5]
- **Impaired social intelligence:** Spending too much time in front of a screen interferes with our ability to learn from successes, failures, and the people around us.[5]
- **Trouble concentrating:** Technology is constantly pulling us in multiple directions at once, making it hard to focus on what's in front of us. By disconnecting you will also see an increase in your productivity at work.[5]
- **Disrupts sleeping habits:** The blue light screens emitted have been proven to disrupt the circadian rhythms that help us sleep at night.[5]
- **Hearing Loss** – it's observed everywhere, take a look around that you're on the subway. Most of the people have headphones and grab a cup of coffee at the local Starbucks. According to this infographic from Rush.edu, headphones at high volume can reach 105 decibels (louder than a power tool). Listening to music by headphones for more than five minutes increased risk for permanent hearing loss.[4]
- **Poor Posture** – Not only do computers and devices encourage more sedentary behavior among users, but they also frequently lead to poor posture, neck strain, and back issues. Repeated over long periods of time, this sort of behavior can lead to chronic pain and discomfort that isn't easily reversed.[4]
- **Eyestrain** – Many people find that overexposure to devices leads to symptoms of “Computer Vision Syndrome” – which is defined as “the complex of problems associated with excessive screen time, including eyestrain, blurred vision, and dry eyes.” While short-term eyestrain can be prevented with smart practices (and even computer glasses), the long-term impact of overexposure to screens is yet to be fully understood (and won't be for a handful of years).[4]

Measurements to reduce the negative impact of science and technology on the human health

Here is one of the solutions to reduce the negative impact of science and technology on human health is DIGITAL DETOX.

Fig. advantages of Digital Detox

What is a Digital Detox?

When we want to make focus on our real life without any disturbance Digital Detox is useful to avoid the use of Television, Video Games, Social Media and Smartphone.

Take a Mini Detox after every work like reading books, scrolling latest news and on every Sundays don't use any kind of technical gadget, which makes your day tech-free which improves the performance of your mindset and different ideas. So your brain gets to reset.^[5]

The Benefits of Doing a Digital Detox

By using Digital Detox we totally throw out the digital disturbance and improve the focus on our daily lives which means we have a tech-free life. It is also useful for our mental health. So by applying this we feel much better when you are not all the time connected with the technology Here are some benefits of a Digital Detox which includes the following:

- **Enhanced sleep:** Without blue light and the temptation to keep scrolling, you will get better sleep and have more energy the next day morning.
- **Increased efficiency:** Less technology means more time to get things done. When you are not looking at a screen, you will have more time to do the things, which are important.
- **Better posture:** “Text Neck” (Tech neck) is a real thing, and improves the posture, which is a significant benefit to get rid of your devices.
- **Improved interaction:** Spending more time with your loved ones can only be a good thing. Analyze how much closer you feel to the people around you after going tech-free.
- **More time for hobbies:** By using Digital Detox, it gives you more than enough time to discover all those hobbies you had long forgotten.

Steps to using a Digital Detox?

What to do instead of scrolling, how to get your friends involved in different activities, and how to stick to your new Detox routine. Following steps are involved to use a Digital Detox^[5]

1. Do other activities as an alternative:

Get involved all day in some tech-free activities. Getting a break from technology will put forward you a fresh start. Go for a walk, get the family together for playing some indoor or outdoor games, or read a book instead of staring at your phone. To reduce your screen time always stay active in different work. Learn how to bake foodie desserts.

2. Set up the restrictions and goals

In every week, make a target of spending less and less time using technology. Every day make at least half-hour tech-free time and then increase it to an hour the next week and keep going.

3. Get your loved ones involved

Get involved with your friends and family to make going tech-free a fun challenge. Check everyone's mobile phones at the end of the week to see who spent the most time staring at their screen — whoever wins give them a small gift hamper.

4. Reward yourself

Whenever you get tech-free on a whole day or the time that you decide, give yourself a reward. Go out for a dinner party to your favorite restaurant with your loved ones, or get yourself that thing that's been on your wish list.

Conclusion:

The impact of science and technology on human health includes medical devices that are used in the home as well as IT-related home-based health care. Yogi Berra told that without aim we can reach the destination. We need to figure out a way to have healthier and happier people; we have got to focus on integrating technology with culture rather than focusing on technology alone.

In my view, science and technological innovation are going to keep transforming health care, new drugs, and treatments, new devices, new social media support, etc. Will drive innovations, the human factor will remain one of the stable limitations of breakthroughs.

So, we need to be clear about the things that we mention in this work to ensure the best outcomes for society.

References:

1. <https://www.civilserviceindia.com/subject/General-Studies/notes/effects-of-science-and-technology-in-everyday-life.htm>
2. <https://atlasbiomed.com/blog/6-essential-health-monitoring-devices-health-monitoring-devices-and-health-gadgets/>
3. <https://www.comarch.com/healthcare/products/remote-medicalcare/#:~:text=Remote%20Medical%20Care%20is%20a,devices%20which%20measure%20vital%20signs.>
4. <https://www.toolbox.com/tech/break-room/blogs/understanding-the-positive-and-negative-effects-of-technology-on-health-022818/>
5. <https://porch.com/advice/unplug-home-ultimate-digital-detox>

EVOLUTION OF MOBILE TECHNOLOGY AND ITS IMPACT ON INDIA

Pooja P Thakur¹, Nandini N Gaikwad¹, Pooja P Thakur¹,
Ravindra D Morbekar², Sanjay L Gaikwad^{2*}

¹ Assistant Professor Head, Dept. of Information technology, Mahatma Phule A.S.C.College, Panvel. Dist. Raigad

² Assistant Professor Head, Dept. of Physics, Mahatma Phule A.S.C. College, Panvel. Dist. Raigad

*Corresponding Author: 84sanjaygaikwad@gmail.com

Abstract:

The Education system is used to raise its talent. When we want to try to remodel and upgrade the Education system the key issue that the quality of the education process in our country. The needs and expectations of society are varying very fast and the quality of higher education requires to be persistence at the desired level. Among the Indian youth, The use of the internet for educational purposes has increased. Online video lectures, e-books, online courses are emerging trends between learners. The origin of high-speed internet access and its availability are recently evolved on mobile phones or smartphones, which plays a vital role in the field of Education, Entertainment, and E-commerce. This paper discusses the evolution and impact of mobile technology in the education system of India.

Keywords: Education, Smartphones, Internet, Mobile Technology.

Introduction:

Mobile Communication is the use of technology that allows us to communicate with each other in different locations wirelessly, which makes our life easier, and it saves time and effort. An example of mobile communication is a mobile phone also called a cell phone or hand phone.

Today we have 1.18 billion mobile connections, 700 million Internet users, and 600 million Smartphone's, which are increasing 25 million per quarter.[5] The history of wireless communications started with the understanding of magnetic and electric properties observed Chinese, Roman, and Greek cultures and modern experiments carried out in the 17th and 18th centuries.

The History of Cell Phones and their Cellular Generations: From 1G to 5G

From 1G to 5G mobile technology shift in over 40 years since the introduction of wireless cellular technology. And a lot has changed since then. There are five generations of mobile networks 1G, 2G, 3G, 4G, and 5G. G stand for generation and numbers denotes generation number. These are wireless cellular technology. The speed of the internet is depending on the signal strength and that strength is shown as a number like 2G, 3G.

First Generation Mobile (1G)

1G mobile communication system was introduced by Nippon Telegraph and Telephone (NTT) in 1979 in Japan. Initially, it started in Tokyo and within the next five years expanded to cover the whole of Japan.[1] 1G is the first generation. 1G supports voice-only calls. The maximum speed of 1G technology is 2.4 Kbps.[2] It wasn't until March 6, 1983, Ameritech introduced 1G to the United States. Soon after, In the mid-1980s Canada got coverage. The prototype of the cellphone was made in 1973 which means 10 years before the North American launched it, first Motorola company introduced the first commercially available cellphone in 1983 to the public -the DynaTAC. Motorola DynaTac took 10 hours to charge and provided 30 minutes of talk time. weight is 2 pounds.

Fig. Motorola DynaTac

2G

2G is a second-generation mobile network. When they went from 1G to 2G Cell phones received their first main upgrade. The radio signals used by the 1G network are analog, while 2G networks are digital is the major difference between 1G and 2G. 2G launched in Finland in 1991 on the global system for mobile communication. In India, on August 1 BSNL launched a 2G mobile network through a solar-powered tower, and residents could make their first-ever mobile phone call. [3] 2G provided some major mobile talk advancements, introducing encrypted calls that mean nobody could drop in on your call unwanted anymore.[4] During the 2G era, candy bar phones became popular with Nokia in the lead producing popular cell phones such as the Nokia 3210 and selling over 160 million units. And texting, downloading, and talking over the phone became more popular.

Fig. Nokia 3210

3G

3G is the third generation. It is offering faster data transfer and better voice quality. It is the upgrade over 2G, 2.5G, GPRS, and 2.75G EDGE networks, offering faster data transfer, and better voice quality. 3G provides an information transfer rate of at least 144 kbit/s. In Japan NTT DoCoMo is deployed for the public in 2001, 3G focused on standardizing vendors' network protocol. On 11 December 2008, India entered the 3G arena with the launch of 3G enabled Mobile and Data services Also, 3G focused on vendors' network protocol Users can access data from anywhere that allowed international roaming services to begin. 3G had 4 times better data transfer capability than 2G and this increased video streaming, video conferences, and live video chat real. During that 3G era, candy-bar and flip phones were the popular choices, and also this technology allowed users to listen to music, call, text, and search through the internet on their mobile phones. In that era, 2 major smartphones are competitors Blackberry and Apple. BlackBerry 5810 is the first mobile device launched by blackberry in 2002. In 2007 the original iPhone came out. In 2008 iPhone 3G or (iPhone 2) was launched. By 2017, the blackberry market share was 0%.

Fig. BlackBerry 5810

Fig. iPhone 3G or (iPhone 2)

4G

4G offered today's standard services and it is introduced in Norway near the end of 2009 for commercial use, starting at a minimum of 12.5 Mbps. The 4G was first introduced in India back in 2012, but only in the form of dongles and modems through TD-LTE by Airtel. 4G provided online gaming, high-quality video chat or streaming, fastest mobile web access. Compared to a simple SIM card switch from 2G to 3G, mobile devices needed to be specifically designed to support 4G. The best-selling cell phones included the iPhone 6 and the Samsung Galaxy S4 during the 4G region.

Fig. iPhone 6

Fig. Samsung Galaxy S4

5G

South Korea was the first country to offer 5G in March 2019. The 5th generation was rolled out by KT, LG Uplus, and SK Telecom – all South Korean telecom providers. Canada has introduced 5G in major cities. The Indian government said the 5G network would launch around August next year. and PM Modi could release it on August 15th. Some experts are now claiming that 5G will be 20 times faster than 4G. The difference between 4G and 5G is its latency and bandwidth size. 5G also has a larger frequency range between 30GHz and 300 GHz. The battle for the best smartphone continued into the 5G era, with the introduction of new models like the BlackBerry Key 2.[4]

Impact of Mobile Technology on Education system:

Education:

In the current pandemic situation total, pandemic situation deals with mobile. Attending the class, filling the admission form, submission of fees, assignments, attending the exam. Not only taking exams but also evaluation of students through different test or exam patterns and also different teaching methods used to teaching, learning, and evaluation. Collection of Notes, visiting lectures and group discussion, and parents' meetings run easily.

Before this pandemic student, misuse the mobile. Students used the mobile for entertainment. By playing the games like PUBG many students lost their lives too. Parents also ignore the habits of students due to their busy work schedules.

Conclusion:

Globalization and technology related developments are ‘change drivers’ that have significantly re-shaped the landscape of the higher education. New missions and responsibilities assigned by governments in pursuit of national ‘wealth creation’ and international competitiveness, shrinking public funds, increased need for flexible, lifelong learning arising from the changed nature of work, new learning paradigms and the entry of technology-based new educational providers have had far-reaching effects on higher education.

The impact of the changes in open and distance education institutions are also profound. The difference between traditional universities and distance education institutions has disappeared. The need for lifelong learning and rapid developments in ICT have led many traditional universities to become involved with online delivery, and the commercial potential has attracted many new technology-oriented private as well as public providers. Mobile learning may be used to access the educational opportunities to different segments of the society where distance or other obstacles present a barrier to accessing formal learning centers and to enhance the quality of learning and continued professional development Globalization and technology related developments are ‘change drivers’ that have significantly re-shaped the landscape of the higher education. New missions and responsibilities assigned by governments in pursuit of national ‘wealth creation’ and international competitiveness, shrinking public funds, increased need for flexible, lifelong learning arising from the changed nature of work, new learning paradigms and the entry of technology-based new educational providers have had far-reaching effects on higher education.

The impact of the changes in open and distance education institutions are also profound. The difference between traditional universities and distance education institutions has disappeared. The need for lifelong learning and rapid developments in ICT have led many traditional universities to become involved with online delivery, and the commercial potential has attracted many new technology-oriented private as well as public providers. Mobile learning may be used to access the educational opportunities to different segments of the society where distance or other obstacles present a barrier to accessing formal learning centers and to enhance the quality of learning and continued professional development Globalization and technology-related have significantly reshaped the landscape of higher education. Wealth creation and international competitiveness, shrinking public funds, increased need for flexible, lifelong learning arising from the changing nature of work, new learning paradigms, and the entry of technology-based new educational providers have had far-reaching effects on higher education. The impact of the changes in open and distance education institutions is also profound. The difference between traditional universities and distance education institutions has disappeared. The need for lifelong learning and rapid developments in ICT have led many traditional universities to become involved with online delivery, and the commercial potential has attracted many new technology-oriented private as well as public providers. Mobile learning may be used to access the educational opportunities to different segments of the society where distance or other obstacles present a barrier to accessing formal learning centers and to enhance the quality of learning and continued professional development. The growing demand for smartphones and high-speed mobile browsing is ready to change the basics of the higher education delivery system. People feel a bonding towards their mobile phones. The services and functionalities provided by a mobile phone are available at all times in both everyday routines and in our special

moments. However, the cost of a smartphone, network coverage in remote areas, and awareness of the educational content on the web may be a few barriers from the Indian perspective. With the pace at which mobile subscribers are growing in India, it is evident that mobile phone usage in education is here to stay. While not a panacea for the educational system in our country, smartphones could be one way to engage and motivate student learning.

References:

- <https://www.tutorialspoint.com/first-generation-1g-mobile-phones>
- <https://en.wikipedia.org/wiki/1G#:~:text=1G%20refers%20to%20the%20first,replaced%20by%202G%20digital%20telecommunications.&text=The%20antecedent%20to%201G%20technology%20is%20the%20mobile%20radio%20telephone.>
- [https://en.wikipedia.org/wiki/2G#:~:text=2G%20\(or%202%20DG\),for%20second%20generation%20cellular%20network.&text=Digitally%20encrypted%20phone%20conversations%2C%20at,more%20users%20per%20frequency%20band.](https://en.wikipedia.org/wiki/2G#:~:text=2G%20(or%202%20DG),for%20second%20generation%20cellular%20network.&text=Digitally%20encrypted%20phone%20conversations%2C%20at,more%20users%20per%20frequency%20band.)
- <https://www.cengn.ca/information-centre/innovation/timeline-from-1g-to-5g-a-brief-history-on-cell-phones/>
- https://economictimes.indiatimes.com/news/india/indias-growing-data-usage-smartphone-adoption-to-boost-digital-india-initiatives-top-bureaucrat/articleshow/87275402.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst

पर्यटक निघाले आदिवासींच्या भेटीकरिता

डॉ. हेमलता यु. मुकणे

इतिहास विभाग

श्री. एम. डी. शाह महिला महाविद्यालय, मालाड (पश्चिम).

Mobile no. - 9969388226 ; ghema.mukane@gmail.com

आपल्या देशाच्या प्रतिज्ञेच्या काही ओळींवरून 'भारतीय समाजा' विषयी बरेच काही उमगते. भारतातील विविध धर्मसमुदाय, जाती-जमाती, भाषा यांचा विचार करता आपला देश विविधतेमध्ये एकता जपणारा प्राचीनतम असा देश आहे. भारतात ४२७ आदिवासी जमाती वसलेल्या आहेत. भारतातील अनेक राज्यातील महाराष्ट्र एक अग्रेसर राज्य आहे. महाराष्ट्र नैसर्गिक व मानव निर्मित आकर्षणांनी समृद्ध असा प्रदेश आहे. इतकी चांगली लांबलचक किनारपट्टी सह्याद्रीच्या रांगेत दडलेली थंड हवेची रम्य स्थळे, नद्यांच्या काठावर वसलेली तीर्थक्षेत्रे, अनेक धर्म-पंथ, ललित व लोककलांचा समृद्ध वारसा काय म्हणून नाही या प्रदेशात ? शिवाय भारताची औद्योगिक राजधानी म्हणजे स्वतःचा सांस्कृतिक वारसा असलेली मुंबई.

या महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे आहेत 'पालघर' हा नव्याने १ ऑगस्ट २०१४ मध्ये निर्माण झालेला ३६ वा जिल्हा आहे. नव्या पालघर जिल्ह्यात वसई, विरार, पालघर डहाणू, तलासरी, जव्हार, मोखाडा, वाडा, विक्रमगड हे सर्व तालुके येतात. त्यामधील जव्हार, मोखाडा व तलासरी यातील तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात आदिवासी 'वारली' जमात राहते. ही जमात पिढीजात गरिबीच्या खाईत आहे. वर्षानुवर्षे या जमातीवर सावकारी पाशाचा पगडा आहे. यांच्या जीवनात दुःख दारिद्र्य, दैन्य, उपेक्षा, अज्ञान आहे. परंतु या सगळ्यांना बिनतक्रार तोंड देत आपले जीवन अनेक अंगानी आनंदमय करण्याचा प्रयत्न करतात.

या समाजाची वास्तुकला, चित्रकला, हस्तकला, पाककला, नृत्य, संगीत, नाट्य, म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार, भाषा, धर्म, सण उत्सव, ऐतिहासिक दस्ताऐवज, खाद्य पदार्थ, केशभूषा, वेशभूषा, त्यांची जीवन शैली इ. सर्वांचा अभ्यास केला तर त्यांच्या संस्कृतीक वारसाचा ठायी ठायी अनुभव येत असतो. या समाजाच्या स्थानिक इतिहासाची सूक्ष्म अभ्यासाची गरज आहे. सुधारलेल्या जगाच्या मानाने आदिवासींचे राहणे मागासलेले व रानटी असले तरी त्यांचे आचार-विचार व समाजव्यवस्था खरोखरीच वाखावण्याजोगी आहेत.

'भारतीय आदिवासी' हा स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेकांच्या आकर्षणाचा विषय झाला आहे. भारतात येणारे पाश्चिमात्य हौशी पर्यटक आदिवासी क्षेत्राला आवर्जून भेट देतात. भुतकाळातून भविष्याकडे झेप घेत असताना वर्तमान काळातील त्यांचा सांस्कृतिक वारसा आजच्या सर्व प्रकारच्या पर्यटकांना दाखविला पाहिजे, कारण आज भारतातील अनेक आदिवासी जमाती लोप पावत आहेत. त्यामुळे त्यांचा सांस्कृतिक वारसा नष्ट होतोय. आज आपण भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे असे अभिमानाने म्हणतो, तर या समाजाच्या विलोपाने त्यांची संस्कृती, विविधता आपल्या देशामधून नष्ट होईल.

माणसाची भ्रमणाची आवड नैसर्गिकच आहे. निसर्गाने मानवी मनाला नेहमीच मोहिनी घातलेली आहे. ही भटकंती असते कधी ज्ञानार्जनासाठी, कधी मनःशांतीसाठी, कधी निसर्गप्रेमाने भारावलेले आणि अपरिचित स्थळांना भेटी देऊन सृष्टीच्या नानाविध सौंदर्याची, समाजाची अनुभूती घेण्यासाठी या समाजापर्यंत पोहोचणे कठीण आहे. परंतु मनाची तयारी असली की अशक्य असे काहीच नाही. त्यातल्या त्यात भाषा हे अत्यंत महत्वाचे माध्यम, परंतु याकरिता 'गाईड' हे सर्वोत्तम माध्यम आपल्या दिमतीला असले तर काम सोपे होते.

या समाजाला भेट देण्यापूर्वी या समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, भौगोलिक जडणघडण तिथली महत्वाची पर्यटन स्थळे, काही सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, दळण व्यवस्था, आवास व्यवस्था यांचा धावता परिचय पर्यटकांनी करून घ्यायला हवा. पर्यटनातला सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे पर्यटक, पर्यटन हाच मुळी व्यक्तींनी व्यक्तीसाठी चालवलेला उद्योग आहे. म्हणून एखाद्या पर्यटकाने या समाजाचा अभ्यास करावयाचा ठरविला असेल तर त्याला यथायोग्य मार्गदर्शन करणारे तेथील स्थानिक गाईडची महत्वाची जबाबदारी आहे.

या समाजाबद्दलच्या कितीतरी गोष्टी पर्यटकाला समजतील. उदा. दारुच्या नशेत वावरणारा, दारिद्र्य अडाणीपणावर मात करू न शकणारे, पैशा अभावी विवाहापूर्वी एकत्र राहणारे, गरोदर स्त्रीचाही पुनर्विवाहासाठी स्वीकार करणारे, उत्सव, सणवार साजरे करण्यासाठी कष्टाच्या मजुरीच्या पैशाला झुगारून गावची वाट धरणारे, परिस्थितीने रंजले गांजलेले. तरी शहाणपण अंगी बाणलेले, नोटा मोजण्याचा आर्थिक व्यवहार न उलगडणारे, डिक विकून कांदे घेणारे आणि मध विकून मीठ घेणारे.

त्याशिवाय निवासस्थाने त्यांच्या झोपड्यांची रचना पाहिली की त्यामध्ये परंपरागता दिसून येते. या कुडामातीच्या घराच्या भिंतीवर वारली चित्रशैलीची विविध अंगे दिसून येतात. माणसं व जनावरे एकाच घरात राहतात. १५ ते २० झोपड्या मिळून एक पाडा तयार होत असतो. त्यांच्या आहाराच्या बाबतीत बोलावयाचे झाल्यास भात किंवा नागली शिजवून किंवा त्यांच्या पीठाच्या भाकर्या करून त्याबरोबर वाळलेले मासे भाजून किंवा कालवण करून, कणेरी भाताची बनवतात. पावसाळ्यात उगवलेल्या रान भाज्या कंदमुळे इ. वापर आहारात करतात.

त्याशिवाय त्यांच्या वेशभूषे विषयी बोलायचे झाले तर पुरुष अंगात कुडते, कमरेला लंगोटी, कानात मण्यांची लहानशी कुडी घालतात. लग्न झालेल्या स्त्रिया लाल, हिरव्या रंगाच्या साड्या वापरतात. त्याला 'सुडका' म्हणतात. पदर खांद्यावरून घेण्याच्या पद्धतीला 'पालो टाकणे' असे म्हणतात. स्त्रीया केसांचा आंबाडा बांधतात त्यावर झेंडूची फुले लावतात. गळ्यात काळ्या पोतीचे मणी अनेक सर एकत्र करून घालतात. चांदीच्या रुपयांचे बनवलेले हार घालतात. अनेक स्त्रियांच्या गळ्यात कथलाची जाड साखळी व पुतळ्यांची माळ असते. हातात कथळाच्या पाट्या किंवा काचेच्या बांगड्या घालतात.

या पर्यटकांना दाखवून देता येईल की त्यांच्याकरीता शासनाने कोणत्या योजना आखल्या आहेत, कोणत्या सवलती शासनाकडून मिळतात. त्याशिवाय या समाजाच्या उत्कर्षाकरीता स्वयंसेवी संस्था समाजसेवक, नेते मंडळी, राजकीय पक्ष यांचा वाटा किती आहे. या तालुक्यात ख्रिश्चन मिशनर्यांची वारली लोकांवर वरदहस्त आहे. त्यांनी धर्मातराच्या नावाखाली अनेक सवलती त्यांना दिल्या आहेत.

वारली समाजाच्या कला दमदार आणि कसदार आहेत. त्यांचा सांस्कृतिक वारसा पाहिला तर तहानभूक विसरायला होते. सौंदर्य, संस्कृती, राग, आनंद, लोभ, तिरस्कार, सुख-दुःख, वेदना या सर्व भावना त्यांच्या कलेतून व्यक्त होताना दिसतात. वारली चित्रकला बोलकी व जिवंत आहे. चित्र काढण्याचे काम दैवी शक्ती करून येते, असा त्यांचा समज आहे. त्यांची चित्रकला भिंतीवर लाकडावर, कापडावर दिसते. परंतु आता ती प्लॅस्टिकच्या अनेक भांड्यांवर दिसु लागली आहे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वारली चित्रकलेचे स्थान उंचावलेले दिसून येते.

'तारपा' हे त्यांचे आवडते नृत्य. नृत्यातील इतर वेळी ते देव्हार्यात ठेवून 'तारपा' या वाद्याची पूजा करतात. लिंगभेद न मानता ते या नृत्यात त्यांच्या बेहोषीवृत्तीचा परिचय करून देतात. तारपा बनवण्याकरीता आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी निसर्गातून मिळवतो व नृत्याचा साजशृंगार ही वन संस्कृतीतून मिळवित असतो. "थाळ गान" ही सुद्धा त्यांची चांगली लोककला आहे. या थाळ गानाद्वारे कथा सांगितल्या जातात. त्या कथा व्यसनमुक्तीच्या, पर्यावरण रक्षणाच्या, कुटुंब कल्याणाच्या, अंधश्रद्धेवरती, आरोग्यावरती या कथांमुळे त्यांचे राहणीमान, जीवनमान उंचावलेले दिसून येते. त्यांच्या हस्तकलाही नाविन्यपूर्ण आहेत. अनेक पाड्यांवर हस्तकलेचे नमुने पाहावयास मिळतात. उदा. तारपा, वाक्की वाद्ये, पक्षी पकडण्याचे फासे, शेती कामाच्या मोठ्या टोपल्या, लाकडांवर कोरीव काम केलेल्या वस्तु, धान्याच्या कोठ्या, चमचे, डाव, उखळ, मुसळ इ.

त्यांच्या आरोग्य विषयक सुधारणा खुपशा दिसून येत नाही. भगत, गंडेदोरे, कोंबडे, बकरे आदी प्रथा चालुच आहेत. यामध्ये प्रबोधन घडायला हवे. त्यांची शेती करण्याची पद्धती कशी आहे याचा अभ्यास पर्यटकांना करता येतो. त्यांच्या श्रद्धा, समजुती, म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार, तमाग, अंधश्रद्धा इ. सर्व गोष्टींचे अवलोकन पर्यटकांना करता येऊ शकते. त्यांचे लोकसाहित्यही प्रगत समाजाला आदर्शयुक्त ठरेल असे आहे. त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाशी संबंधित असणाऱ्या दुर्मिळ वस्तुंचा संग्रह करून ठेवायला हवा. उदा. वारली वाद्ये, शिकारीची साधने, दाग-दागिने.

वारली सण व उत्सवाच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर आकाशात नक्षत्राचा सडा पडावे किंवा जाईजुईच्या वेलींना बहर यावा तसे सणाचे दिवस त्यांना वाटत असतात. अज्ञान, दारिद्र्य पाठीशी असले तरी दारू व नाच यांची जोड त्यांच्या सणांमध्ये हमखास असतेच. दिवाळी, होळी, वाघबारस, दसरा, नरक चतुदशी, भावशेल, नागपंचमी, धाड बांधणे, नवे खाणे इ.त्यांच्या समाजातील लग्नाबद्दल बोलायचे झाले तर विवाह संस्थेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यांच्या विवाहाच्या तीन पद्धती आहेत. १) सर्वसामान्य पद्धती २) घर जावयाची पद्धत ३) कोरड्यावरचे लग्न. त्यांच्यामध्ये लग्न सोहळा मोठा असतो. प्रथम बधावन, बोल दहेज, घाणा कांडणे, विडा बांधणे, सुडकी घेणे, लग्न मंडप, चवक लिहिणे, देव करणे, हळद लावणे, बाशिंग मोडणे, लोण लखन, सात पावले, उंबरमेठ, उंबर आणणे, सुडकी वाटणे, ओटी भरणे, राम राम घालवणे, अहेर करणे, गाठीभेटी, दार उघडणे, आंघोळी करणे, मूल वळवणे इ.

या समाजात घटस्फोट घेताना गावातील काही वजनदार व्यक्तींच्या सभेमध्ये मंजूर केला जातो. सभेत वजनदार व्यक्ती हातामध्ये काठी धरतो, त्या काठीवर पाणी शिंपडून तो सांगतो ही काठी आता मोडली आहे. तुमचे नवरा बायको हे संबंध संपले. ही काठी मोडल्यामुळे या समाजात जन्मापासून मृत्युपर्यंत सोळा संस्कार केले जातात. नाव ठेवणे, झोळी बांधणे, जावळ काढणे, कान टिचणे, उष्टावन,

गुरु करणे, घाणा काढणे, देव करणे, घाणा गाठी, लग्न लावणे, राम राम घालवणे, त्याशिवाय त्यांचा व्यवसाय, न्याय व्यवस्था, घरगुती औषधे तयार करण्याची पद्धत, दारु बनवण्याची पद्धती या सर्वच गोष्टींचा अभ्यास/ माहिती पर्यटकांना वारली समाजाविषयी भेटी नंतर मिळू शकते.

वारली जमात सर्व समावेशक व परिवर्तनशील असल्यामुळे भारताच्या विकासाकरीता तिची निकड आहे. त्यांचा स्वतंत्रपणे व स्थानिक पातळीवर अध्ययन करण्याची गरज आहे. त्यामुळे त्यांना भेटीस गेलेल्या पर्यटकांपैकी एखाद्या जिज्ञासु पर्यटकांनी सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक व स्थानिक इतिहासाच्या अनुषंगाने नव्याने अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या जमातीची विविध अंगे समृद्ध होतील व जगासमोर येतील.

कुठल्याही पर्यटन स्थळाचा विकास करताना तेथील नैसर्गिकच नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक घटकांचा विचार करणे आज अपरिहार्य होऊन बसले आहे. हे सर्व घटक परस्परांशी निगडित व एकमेकांवर अवलंबून असतात. पर्यटन उद्योगामुळे आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालना मिळते. नोकरी रोजगाराची साधने उपलब्ध झाल्यामुळे मनुष्यबळाचा विकास साधता येतो. परंतु हे सर्व करण्यापूर्वी तेथील पर्यावरण निरोगी आहे का ? स्थानिक लोकांचे सहकार्य आहे का? याचा विचार करणे गरजेचे वाटते.

सांस्कृतिक देवाण-घेवाण हा पर्यटनाचा मूळ हेतु असला तरी तेथील निसर्ग, परिसराला हानी पोहोचणार नाही याचे भान ठेवले पाहिजे. भ्रमण करताना तेथील समाज, स्थानिक लोकांबद्दल, निसर्गाबद्दल आपल्या मनात आदराची भावना असली पाहिजे. त्याशिवाय या समाजाला भेटून त्यांच्या चांगल्या रुढी, परंपरा टिकून ठेवून पुढच्या पिढीला त्यापासून कसा फायदा होऊ शकतो याचा विचार तेथे गेलेल्या पर्यटकांनी करणे महत्वाचे आहे. प्रमाणापेक्षा अधिक पर्यटक तेथे येणे चुकीचे आहे. कारण हा समाज आजसुद्धा आपल्या वारशांना चिकटून आहे. त्यात लगेच बदल घडून तो पर्यटकांमध्ये मोकळेपणाने मिसळणार नाही.

सांस्कृतिक वारसा हा प्रत्येक देशाचा तेथील स्थानिक रहिवाशांचा वारसा आहे. हा खजिना पर्यटकांसाठी खुला करताना योग्य ते तारतम्य बाळगून पावले उचलली पाहिजेत. बेफिकीर प्रवासी पर्यटन स्थळाला मारक ठरू शकतात. आपल्या पुरातन ठेव्याला जरा जरी हानी पोहोचली गेली किंवा त्याचा विध्वंस करण्यात आला तर पर्यटनाइतके स्थानिक लोक देखील याबाबतीत अपराधी ठरतात. कारण ते पुन्हा जसेच्या तसे कधी उभे करता ते येणार नाही.

पर्यटनक्षेत्रात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक फायदेही होतात. या समाजाच्या सांस्कृतिक वारशांचा अभ्यास करित असताना देशाला आर्थिक मदत होऊ शकते. राष्ट्रीय उत्पनात वाढ होणे, बऱ्याचशा छोट्या देशांची अर्थव्यवस्था फक्त पर्यटनावर अवलंबून असते. पर्यटनामुळे होणारी कमाई म्हणजे निव्वळ नफा. कारण इथे 'उत्पादना'वर खर्च फार कमी असतो.

सामाजिक फायद्याचा विचार केला तर देशादेशांमधले गैरसमज नाहीसे होण्याची शक्यता असते. राजकीय ताणतणाव कमी होऊन राष्ट्रीय एकात्मता वाढू शकते, स्थानिक लोकांना पूर्वी उपलब्ध नसणाऱ्या अनेक पायाभूत सुविधा पर्यटनामुळे मिळू लागतात. सामाजिक आचार-विचार, रुढी, परंपरा यांची देवाण-घेवाण होते.

सांस्कृतिक फायदे कोणते होऊ शकतात? याचा विचार केला तर या समाजाच्या संस्कृतीची माहिती देशी-परदेशी पर्यटकांना चांगल्या प्रकारे होऊ शकते. सांस्कृतिक, भौगोलिक व जैविक वारशाचे संरक्षण, जतन व संवर्धन केले जाते. हस्तकला व हस्त व्यवसायांच्या विकासाला वेग येतो. मृतप्राय झालेल्या कलांचे पुनरुज्जीवन होते.

पर्यटकांचा हेतु सफल झाल्याने आत्मिक शांती मिळते, दीर्घकाळ टिकणाऱ्या स्मृतींचा आनंद मिळतो, आयुष्याला नवी प्रेरणा, नवी दिशा मिळू शकते.

अशा प्रकारच्या पर्यटनामुळे फायद्याप्रमाणे तोटेही आहेत. आर्थिक तोट्याच्या बाबतीत विचार करावयाचा झाला तर शेती व चराऊ जमिनीवर आक्रमण होते. रोजगार उपलब्ध होतो पण केवळ पर्यटन हंगामापुरताच, जीवनावश्यक वस्तूंच्या दरांत भरमसाठ वाढ होते. करांचा बोजा वाढतच जातो, पर्यटनामुळे नोकरी व रोजगार मिळाल्यामुळे काहीना सुबत्ता व स्थैर्य व इतरांना तसे न मिळाल्यामुळे स्थानिक लोकांत दुफळी व असंतोष निर्माण होतो.

सामाजिक दुष्परिणामांच्या बाबतीत विचार केला तर अनियोजित विकासामुळे स्थानिक लोकांच्या जीवनशैलीवर विपरीत परिणाम होतो. पर्यटन स्थळांची असंतुलित वेडीवाकडी वाढ होते. पर्यटकांची दाटी, वाहतुकीची कोंडी यामुळे गोंधळ निर्माण होतो. गुन्हेगारी वाढते, पर्यटनस्थळी पूर्वी नसलेले आजार व रोगराई वाढते.

सांस्कृतिक तोट्याच्या बाबतीत विचार केला तर हस्तकला व हस्तव्यवसायाचे व्यापारीकरण झाल्यामुळे त्यांचा दर्जा खालावतो. शिल्पाची नासधूस, ऐतिहासिक वास्तु व पुरातन अवशेषांना धोका पोहोचण्याची शक्यता निर्माण होते. स्थानिक संस्कृतीवर परक्या पर्यटकांच्या संस्कृतीचे अतिक्रमण होते.

भौगोलिक तोट्याचा विचार केला तर नैसर्गिक सौंदर्याची अपार हानी होते. प्रचंड प्रमाणावर वृक्षतोड झाल्यामुळे पर्यटन स्थळी पाऊस कमी व तापमान वाढते. सर्व प्रकारच्या प्रदुषणात वाढ होते. दुर्गंधीचे साम्राज्य वाढते. वन्य पशुपक्षी व वनस्पती यांचे अस्तित्व धोक्यात येते.

नाण्याला दोन बाजू असतात त्याप्रमाणे पर्यटन उद्योगातही नफा व तोटा असतोच पण यातून सुद्धा मार्ग निघू शकतो. याकरिता पर्यटन विकासाच्या योजना आखताना सरकारी अधिकारी, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ, पर्यावरण प्रदुषण विषयक तज्ज्ञ आणि स्थानिक लोकांनी मिळून विकास व व्यवस्थापन केले. तर यातील बऱ्याच वाईट गोष्टी टाळू शकतो. पर्यटन स्थळाच्या विकासासाठी जी मूळ योजना आखलेली असते तिच्यावरच नियंत्रण न ठेवल्याने समस्या अधिक उद्भवतात,

आज करोडो लोक जगभर प्रवासाला निघत असताना त्यातले एक टक्का देखील भारताकडे वळले नाहीत ही आपल्या दृष्टीने चिंतेची बाब आहे. त्याकरिता आता याबाबतीत आपले शासनसुद्धा जागरूक झाले आहे. त्याकरिता प्रशिक्षित मनुष्यबळाची गरज लक्षात आल्याने देशभर वेगवेगळ्या स्तरांवर प्रवास पर्यटन विषयक अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य याबाबतीत अग्रेसर आहे.

त्याशिवाय सांस्कृतिक वारशाकरिता प्रसिद्ध असणारी पर्यटन स्थळे योग्य प्रकारे प्रकाश झोतात आणण्यासाठी सरकार अतिशय परिश्रमपूर्वक काही उत्सवाचे आयोजन नेमाने करत आहे. उदा. खजुराहो, अंदमान निकोबार, वेरूळ, एलिफंटा, गोव्यात सागरी अन्न महोत्सव, अहमदाबाद जवळ

'पतंग महोत्सव' केरळ मधील नौका स्पर्धा, त्याशिवाय यावर्षी महाराष्ट्र स्वातंत्र्याला ५० हून अधिक वर्षे पूर्ण झाल्यामुळे विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. अशा प्रकारे सर्व भारतातील आदिवासींचा 'हस्तकला महोत्सव साजरा केला तर किती तरी लाभ होऊ शकतो.

या समाजाची सुधारणा घडवून आणणे हे निश्चितच कठीण काम आहे. दारिद्र्याच्या मगरमिठीत सापडलेल्या या समाजाला सुधारण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्या प्रगतीकरीता आर्थिक मदत व्हावी याकरीता काही स्थानिक लोकांनी प्रयत्न केलेत. उदा. तलासरी तालुक्यापासून जवळच घोलवड गाव आहे. येथे श्री प्रभाकर सावे यांनी वारलींच्या विकासासाठी 'तारपा' या कृषी केंद्राची निर्मिती केली आहे व विक्रमगड येथील 'दिवाकर रिसोर्ट' मध्ये पालघर येथील 'मासवण' कोसबाड अशा किती तरी ठिकाणी या समाजाने केलेल्या वारली चित्रशैली व हस्तकौशल्याच्या वस्तु विकायला ठेवलेल्या आढळतात. या वस्तु म्हणजे त्यांच्या सांस्कृतिक वारशांची निर्मिती आहे. म्हणून आपण सर्व प्रकारच्या पर्यटकांना तेथे घेऊन जाऊन त्यांच्या रूढी, प्रथा, परंपरांबरोबरच या हस्तकौशल्य वस्तु व इतर यांची विक्री केली तर त्यांच्या समाजाच्या आर्थिक प्रगतीला हातभार लागेल. विकासाला चालना मिळेल.

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात वारली संस्कृती जतन केली पाहिजे नाहीतर हे बांधव आपल्यापासून दुरावतील. नव्या वैज्ञानिक संस्कृतीशी त्यांचा उचित मेळ घालता आला पाहिजे. त्यांच्या वारशांचा ऐतिहासिक आणि शास्त्रीय अंगाने अभ्यास झाल्यास भारतीय संस्कृती समृद्ध झाल्याशिवाय राहणार नाही. हा समाज तळागाळातील आहे. आजही खूप कमी प्रमाणात हा समाज जगापुढे आहे. इतरांबरोबर पर्यटक वर्गाने या समाजाचे मूळ जनसामान्यांपुढे आणले तर गाडलेल्या आदिवासी इतिहासाची पाने पुन्हा एकदा प्रकाश झोतात येतील व लोप पावत असलेल्या संस्कृतीचे संरक्षण होईल.

२१ व्या शतकातल्या संगणक संस्कृतीमुळे जगाचा चेहरा झपाट्याने बदलत चालला आहे. त्या गतीने हा समाज बदलेला दिसत नाही. तरीसुद्धा २० वर्षांपूर्वी पाहिलेला हा समाज व आज यात नक्कीच तफावत आहे. म्हणून एक सांगावेसे वाटते की कष्ट कुणाला चुकलेले नाहीत. आयुष्य सार्थकी लावायचे असेल तर कठोर परिश्रमाला पर्याय नाही याची जाणीव आता या समाजाला थोडीफार तरी झालेली दिसून येते. देशाच्या प्रगतीच्या वाटचालीत त्याचा वाटा आहे असे खात्रीने म्हणावे लागेल.

संदर्भसूची:-

1. आम्ही आदिवासी वारली - अधर महादेव
2. महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न - डॉ. फडके सुधीर
3. महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमाती - डॉ.गारे गोविंद
4. वारली लोकगाथा - नम बाळु
5. वारली - सावे खंडेराव
6. वारली हृदय - ठाणकर संपद
7. वारली चित्र संस्कृती - डॉ.गारे गोविंद
- 8) वर्तमानपत्रे 'सामना' , 'लोकसत्ता'
- 9) इंटरनेट
- 10) क्षेत्र भेटीतून प्रत्यक्ष माहिती मिळवली.

“स्वातंत्र्य चलवलीतील योगात्मा डॉ. काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकर यांचे योगदान!”

प्रा.श्री मिराशी ध्वर्जेद्र विठोबा

पुंडलिक अंबाजी कर्ले कला व वाणिज्य महाविद्यालय शिरगाव, ता. देवगड, जि. सिंधुदुर्ग.
(8806014916/7620265981)

प्रस्तावना :

“आंबे पोफळ साग नारळी तटी दाटे तरुंचे बन
झीकें घेती सुरम्य चंचल जली छाया तयांच्या घन”

असे विलोभनिय निसर्ग सौंदर्य लाभलेला आमचा कोकण. कोकण म्हटल की मुंबई, मुंबई उपनगरे, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या जिल्हांचा इतिहास डोलयासमोर उभा राहतो. प्रत्येक जिल्हा हा कोकणच्या विकासाची साक्ष देतो. यामधील दक्षिण कोकणचा भाग म्हणजेच निसर्गाच्या सानिध्यात कोकणच्या पर्यटनाची आणि ग्रामीण जीनवरीलीची भुरळ घालणारा आजचा सिंधुदुर्ग जिल्हा.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अलौकिक कदृत्वाची व पराक्रमांची साक्ष देणारा सिंधुदुर्ग म्हटला की, कला, क्रिडा, संगीत, शिक्षण यांचा थोर वारसा असलेला प्रदेश नजरेसमोर येतो. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा विचार करता ग्रामीण खेड्यांची रचना उल्लेखनीय रित्या बदललेली आहे. यासाठी स्वातंत्र्य चलवलीमध्ये सिंधुदुर्गातील अनेक महनीय व्यक्तींनी योगदान दिलेले आहे.

तसे पाहता सिंधुदुर्ग जिल्ह्याने राष्ट्राला अनेक वीरपुरुष, साहित्यिक, शास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य सैनिक, क्रिडापटू, कलाकार आणि समाजसेवक दिले आहेत. कोकणचे गांधी म्हणून ओळखले गेलेले गोपुरीचे आप्पासाहेब पटवर्धन, नाटककार र.के. खाडिलकर, साहित्यसम्राट न.चि.केळकर, मराठी साहित्याला ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त करून देणारे वि.स.खांडेकर, मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे आद्यजनक ‘दर्पणकार’ बालशास्त्री जांभेकर, क्रीडा क्षेत्रातील सचिन तेंडुलकर, सुनिल गावस्कर यांसारखी रत्ने लाल मातीचा टिला भालावर घेऊन जगाच्या पाठीवर मुलुखाच्या सांस्कृतिक अस्मितेची पताका फडकाविते आहेत. कोकणच्या मातीत जन्मलेले यातीलच एक महनीय व्यक्तिमत्व, कोकणचे रत्न म्हणजेच योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब तथा विठ्ठल वराडकर होते.

कोकणच्या निसर्गसंत्तीबरोबरच, अपार बुद्धिमत्ता व अजोड कदृत्वाने सालंकेत झालेली डॉ.काकासाहेबांसारखी नवरत्ने ही कोकणला, देशाला सिंधुदुर्ग जिल्ह्याने बहाल केली आहेत. त्यांच्या कार्यकदृत्वाचा मागोवा घेणे आजच्या कालाला मार्गदर्शक ठरणारे आहे. म्हणूनच संशोधकाने डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चलवलीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे.

ध्येय :

योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चलवलीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.

उद्दिष्ट्ये :

मुख्य उद्दिष्ट :

योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चलवलीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.

उद्दिष्ट्ये :

1. तत्कालीन शैक्षणिक व सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. तत्कालीन ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढाव घेणे.
3. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
4. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
5. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर व समाज जीवनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संग्रोधन व अभ्यास पद्धती :

सामाजिक व ऐतिहासिक संग्रोधन पद्धती

1. संदर्भिय पुस्तकांच्या आधारे कार्याचा आढावा घेणे.
2. मुलाखती चर्चा याच्या माध्यमातून माहिती घेणे.
3. प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे माहिती घेणे.

तत्कालीन परिस्थिती :

शंभर वर्षापूर्वीच म्हणजेच स्वातंत्र्यापूर्वी कोकण म्हणजे दारिद्र्याच माहेरघर होते.त्याकाली भारतामध्ये इंग्रजांची राजवट होती.स्वातंत्र्यापूर्वी काही हाताच्या बोटार मोजता येण्यासारखी शहर सुधारलेली होती.सत्तर टक्के खेडी ही मागासलेली, अज्ञानीपणा,दारिद्र्याचा वसा घेतलेली होती.इंग्रजांच्या जुलमाखाली पिचलेली.यात कोकण प्रांत तर एकदम उपेक्षित.भरपूर पाऊस पण भातशेतीचे तुटपुंजे कोपरे,तेवढ्यातच सा-या कुटुंबाने राबायचे,अर्धअधिक धान्य त्यावेळच्या खोताच्या घशात ढकलायच आणि उरल्यासुरल्या दाणागोट्यांवर गुजराण करायची यामुळे दारिद्र्याला सामोर जाव लागत होत.ना कोणाचा आधार ना कोणाकडून अपेक्षा अशाच वातावरणात कोकणवासियांना आपले जीवन व्यथित करावे लागत होते.

दक्षिण कोकणच्या भागातही हीच अवस्था पाहायला मिलत होती.खायला मिलत नव्हते म्हणुन कोणतरी कुटुंबातला उठायचा नी मुंबईला नोकरीसाठी जायचा व बाकीचे त्याच्या मनीऑर्डकडे वाट बघत बसायचे.यातच शिक्षणाची अवस्था दयनीय होती.वाहतुक,दलणवलण, दवाखाने यांसारख्या सर्वच घटकांचे दुर्मिच्य कोकणवासियांच्या वाटयाला आले होते.

असे वातावरण मालवण तालुक्यात(कोकणात)असतानाच एका गरीब शेतक-याच्या कुटुंबात कुणकवले गावी 1 एप्रिल 1897 रोजी काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकरांचा जन्म झाला.लहानपणीच त्यांची आई स्वर्गवासी झाल्यानंतर वडीलांच्या कानोजीरावांच्या छयाछत्राखाली व मार्गदर्शनाखाली ते लहानाचे मोठे झाले,शिकले व रेल्वेत कामालाही लागले. पण गावाकडची ओढ, लोकांसाठी काहीतरी करण्याची इच्छा यामुळे बढ्या पगाराची नोकरी लाथाडुन ते आपल्या कुटुंबासह कुणकवले या गावी आले.व स्वातंत्र्य चलवलीमध्ये सहभागी होऊन सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्यात गुंतले.

काकांचा(विठ्ठलराव) परिचयः

काकांचा जन्म, शिक्षण याच परिसरातला.लहान वयापासुनच विठ्ठल(काका) हुशार होते.पण त्यांच्या कुटुंबातील सर्व घटकांचा विचार करता त्यांचे वडील त्यांचे सर्व हट्ट पूर्ण करू शकत नव्हते.कष्टा - पेंडुर येथे प्राथमिक शिक्षण,इंग्रजी शिक्षण मालवणच्या भंडारी हायस्कूलात,पण मॅट्रिकच्या वर्गासाठी ते मुंबईच्या विल्सन हायस्कूलात पोचले.मॅट्रिक झाल्यावर त्यांना जी.आय.पी.रेल्वेत नोकरी लागली.त्यांचा इंग्रजीचा पाया भक्कम होता.अंगच्या हुशारीने रेल्वेमध्ये पदोन्नती मिलू लागली.इंग्रज अधिका-यांची त्यांच्यावर एवढी मर्जी बसली, की ते काकांना रेल्वेच्या प्रशिक्षणासाठी विलायतेला पाठवायला तयार होते.पण परदेशगमनाला वडिलांचा सक्त विरोध असल्यामुळे काकांचा विरस झाला.नोकरीमध्ये त्यांचे मन रमेना.यामुळे त्यांचे एकदा वरिष्ठांशी मतभेद झाले.काका चांगल्या पगाराच्या नोकरीचा राजीनामा देऊन मोकळे झाले.समाजसेवा व आध्यात्मिकता यांचे बालकडू काकांना त्यांच्या लहान वयातच

वडीलांकडून व सहवासातील व्यक्तींकडून मिळालेले होते. त्यांना वैद्यकशास्त्राची आवड होतीच. डोंगरीच्या सुप्रसिद्ध डॉ. तेलंगांकडे ते नेहमी जात. तिथे त्यांना व वैद्यकशास्त्राबाबत समृद्ध अनुभव लाभला. मध्यंतरीच्या काळात त्यांनी 'होमिओपाथी' या उपचार पध्दतीचा कलकत्ता येथे चांगला अभ्यास केला. त्यांच्या मनाने निर्णय घेतला की गावी जायच आणि गावातल्या गोरगरिबांसाठी दवाखाना उघडायचा. एक दिवस बोटीचे तिकीट काढले आणि गावाला येऊन धडकले.

1922-23 च्या दरम्यान काकांनी कट्ट्याला "आर्याग्न दवाखाना" उघडला. आसपासच्या गावांमधून त्यांची भ्रमंती सुरू व्हायची. सुरूवातीला घोड्यावरून व्हिजिट्स करायचे, त्यानंतर सायकलने ते रोज दहा, पंधरा मैलांची रपेट करायचे. त्यांचे निदान अचूक असायचे. हाताला चांगला गुणही होता. अल्पावधीत लोकांची त्यांच्यावर भक्ती बसली. त्यांनी ताप आलेल्या पेजंटला हात लावून म्हणावे 'अरे, खय आसा ताप वगीचच सांगतस.' आणि खरच ! त्यांचा हात लागताच रोग्याचा ताप झरझर उतरायचा. कोकणातले पेजंट तरी कसे ! आधी महामूर दारिद्र्याने गांजलेले. घरात आजार झाला, की अगोदर कसले तरी झाडपाल्याचे औषध करायचे. रात्री जास्त झाले, की काकांकडे धाव घ्यायची. पण काकांच्या कपालाला कधी आठवा नसायच्या. पेजंट आपल्याला देव समजून येतो, त्याच्या हाकेला गेलंच पाहिजे ही त्यांची सदैव प्रांजल भावना. काकांच्यावर लोकांची एवढी श्रद्धा, की ते म्हणायचे, 'काकानू, तुमच्या हातचा पानी दिलास तरी मानसाक गुण येता.' लोकांची सेवा करता करता विझल वराडकर हे जनांचे काका झाले. जनतेनेच त्यांना काका हे नाव दिले. काकांना गावागावांमधून फिरताना एक गोष्ट जाणवायची - कोकणातील या गरीब जनतेच्या मुला-मुलींना इंग्रजी शिक्षण मिळाले तर या मुलांना कुठे तरी चांगल्या नोक-या मिळतील. या मुलांसाठी आपण एक इंग्रजी शाळा काढायची. काही काळ त्यांनी गावामध्ये इंग्रजीचे वर्गही चालवले.

याच काळात काकांना दानोलीचे (सावंतवाडी) सत्पुरुष समर्थ साटम महाराज यांचे सान्निध्य लाभले. मुंबईमध्ये असताना त्यांना असे मित्र मिळाले. त्यांच्यामुळे तरूण वयातच आध्यात्माची गोडी लागली. स्वामी रामनंदतीर्थ, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारप्रबोधनाचा अभ्यास लहानवयातच झाला होता. साटम महाराजांच्या अवलिया व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांच्यावर एवढा प्रभाव पडला, की एक दिवस संसारावर तुलशीपत्र ठेवून ते दानोलीला पोहोचले. पण साटम महाराजांनी त्यांना सुनावले, "सगळा घरदार सोडून बैरागी बनलास तर जगाची कामा कोण करतली ? बाबू, इकडे तुजा काय काम नाय. मुकाटयान परत जा." गुरू आज्ञा मानून काका अनिच्छेनेच घराकडे परतले. जगाची कामे करायची प्रेरणा साटम महाराजांनी दिली होतीच. त्याचवेळी त्यांनी पहिला संकल्प सोडला - आपण इंग्रजी शाळा काढायची. इथुनच ख-या त्यांच्या शैक्षणिक कार्याला सुरूवात झाली.

काकांचे शैक्षणिक कार्य :

काकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत काम करत असतानाच मालवण तालुक्याच्या शैक्षणिक प्रगतीत मोलाची कामगिरी केली. एखादा निर्धार केला, की तो तडीला न्यायचाच या तत्वानुरूप काकांनी इंग्रजी शाळा काढायचे ठरवले. त्यानुसार 15 जून 1926 पासून काकासाहेबांच्या रस्त्याशी जातील घरच्या माडीवर इंग्रजी शाळेचा वर्ग सुरू झाला. सुरूवातीला फक्त 15 विद्यार्थी होते. काकांच्या पहिल्या शाळेचे नाव होते "आश्रम मिडल स्कूल". विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या लक्षात घेता नवीन इमारतीची आवश्यकता आहे हे जाणून काकांनी याबाबत मित्रमंडळींशी सल्लामसलत केली. शाळेसाठी इमारत बांधायची असे मनस्वी ठरविले. पण यासाठी त्यांना बरेच प्रयत्न करावे लागले. काकासाहेबांना कोणी हितचिंतकाने असा सल्ला दिला होता, 'काकानू, तुम्ही या शाळेच्या नादाक लागू नकात. मालवणपासून येऊन खूबजणानी खटपट केल्यानी. काय उपयोग झालो? पण काकांचा निर्धार पक्का होता त्यामुळे ते न डगमगता आपल्या कार्यात अविरत चालत राहिले.

काका दानोलीला साटम महाराजांचा आशिर्वाद घ्यायला गेले तर महाराजांचे शिष्य सावंतवाडी संस्थानाचे अधिपती श्रीमंत बापूसाहेब महाराज यांनी इमारत बांधून देण्याची इच्छा व्यक्त केली. काही

कारणाने ती योग जुळून आला नाही. पण पुढे टाकलेले पाऊल मागे घ्यायचे काकांना मंजूर नव्हते. आपल्या डॉक्टरांनी पेशातला तुटपुंजा पैसा आणि मित्रांच्या मदतीच्या बलावर त्यांनी मातीची पाच खोल्यांची इमारत 1930 साली उभी केली. यामध्ये चार खोल्या व एक हॉल अशा स्वतंत्र इमारतीत जून 1930 पासून नव्याने शाळा सुरू येथे भरू लागली व तिचे 'न्यू इंग्लिश स्कूल' असे नामाभिधान केले.

त्यावेळी ब्रिटीश आमदानित इंग्रजी शाळेला सरकारी मान्यता मिळवणे हे मोठे अग्निदिव्यच होते. त्यावेळी जिल्ह्याचे शिक्षणाधिकारी शाळेत येऊन सर्व गोष्टिंची पाहणी करीत व मगच शाळेला सरकारी मान्यता मिळत असे. काकांनी यासाठी मुंबई व पुणे येथे जाऊन प्रयत्न केले व शेवटी 1928 ला शाळेला सरकारी मान्यता मिळाली. यामुळेच पुढे 1 ऑक्टो. 1929 रोजी न्यू इंग्लिश स्कूलचा जून 1926 ते मार्च 1929 या कालावधीचा अहवाल संस्थेचे सुपरिन्टेंडेंट या नात्याने काकांनी प्रसिध्द केला.

आरंभीचे 'न्यू इंग्लिश स्कूल' यथावकाश 'वराडकर इंग्लिश स्कूल' बनले. काकांचे इंग्रजीवर प्रभुत्व होते. ते स्वतः इंग्रजी शिकवित. 1944 साली इंग्रजी 6वी व 7वी (मॅट्रिक)च्या वर्गासाठी दोन मोठे वर्ग बांधले. 7वी वर्गाला मान्यता मिळावी म्हणून काकांनी विद्यापीठाकडे अर्ज केला व मान्यता मिळवून दिली. पुढे 1947 मध्ये 'वराडकर इंग्लिश स्कूल' चे 'वराडकर हायस्कूल' असे नामाभिधान करण्यात आले. 1951 साली काकांच्या या कामाचा गुणगौरव सुप्रसिध्द शिक्षणतज्ञ प्रि. सी. रा. तावडे यांनी 'कोकणचा थोर कर्मयोगी' असा आपल्या भाषणात केला. 15 जून 1926 ते 26 ऑक्टो. 1954 पर्यंत तब्बल 28 वर्षे काकासाहेबांनी ही शिक्षणसंस्था स्वकर्तृत्वावर अपत्यवत जोपासली व पुढे कट्टा पंचक्रोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ यांच्याकडे सुफुर्द केली. व आपण मार्गदर्शन व सहकार्य करत राहिले.

या इंग्रजी शाळेचा लाभ कट्टा पंचक्रोशीमधील हजारो मुला-मुलींनी घेतला. ते मुंबई आणि इतरत्र विविध क्षेत्रांमधून सुस्थितीत स्थिरावले आहेत. त्यांचे अनेक विद्यार्थी आपल्या सफल लौकिक जीवनाचे श्रेय 'वराडकर हायस्कूलाच' देतात.

1965 मध्ये या हायस्कूलची सोळा खोल्यांची दुमजली भव्य इमारत तयार झाली. या इमारतीचा पायाभरणी समारंभ तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या हस्ते झाला. याचे सर्व श्रेय काकांना जाते. कै. वसंतराव नाईक, शंकरराव चव्हाण, कै. ना. यशवंतराव चव्हाण, कै. स. का. पाटील, कै. वा. पु. वर्दे अशा मान्यवरांनी काकांच्या निरलस शैक्षणिक योगदानाचा प्रकटपणे गौरव केला होता.

काकांचे सामाजिक कार्य :

कट्टा पंचक्रोशीमध्ये उमेदीच्या कालामध्ये काकांनी लक्षणीय असे सामाजिक कार्य केले. त्यांची लोककल्याणकारी दृष्टी, गौरगरीबांविषयी कणव, रूग्ण सेवाभाव, शिक्षण प्रसाराचे कार्य या सा-या बाबी सरकारच्या दृष्टीतपत्तीस आल्या. काकांच्या लोकप्रियतेचा ग्रामविकासाच्या दृष्टीने फायदा करून घेण्यासाठी शासकीय पातळीवर त्यांच्यावर जबाबदारी सोपविण्यात आली. पेंडूर, कुणकावळे, नांदोस, वराड अशा छोट्या गावांमधून ग्रामपंचायती स्थापन करायला त्यांनी प्रोत्साहन दिले. गावोगावी प्रचार सभा घेऊन ग्रामसभेचे लोकांना महत्त्व पटवून दिले. मालवण तालुका डेव्हलपमेंट बोर्डाचे सरकारनियुक्त सभासद तसेच तालुका को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्यांचे तालुका ऑर्गनायझर म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. कट्टा पंचक्रोशीमधील अनेक गावांमधून त्यांनी सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्यास उत्तेजन दिले. वेळोवेळी ग्रामस्थांना मार्गदर्शन केले. गौरगरीब शेतक-यांना अडी-अडचणीच्या वेळी मदत व्हावी, यासाठी सरकारी योजनेचा फायदा घेऊन डिसेंबर 1954 मध्ये त्यांनी 'कट्टा पंचक्रोशी सहकारी धान्य सोसायटी' स्थापन करून ती ख-या अर्थाने लोकाभिमुख केली. कुणकावळे-चाफेखोल हा रस्ता पंचवार्षिक योजनेचा लाभ घेऊन स्वतः लक्ष घालून पूर्ण करून घेतला. या सुमारे दोन मैल लांबीच्या रस्त्याला रौड कमिटीच्या निर्णयानुसार मालवण तालुक्याचे सिव्हिल जज्ज रोहेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली या रस्त्याचे काम "डॉ. वराडकर रस्ता" असे नामकरणही झाले.

दुस-या महायुद्धाच्या कालात तत्कालिन सरकारने सैन्यभरतीची मोहिम सुरू केली होती. मालवण तालुक्यात या मोहिमेचा प्रसार करण्यासाठी काकांची 'एरिया लिडर' म्हणून सरकारने

नियुक्ती केली होती. ही कामगिरी काकांनी लिलया पूर्ण केली. काकांच्या या मालवण तालुक्यातील बहुविध सामाजिक कार्यांचा सरकारने जाहीरपणे गौरव करून त्यांना 'कैसर-इ-हिद' हे सन्मान व सुवर्णपदक प्रदान करण्यात आले होते.

1932-33 मध्ये काकांच्या आयुष्यात एक विलक्षण घटना घडून आली. शेजारच्याच गावामध्ये जमीनदार व त्याचा कारकून यांच्या अमानुष जुलमाला कंटाळून गावातील काही तरूणांनी त्या दोघांचाही अमानुष खून केला व मृतदेह झाडाला उलटे टांगून ठेवले. जवळजवळ आठवडाभर या गावात इंग्रज सरकारच्या पोलिसांचा मुक्काम होता. त्यांनी सारे गाव पिजून काढले, पण खुनाचा तपास लागेना. गावात पोलिस घुसले तेव्हा सा-या बायकांनी रातांब्यांच्या लाल रसात हात बुडवले व पोलिसांना हात दाखवत म्हणाल्या, 'आमी सावकाराक मारलं. आमका काय ती शिक्षा करा.' पोलिस हतबल झाले. काकांचेही संश्रितांत नाव होते. पण सुदैवाने ते व्हिजीटला बाहेर गेले असल्याने वाचले. काकांची पतिष्ठा पणाला लागली होती. त्यांनी धोका ओळखला. दुहेरी खुनाची केस असल्याने सरकार कुणाची गय करणार नाही. त्यांना खुणी तरूण माहित होता. काकांनी त्या तरूणाला व त्याच्या साथीदारांना बोलावून विश्वासात घेऊन सांगितले, 'तू गुन्हा कबूल कर. मी तुला न्याय मिलवून दयायची शिकस्त करीन.' काकांनी मुंबईला जाऊन त्यावेळचे सुप्रसिध्द कायदेपंडित बॅ. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सेशन कोर्टात केस लढवयास पाचारण केले. डॉ. आंबेडकर खटल्याची माहिती घेण्यासाठी स्वतः कट्ट्यावर आलेत.

हरीजनांचा स्पर्शही निषिध्द मानणा-या त्या काळात त्यांच्या राहण्या-जेवणाची मोठी समस्या निर्माण झाली. काकांनी सर्वांचा विरोध पत्करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राहायची व्यवस्था वराडकर हायस्कूलमध्ये केली व स्वतः स्वयंपाक शिजवून घातला. काकांच्या आदरातिथ्याने ते संतुष्ट झाले. सर्व साक्षी-पुरावे आरोपींच्या विरोधात असूनही त्यांनी आरोपींची बाजू इतक्या प्रभावीपणे मांडली की त्यांना फाशीऐवजी जन्मठेपेची शिक्षा झाली. काकांमुळे रूपाने देखणे, तांबूस वर्णाचे तरूण आंबेडकर, त्यांची विद्वत्ता, त्यांच्या स्वभावातील शालिनता, निर्गवीणता यांचे जवळून दर्शन सर्वांना घेता आले.

1948 मध्ये इंग्लिश स्कूलचे पूर्ण वराडकर हायस्कूल मध्ये रूपांतर झाले. त्यानंतर दोन वर्षांनी काकांनी मुंबईला जाऊन माजी विद्यार्थ्यांची संघटना बांधली व 'कट्टा पंचकोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ' स्थापन केले व आजवर 'प्रोप्रायटरी' असणारे 'वराडकर हायस्कूल' या मंडळाकडे सुपूर्द केले.

1957 मध्ये आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे तत्वज्ञ डॉ. धुडिराजशास्त्री विनोद यांच्या अध्यक्षतेखाली काकांचा षष्ट्यब्दिपूर्ती समारंभ पार पडला. या निमित्ताने ग्रामस्थांच्या वतीने त्यांना थैली व मानपत्र प्रदान करण्यात आले. त्यानंतर त्यांना निवृत्तीचे वेध लागले. त्यांनी आपला दवाखाना डॉ. चंद्रकांत वराडकर यांच्या हवाली केला. कुणकावले येथे कुपेरी डोंगराच्या निर्जन पायथ्याला 'सिध्दाश्रम' नावाची कुटी सिध्द केली. सभोवार दोन विहिरी बांधून फलझाडे लावलीत. ऋषिकेशच्या स्वामी शिवानंदांचे शिष्यत्व पत्करून त्यांनी आपल्या वानप्रस्थाश्रमाला सुरुवात केली. त्यांच्या आजवरच्या सार्वजनिक कार्यांमध्ये त्यांची पत्नी कै. सौ. रूक्मिणीबाई यांचाही सिंहाचा वाटा राहिला. काकांच्या पाठीशी ती सावलीसारखी वावरली. घरी आल्या गेलेल्यांना कधी विन्मुख करून पाठविले नाही. मुला-नातवंदांचे भरले गोकुल पाहिले. सिध्दाश्रमातही काकांना त्यांनी साथ दिली. 1 ऑगस्ट 1973 ला त्यांचे निर्वाण झाले. त्यानंतर काका पूर्णपणे विरक्त झाले.

दरम्यान त्यांचे गुरू स्वामी शिवानंद यांच्यावर रचलेला प्रासादिक गीतसंग्रह 'शिवपुष्पांजली' व ओवीबध्द चरित्र 'श्री शिवानंदलीलामृत' पुस्तकरूपाने काकांनी प्रसिध्द केले. काकांना ऋषिकेशचे स्वामी चिदानंदजींनी अनुग्रह देऊन स्वामी "सद्दत्त्वदानंद" या नामाभिधानाने त्यांचा गौरव केला. 23 सप्टेंबर 1967 रोजी सर्वपित्री अमावस्येला काकांचे निर्वाण झाले. त्यांच्या या कार्यांमुळेच त्यांच्या शताब्दी वर्षात त्यांचा अर्धपुतला वराडकर हायस्कूलच्या प्रांगणात उभारण्यात येऊन वंदना हा विशेषांक प्रसिध्द केला गेला. काकांनी लावलेल्या या इवल्याशा रोपट्याचे आज वटवृक्षात रूपांतर होताना पाहायला मिलतेय. कट्टा

पंचकोशीमध्ये आज वराडकर हायस्कूल सोबतच कनिष्ठ व वरीष्ठ महाविद्यालय आणि इंग्लिश मेडिअम स्कूल सुव्यवस्थितपणे सुरू आहेत.दिवसेंदिवस वाढती विद्यार्थी संख्या व त्या अनुषंगाने नवनवीन कोर्सेस कट्टा पंचकोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ सुरू करण्याच्या प्रयत्नात आहे.या सगळ्या गोष्टी काकासाहेबांचे कार्य व त्यांचे शुभाशिर्वाद यांच्यामुळे शक्य झाले.म्हणूनच त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा व्यापक स्वरूपात अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष : स्वातंत्र्य चलवळ कालखंडातील (चलवळीतील) शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर व समाज जीवनावर झालेले परिणाम वा बदल .

1. शैक्ष.कार्यामुळे कट्टा पंचकोशीतील मुला मुलींसाठी शिक्षणाची कवाडे खुली झाल्यामुळे तरूण पीढी शिक्षणाकडे वळली.
2. तलागालातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचल्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाची गोडी व जाणीव निर्माण होऊ लागली.
3. कट्टा पंचकोशीतील साक्षरतेच्या प्रमाणात दिवसागणिक वाढ होत गेली व शिक्षित तरूण पीढी वेगवेगळ्या क्षेत्रात नावारूपाला आली.
4. सामाजिक कार्यामुळे लोकांना आरोग्यविषयक सेवा, दलणवळविषयक सोयीसुविधा, कायदयाविषयक ज्ञान मिळाले.
5. समाजाला आध्यात्मिक व शास्त्रीय ज्ञानाची बैठक प्राप्त झाल्यामुळे समाज जीवनाला दिशा व गती मिळाली.
6. जात-पात, स्पर्श अस्पर्श याबाबतची समभाव्यरथा हळूहळू नष्ट होण्यास मदत झाली.

संदर्भ पुस्तके :

1. शरद वराडकर, “योगात्मा” डॉ.काकासाहेब वराडकर जन्मशताब्दी समिती, कट्टा, सिंधुदुर्ग, जाने .1999
2. शरद वराडकर, “वंदना” डॉ.काकासाहेब वराडकर जन्मशताब्दी समिती, कट्टा, सिंधुदुर्ग, जाने . 1999 (मासिक)व 1986 -87 .
3. “वंदना”कट्टा पंचकोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ, कट्टा,(मासिक)व 1986 -87 .
4. सिंधुदुर्ग जिल्हा, विकास पुस्तिका,जिल्हा माहिती कार्यालय सिंधुदुर्ग 2013-14 .
5. डॉ.पाटील वा.भा .,“संशोधन पध्दती”, प्रशांत पब्लिकेशन पुणे, 2006 .

दैनिक सागर चे लोकप्रबोधन कार्य

प्रा. विकास माधवराव मेहेंदळे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. तात्यासाहेब नातू कला आणि वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय मार्ग ताम्हणे तालुका चिपळूण जिल्हा रत्नागिरी.

आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सहा जानेवारी १८३२मध्ये “ दर्पण ” ची स्थापना करून लोकप्रबोधन केले. तात्कालीन इंग्रजी कालखंडातील इंग्रजां मधील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार केला त्याचा उपयोग करून मराठी समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. वृत्तपत्राची सुरुवात कोकणातील विद्वानाने करून मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचा पाया घातला. नंतर प्रभाकरने लोकप्रबोधनाचे कार्य प्रभावीपणे केले कोकणातीलच एक गोपाळ हरी देशमुख तथा लोकहितवादींची शतपत्रे प्रभाकर मधून प्रसिद्ध झाली. रत्नागिरीतील श्री हरी नारायण लिमये यांनी सत्यशोधक द्वारे १७७१ पासून लोकप्रबोधन केले. लोकमान्य टिळक यांचा केसरी मराठा, शिवराम महादेव परांजपे यांचा काळ यांनीही लोकप्रबोधनात सहभाग घेतला. कोकणातील वृत्तपत्रांनी केलेल्या लोकप्रबोधनाचे अनुकरण करून श्री निशिकांत माधव तथा नानासाहेब जोशी यांनी 20 जून 1965 रोजी दैनिक सागर ची स्थापना केली. चिपळूण सारख्या सुसंस्कृत व सांस्कृतिक वारसा असणाऱ्या शहरांमध्ये संपूर्ण भारतातील तालुक्याच्या ठिकाणाहून प्रसिद्ध होणाऱ्या पहिल्या वृत्तपत्राचा दैनिक सागर चा जन्म झाला होता दैनिक सागर ने स्थापनेपासून केलेल्या लोक प्रबोधनाचा आढावा आजच्या शोधनिबंधामध्ये घेतला जाणार आहे श्री नाना जोशी यांनी आपले अग्रलेख आणि प्रामुख्याने सागर मधील लोकप्रिय सदर “ प्रवाह ” च्या माध्यमातून लोकप्रबोधन केले आहे. प्रवाहमध्ये लोकप्रबोधन करत असताना दैनिक सागर ने राजकीय सामाजिक शैक्षणिक सांस्कृतिक कार्य करणाऱ्या व्यक्ती संस्था यांच्या कार्याचा आढावा घेऊन समाजाप्रती त्यांची असलेली निष्ठा त्यांच्या कामाचे पद्धत जनमानसाचा समोर ठेवून प्रबोधन करण्याचे काम केलेले दिसून येते. त्या बरोबरच समाजाने, समाजातील घटकांनी परस्परांची वागताना कोणत्या गोष्टी स्वीकारल्या पाहिजेत याचे मार्गदर्शन नानासाहेब जोशी यांनी दैनिक सागर मधील प्रवाह मध्ये य केलेले दिसून येते.

श्री नानासाहेब जोशी यांनी चिपळूणचे नागरिक व भारतीय जनसंघाचे माजी खासदार असणाऱ्या प्रेमजीभाई असर यांचे वर्णन “ प्रेमस्वरूप प्रेमजीभाई ” असे केले आहे. एक अत्यंत सज्जन निरागस व अखंडपणे समाज आणि देशाची सेवा करण्याचे व्रत घेतलेला नेता म्हणून त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतलेला आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभाग माधवराव मुळे यांच्या मुळे सक्रिय झालेल्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा परिचय, संयुक्त महाराष्ट्राच्या काळात लोकसभेवरील जन् संघातर्फे निवड कोकणाच्या जनतेसाठी केलेले आंदोलन. लोकसभेत मांडलेले प्रश्न, कोकण रेल्वेसाठी केलेले प्रयत्न लोकसभेत खासदारांना आपल्या मातृभाषेत भाषण करण्याची केलेली आग्रही व पूर्ण झालेली मागणी, चिपळूणमध्ये औद्योगिक वसाहतीसाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न यांची माहिती देत असतानाच पक्षीय विरोधक असणाऱ्या एकमेकांवर टीका करणाऱ्या काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री राजाभाऊ रेडीज यांना बँकेच्या जप्ती नंतर दुकानात धान्य असावे यासाठी स्वतःच्या दुकानातील साहित्य देऊन व्यापाराला मदत करणाऱ्या प्रेमजीभाई असर यांचे उदाहरण लोकशिक्षणाचे उत्तम उदाहरण म्हणून समाजासमोर ठेवले आहे.¹

आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे पूर्ण होत आहेत. देश भारतीय स्वतंत्राच्या अमृत महोत्सव साजरा करत आहे. स्वातंत्र्ययुद्धमध्ये सहभागी असणाऱ्या आणि नंतर समाजसेवेसाठी आपले आयुष्य वेचलेल्या हरिभाऊ भडसावळे यांचे कर्तृत्व “एका फकीरा चा देहांत” मध्ये रेखाटले आहे. माथेरान जवळ क्रांती वीर भाई कोतवाल यांनी इंग्रज विरोधी आदिवासी भागात प्रतिसरकार चालवले होते त्यांचे सहकारी म्हणून हरिभाऊ भडसावळे यांनी काम केले. भाई कोतवाल हुतात्मा झाल्यानंतर क्रांतिकार्य हरिभाऊंनी पुढे चालू ठेवले. टाटा यांच्या वीज प्रकल्पातील वीजवाहक तारा तोडणे, इंग्रजांवर छापे काढणे त्यातून इंग्रजांना विरोध केला. त्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आदिवासींच्या विकासाचे कार्य सुरू केले. आदिवासींमधील भूकबळी कुपोषण थांबवण्यासाठी धान्य बँक काढणे. शिक्षण संस्था सुरू करणे ही कामे केली त्यांना त्यांच्या वडिलांच्या मृत्यूची बातमी दोन महिन्यांनंतर समजली या प्रसंगावरून स्वातंत्र्यसैनिकांची पिढी कुटुंबापासून जगापासून किती अलिस होती याचे प्रबोधन केलेले दिसते.²

दैनिक सागर ने आपल्या प्रवाहमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यमंत्री असणाऱ्या रत्नागिरीचे सुपुत्र श्री बाळासाहेब खेर या विस्मृतीत गेलेल्या ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक, प्रशासक, राजकीय नेत्याच्या कार्याचे प्रबोधन केले आहे १८८८मध्ये जन्माला आलेल्या बाळासाहेब खेर यांना गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या घरी राहून शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली. खेर यांनी बॅरिस्टरची पदवी उत्तीर्ण झाल्यानंतर स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांच्या बरोबर काम केले त्यांचा प्रभाव बाळासाहेब खेर यांच्यावर होता. सावरकर अंदमान ला गेल्यानंतर खेर महात्मा गांधींच्या चळवळीत सामील झाले स्वराज्य पक्षाचे सचिव म्हणून जवाबदारी स्वीकारली जनतेला कायद्याचे साहाय्य देण्यासाठी बॉम्बे लीगल एड सोसायटी स्थापन केली. श्रद्धानंद महिला समाज के संस्थापक होते. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरां बरोबर नाशिक सत्याग्रहात सहभाग, इंग्रजांनी स्थापन केलेल्या प्रांतिक सरकारचे मुख्यमंत्री व स्वातंत्र्योत्तर काळातील मुंबई प्रांताचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून केलेल्या कामाची नोंद घेतली आहे. १९५२ साली सक्रिय राजकारणातून निवृत्त होऊन ठाण्यात वारली समाजासाठी आदिवासी सेवा मंडळ स्थापन करणे. रत्नागिरीतील सर्व संपत्ती आप्पासाहेब पटवर्धन यांना दान करणे. सर्वोदय छात्रालय याची स्थापना करणे याची माहिती देत असताना व्यक्तीने समाजात काम करत असताना कशा प्रकारे काम केले पाहिजे याचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.³

“हातणकर साहेब : एक आदर्श” मध्ये लिहिताना नानासाहेब जोशी यांनी रत्नागिरीचे कुणबी समाजाचे नेते आणि माजी मंत्री लक्ष्मणराव हातणकर यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा घेऊन कोकणातील विशेष करून रत्नागिरी जिल्ह्यातील पुढारी एवढे नम्रता व बांधिलकी जपणारे सेवाभावी व स्वच्छ होते याचे स्मरण आजच्या पिढीला देण्याचे काम केले आहे. जुलै 1930 साली राजापूर तालुक्यातील तळगाव येथे जन्म झालेल्या हातणकर यांच्या वर समाजवादाचा प्रभाव होता नाथ पै यांच्याबरोबर काम करत असताना कुळवहिवाट व वेठबिगारीच या आंदोलनात सहभाग घेतला. कुणबी बांधवांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणाऱ्या काळे व नवभारत छात्रालय यांच्यासाठी काम केले. १९६६मध्ये जिल्हा परिषद, 1967 ते 90 या कालखंडात आमदार म्हणून काम केले, 1980मध्ये समाजवादी पक्षाने उमेदवारी नाकारल्या नंतर काँग्रेस मध्ये जाऊन आमदार झाले. वसंत दादा पाटील यांच्यापासून शरद पवारांच्या मंत्रिमंडळात हातणकर यांनी काम करून कोकणाच्या जनतेची सेवा करण्याचा प्रयत्न केला. मंत्रिपद असूनही साध्या राहणीने जनतेची मने जिंकून घेतली. साठ वर्षांच्या सार्वजनिक जीवनात अपार कष्ट सोसले पदामुळे मिळणारे लाभ गरिबांसाठी आणि समाजासाठी वापरले. कशाचाही हव्यास धरला नाही. कुणबी समाजाचे कार्यकर्ते असणाऱ्या जयगुडे गुरुजी यांच्या स्मृती

दिनानिमित्त झालेल्या कार्यक्रमातस्वताचे नाव छापले नाही याचा राग मनात न ठेवता मानापमान मागे ठेवून श्रद्धांजली श्रद्धांजली कार्यक्रमासाठी गेलेले हातणकर सर्वासाठी आदर्श असल्याचे मत नानासाहेब जोशी यांनी मांडले आहे.⁴

दैनिक सागर च्या प्रवाहामध्ये “गप्र” या नावाने प्राध्यापक ग. प्र. प्रधान यांच्या निधनानंतर लिहिले होते ग. प्र. प्रधान यांच्या निधनाने सुसंस्कृत व आदर्श वादाबद्दल आदर्श असणारा एक मोठा वर्ग अजूनही महाराष्ट्रात आहे त्या सर्वाना वाटणारी ही ग.प्र.यांच्या कामाची पोचपावती आहे व त्यांच्या कृतार्थ जीवनाला दिलेली दाद आहे असे विचार मांडले होते. ग. प्र. प्रधान हे महात्मा गांधींच्या विचाराने भारावलेले होते. नंतर साने गुरुजींच्या सान्निध्यात आले गुरुजींची “साधना” प्रधान सरांच्या लिखाणा मुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात पोचली. प्रधान राजकारणात समाजवादाचा झेंडा घेऊन आले महात्मा गांधी, विनोबा भावे, डॉक्टर लोहिया, जॉर्ज फर्नांडिस. मधु लिमये, अच्युतराव पटवर्धन आणि बॅरिस्टर नाथ पै यांच्या मुळेध्येय वादाला विलक्षण ताकद प्राप्त झाली. विधिमंडळामध्ये जनतेचा आवाज बुलंद केला. विरोधी पक्षनेते असताना कसल्याही सवलती घेतल्या नाहीत. विधिमंडळात आमदारांची पगार वाढ व पेन्शन वाढ प्रस्ताव चर्चे शिवाय मंजूर होतात ज्यांचा तात्विक विरोध असतो ते प्रस्ताव मंजुरीच्या वेळी अनुपस्थित असतात पण प्रधान सरांनी प्रस्तावाला विरोध केला आपण व्रतस्थ म्हणून सेवेसाठी आलो आहोत मोबदला घेण्यासाठी नव्हे अशी त्यांची भूमिका होती. असे नाना जोशी यांनी नमूद केले आहे प्रधान यांच्या मृत्यूने समाज खूप गरीब झाला आहे अनेक वैचारिक चळवळ यांचा आधारवड उन्मळून पडला आहे त्यांच्या पायाला नतमस्तक होऊन स्पर्श करावा असे पाय झपाट्याने काळाच्या पडद्याआड जाताहेत. त्यामुळे प्रधान सरांचे जाणे अधिक अस्वस्थ करणारे वाटते असे मत त्यांनी व्यक्त केले आजच्या लोकप्रतिनिधींनी आदर्श घ्यावा असे प्रबोधन केले होते.⁵

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून कोकण प्रगत आहे दहावी आणि बारावी बोर्डाच्या परीक्षेमध्ये कोकण विभागाचा राज्यात क्रमांक प्रथम असतो. कोकणातील विद्यार्थी उच्च गुणवत्ता धारक आहेत पण मुंबईच्या चमकणाऱ्या महाविद्यालयीन दुनिये मध्ये कोकणातील मुलांची गुणवत्ता मागे घेतली जाते म्हणून डॉ. भालचंद्र मुणगेकर यांनी कोकणसाठी विद्यापीठाचा आग्रह धरा अशी भूमिका घेतलेली होती. मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरू असताना त्यांनी रत्नागिरी येथे उपकेंद्र सुरू करून विविध अभ्यासक्रमांना चालना दिली होती. मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरुपद सोडताना त्यांनी कोकणातील चार जिल्ह्यांसाठी स्वतंत्र कोकण विद्यापीठ असावे अशी मागणी केली नाना जोशींनी प्रवाह मध्ये लिहिताना त्याबाबत अभिनंदन करून त्यासाठी कोकणातील संस्थाचालकांनी पुढाकार घेतल्यास डॉ. भालचंद्र मुणगेकर नियोजन आयोगाचे सदस्य म्हणून विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडे स्वतंत्र कोकण विद्यापीठाचे मागणी करू शकतील असा विश्वास दिला होता. कोकण विद्यापीठाचे महत्त्व समजावून सांगण्याचे काम या लेखाद्वारे केले होते.⁶

“यशवंतरावांची संस्कृती” या लेखांमध्ये लिहिताना यशवंतराव चव्हाण हे शेतकरी आणि शेती हे महाराष्ट्राचे वैभव आहे असे सांगत. महात्मा गांधींनी खेड्याकडे चला अशी हाक दिली. कृषी उत्पन्नावर आधारित स्वावलंबी देश अशी त्यांची संकल्पना होती. पण आता ती संकल्पना पूर्ण उध्वस्त झाली आहे. शरद पवारांनी कृषिमंत्री असताना शेती उद्योग आता नफ्याचा उद्योग राहिला नाही असे सांगितले होते अशी आठवण करून दिली. महाराष्ट्र सरकारच्या कृषी खात्याने दिलेल्या आकडेवारीचा आधार घेऊन नाना जोशी यांनी महाराष्ट्रातील शेती बागायती भविष्यात इतिहासजमा होईल अशी भीती व्यक्त केली आहे. महाराष्ट्रातील आणि प्राधान्याने कोकणातील जनतेने त्याकडे लक्ष द्यावे जागृत व्हावे असे आवाहनही केले आहे. यामध्ये राज्यातील 10 लाख ते

करून अधिक शेत जमीन बिनशेती झाली असल्याचे नमूद केले आहे. त्या पाठोपाठ पडणारा दुष्काळ महागडी व बनावट बियाणे, खताची टंचाई. वाढलेल्या किमती पाण्याचे दुर्भिक्ष यामुळे शेतकरी शेती पड ठेवण्याचा विचार करतात. कोकणात वाढणारी बागायती परप्रांतीयांची अधिक आहे. जमिनीची विक्री परप्रांतीयांना करतात म्हणून कोकणवासियांनी जागृत होऊन स्वतःचा विकास करावा अशी अपेक्षा व्यक्त करतात.⁷

सुरेश प्रभुंचा “मागोवा” या लेखामध्ये कोकणचे सुपुत्र श्री सुरेश प्रभू यांनी केलेल्या अद्वितीय कार्याचा आढावा घेत घेतला आहे कोकणासाठी प्रभूनी केलेल्या अभ्यासपूर्ण योजनांची माहिती दिली आहे. कोकणासाठी वीज पुरवठ्याची वीज वहन यंत्रणा बदलावी, उपकेंद्र सुरू करावेत, ट्रान्समीटर लावावे यासाठी प्रयत्न केले. सुरेश प्रभूनी वीज मंत्री असताना त्यांनी सक्षमतेने कारभार केलेला दिसून येतो. त्याच्यानंतर तात्कालीन पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी नद्या जोडणी प्रकल्पाचे अध्यक्ष पद जबाबदारीने दिले होते ते सुरेश प्रभूनी पूर्ण केले नद्या जोडणी प्रकल्पाच्या अध्यक्षपद हे लागल लाभाचे पद असल्यामुळे खासदारकीची निवडणूक लढवताना लाभाचे पद म्हणून नद्या जोड प्रकल्पाचा राजीनामा दिला होता सागरी मार्गाच्या कामात “सागर माला “योजनेचा आग्रह धरून मान्य करून घेतला सहाशे बचत गट उभे केले अशा खासदारांच्या अनुकरण सर्व खासदारांनी करावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती पुढील काळाचा वेध घेण्याची क्षमता नानासाहेब जोशींच्या प्रवाहात आहे त्याच्या डॉ सुरेश प्रभुंच्या कामगिरीवरून लक्षात येते.⁸

दैनिक सागरचे संपादक श्री निशिकांत माधव तथा नानासाहेब जोशी यांनी जवळजवळ पन्नास वर्षे सागर द्वारे लोकप्रबोधनाचे काम सातत्याने केले होते .त्यासाठी यांनी अग्रलेखा मधून तसेच” एन एम” या नावाने लिहिल्या प्रवाह सदरातून लोकप्रबोधन केले आहे. एखाद्या व्यक्ती संस्था यांची माहिती देत असताना अनेक उदाहरणातून त्यांचे अनेक गुण सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.त्यांनी जीवनात वागताना जे आदर्श स्वीकारले यांचा पुनरुच्चार करताना लोकांनी त्यांचे अनुकरण करावे असे अप्रत्यक्षपणे सुचवले आहे. प्रवाह मधील लिखाण करत असताना अतिशय विद्वान्पूर्ण लेखन न करता सर्व वाचकांना सहज समजेल आकलन होईल अश्या शब्दात लिखाण केलेले दिसते. कोकणची माणसे व्यक्तिमत्व संस्था यांचा अतिशय अभिमानपूर्वक उल्लेख करत असताना समाजातील त्रुटी स्पष्ट मांडल्या आहेत . दैनिक सागराच्या प्रवाह मधून लोकप्रबोधनाचा हेतू पूर्ण झाला असे म्हणता येईल .कोकणच्या इतिहासाचा अभ्यासक म्हणून आधुनिक काळातील कोकणच्या इतिहासाचे संधर्भ साधन म्हणून दैनिक सागरचे संधर्भमूल्य समाज संशोधकांनासमजावे हा उद्देश शोधनिबंधा मागे आहे.

संदर्भ

- 1) दैनिक सागर” प्रवाह” दिनांक 24 फेब्रुवारी 2013
- 2) दैनिक सागर “प्रवाह “दिनांक 10 जुलै 2003
- 3) दैनिक सागर “प्रवाह” दिनांक 28 ऑगस्ट 2013
- 4) दैनिक सागर” प्रवाह “दिनांक 27 जुलै 2010
- 5) दैनिक सागर “प्रवाह” दिनांक 7 जून 2010
- 6) दैनिक सागर “प्रवाह” 12 जुलै 2004
- 7) दैनिक सागर प्रवाह “” दिनांक 23 जून 2010
- 8) दैनिक सागर “प्रवाह” दिनांक 27 जून 2007

REASSESSING WILDLIFE IN COVID 19 PANDEMIC PERIOD

Nandu R. Hedulkar

Department of Zoology

Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,
Vaibhavwadi, Sindhudurg (MS), India.

Abstract:

The COVID-19 virus is spreading rapidly throughout the world, and human mortality rates continued to rise. Most countries in the world opted for a lockdown to get control over it in time. This prevented the regular activities of man. The environment, especially wildlife, has not been in contact with humans for some time. This Anthroause has generated some good as well as adverse effects on wildlife. Nature is healing itself in lockdown and thus indirectly rejuvenating and supporting wildlife. The effect of the COVID-19 pandemic on wildlife, particularly animals, is the subject of this study.

Keywords: COVID-19 pandemic, Wildlife.

Introduction:

The COVID-19 virus was initially discovered in Wuhan, China, in December 2019. Globally, as confirmed by WHO, about 260 million cases were reported and over 5.2 million fatalities have been documented as of November 2021. Thus, humans seem severely affected by this pandemic. The other animals have also been affected by this pandemic, but it remains unnoticed by humans most of the time. The COVID-19 virus has infected not only humans but also other animals, including cats, dogs, and other wild animals in many ways ^[1]. Wildlife means animals and plants growing in natural conditions. Wildlife is a kind of natural resource that directly or indirectly affects the socio-economic status of man. It has been continuously exploited by humans for various purposes. The COVID-19 pandemic has greatly influenced wildlife directly and indirectly.

An extensive literature survey on the COVID-19 pandemic was conducted. The majority of the information was gathered from journal publications, media stories and other reliable sources. Based on these data, this research examined the current perception of wildlife across the world during the COVID-19 pandemic.

Adverse effects on wildlife and humans:

Ecotourism has been gaining momentum in recent times and thousands of local people have found employment through ecotourism in most countries, for example, eco-tourism in Africa. Eco-tourism accounts for about 16% of the total industry in Namibia. Nearly one-fifth of Tanzania's territory is protected, and this is where most of the eco-tourism vacations take place. Tanzania is one of the most beautiful natural destinations in the world. But the COVID-19 pandemic has almost shut down tourism here. As a result, the pandemic has raised fears that those who protect animals from poaching may be the only ones who can support their families by hunting them. In addition, rhinos and raptors are also at risk of poaching ^[2]. Citizens of many countries in Southeast Asia lost their jobs overnight, resulting in a migration from cities to villages, leaving people with no choice but to hunt animals ^[3]. According to a report by TRAFFIC, Wildlife poaching cases in India increased by 44 percent for ungulates (large mammals with hooves) and 25 percent for other small mammals during the lockdown. Despite COVID-19 prohibitions, some illicit wildlife trafficking thrives on social media networks, with wild creatures occasionally marketed as "lockdown pets."

Common animals found in human settlements are urban gulls, pigeons and monkeys. Some of these animals, like monkeys, are generally fed with man-made food at most of the tourist places; for example, Amboli (Maharashtra, India) and Dolphin's nose, Kannur (Tamil Nadu, India). Such habituated animals might have suffered a little bit, though not to the severity. The Animal Welfare Board of India (AWBI) identified that there was a lack of quality and quantity of pet food during lockdown in India compared to its general demand ^[4].

Besides, some bird populations have shown lower breeding success and caused strong reduction in nestling body size ^[5]. Natural resources, particularly wildlife, are overexploited by people for industrial and other kinds of developmental projects all over the world, which could have added brakes to wildlife expansion. Due to the lockdown, the food provided to the animals in the zoo has been stopped. As a result, these animals can starve to death. Even some people have faced problems of obtaining fodder for their goats in husbandry. Poaching and hunting of wild birds by poor Gazans has grown in the Gaza Strip, which has been under Israeli siege. This hunting isn't just for food; it's also with the aim of raising them as pets or selling them to zoos, which have proliferated in the Gaza Strip in recent years ^[6].

Notably in Thailand and India, the elephants are popular for elephant joyrides for visitors, have gained some much-deserved rest as a result of the tourism slowdown. The majority of commercially exploited elephants are blind, lame, aged, or diseased elephants who are forced to carry people on their backs. Unfortunately, tourists are kept in the dark about the elephant's genuine state of health. Now, elephants have been temporarily freed from the chains of unethical wildlife tourism ^[7]. But, these beautiful creatures may again get engaged in human services by these people after the unlock.

An increased risk of zoonotic pathogen transmission is caused by population growth, urbanization, habitat degradation, intercontinental live animal trafficking, land use, road-building and intensive livestock production. Since 2002, such human activities have aided in the creation and spread of a number of zoonotic diseases, including SARS (SARS-CoV), MERS-CoV, Zika, and Ebola, all of which are caused by distinct viruses ^[8,9]. PPE (Personal Protective Equipment) litter has been discovered in ecosystems on land, in freshwater, and in the sea, thereby disturbed natural food chain. It also has an impact on both vertebrates and invertebrates, ranging from birds and mammals to fish, in all of these ecosystems ^[10].

The COVID-19 virus is believed to have been developed in bats. Because of this fear, other suspected animals were disposed of by people in many countries. These animals were slaughtered for no charge. An example of this is the mink in Denmark. The country destroyed 17 million mink when it learned that a mutant of the virus had been found in the mink. Pigs and poultry, on the other hand, are not susceptible to SARS-CoV-2, and no indication of susceptibility in livestock animals such as camels, horses, sheep, cows, and donkeys has been found. In a recent experimental study, raccoon dogs were revealed to be SARS-CoV-2 permissive and capable of spreading the virus to other contact animals ^[11].

Optimistic positive effects on wildlife:

The COVID-19 pandemic has also had some positive impacts on wildlife. Many animals from the wild have entered freely in to the cities and enjoyed freedom (Table 1). Animals have also benefited from reduced noise pollution. Reduced pollution allows these birds to sing less, softly and save energy ^[12]. They can use this energy for other things, for example, growth of the body. Thus, the lockdown seems to have a very subtle effect on every aspect of the animal ^[13]. Noise pollution reduction is intended to improve wildlife conditions and ecology, as well as breeding efficiency. The

COVID-19 pandemic in China is thought to have started at the Wuhan Market, which trades wild animals. It is a world famous wildlife trade centre and a wide variety of wild animals are available to eat in this market. This market also sells animals from different parts of Southeast Asia. In short, this kind of trade seems to have damaged wildlife.

Table 1:
Animals out of the wild into the cities: Worldwide and Indian cases in different countries

Sr.no.	City	Animal	Scientific names
(rest of the world)			
1	San Francisco, America	Coyotes	<i>Canis latrans</i>
2	Llandudno, UK	Mountain Goats	<i>Capra ibex</i>
3	Poland	Deer	<i>Cervus capreolus</i>
4	Barcelona, Paris, Haifa (Spain, France, Israel)	Wild Boar	<i>Sus scrofa</i>
5	Santiago, Chile	Pumas	<i>Puma concolor</i>
6	Trieste, Italy	Dolphins	-
7	Wales, Britain (England)	Kashmiri or Mountain Goats	<i>Capra falconeri</i>
8	Nara, Japan	Sika Deer	<i>Cervus nippon</i>
9	California, America	Wild Turkeys	<i>Meleagris gallopavo</i>
(India)			
10	Chhatisgad	Sambar Deer	<i>Rusa unicolor</i>
11	Kozhikode, Kerala	Indian Civet	<i>Viverricula indica</i>
12	Ghats of Kolkata	Ganges Dolphins	<i>Platanista gangetica</i>
13	Dehradun	Elephant	<i>Elephas maximus indicus</i>
14	Odisha	Olive Ridley	<i>Lepidochelys olivacea</i>
15	Karnataka	Bison	<i>Bos gaurus</i>
16	Mumbai	Peacock	<i>Pavo cristatus</i>
17	Patna	Leopard	<i>Panthera pardus fusca</i>
18	New Delhi	Indian Civet	<i>Viverricula indica</i>
19	Noida	Nilgai	<i>Boselaphus tragocamelus</i>

Man-made disasters have befallen wildlife due to the destruction of natural habitats or the trade and killing of wildlife. Due to this proximity to man, even the wildlife in the forest is at risk of diseases like COVID-19 which spread from human to animal. And so, endemic animals around the world are endangered. Meanwhile, due to the pandemic, many international organisations have called for a permanent ban on the marketing of such animals in China or other countries. Some of the better effects of the lockdown appear to have been on wildlife. Birds and other wildlife species, in particular, choose mating sites that are rarely disturbed by humans or predators. Industrial air pollution has a deleterious influence on the reproduction and abundance of airborne insectivorous birds like swallows and swifts, both directly and indirectly^[14]. The Little Tern, (*Sternula albifrons*) for example, is a nice example of animal breeding. It's a rare and threatened species that tries to breed itself in the safe sites in coastal areas, in regions where there is a lot of human activity, such as holiday beaches. During the COVID-19 lockdowns, such secure breeding areas became available. Because of the substantial drop in fishing operations too, during this period, in some coastal places, fish abundance increased up which became a rich source of food for them. The lockdown has disrupted trade and transport. It has also had an impact on vehicle traffic and so we can see a reduction in the number of roadkill cases during lockdowns^[6, 14] (Figure 1).

Figure 1: Frequent cases of roadkill: A Common civet cat (left) and Palm civet cat (Right) in Konkan region, Maharashtra, India, as observed by author.

Discussion:

The COVID-19 virus has infected wild animals as well as people in a variety of ways. This epidemic has also afflicted other creatures, although most of the time it goes unreported by humans. Because of the COVID-19 pandemic, in several countries, eco-tourism businesses have nearly collapsed. Poaching and hunting of wild birds for food, pets, or sale by poor people in such places has grown throughout this time period. It has raised concerns regarding the survival of such animals.

As a result of the tourism slowdown, tourist destinations in countries such as Thailand and India have received some well-deserved relaxation for their workers as well as the animals utilised therein. Population growth, urbanization, habitat degradation, intercontinental live animal trafficking, land use, road development, and extensive livestock production have all contributed to the risk of zoonotic disease transmission.

The COVID-19 pandemic has had some positive impacts on wildlife. Pigs and poultry, on the other hand, are not susceptible to SARS-CoV-2, and no indication of susceptibility in livestock animals has been found. Many wild creatures have been spotted freely wandering into towns, with incidents being reported from all around the world. Reduced noise pollution has also helped wildlife, allowing species such as birds to conserve energy. COVID-19 lockdowns have hindered trade and transportation, which has had an influence on automobile traffic, resulting in a decrease in roadkill fatalities.

References:

1. CDC (11 February 2020). "COVID-19 and Your Health". *Centers for Disease Control and Prevention*. Retrieved 24 February 2021.)
2. <https://www.wired.com/story/coronavirus-lockdown-conservation/>
3. <https://www.bbc.com/future/article/20200520-the-link-between-animals-and-covid-19>
4. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/india-facing-pet-food-shortages-govt-urges-industry-to-boost-production-121041500838_1.html
5. [https://www.nature.com/articles/s41598-021-968588](https://www.nature.com/articles/s41598-021-968588?proof=thttps%3A%2F%2Fwww.nature.com%2Farticles%2Fs41598-021-968588?proof=thttps%3A%2F%2Fwww.nature.com%2Farticles%2Fs41598-021-968588)
6. Abd Rabou, A.N. (2020) How Is the COVID-19 Outbreak Affecting Wildlife around the World? *Open Journal of Ecology*, 10, 497-517. <https://doi.org/10.4236/oje.2020.108032>
7. <https://wildlifesos.org/chronological-news/how-covid-19-pandemic-has-affected-wildlife/>
8. Gibb, R., Redding, D.W., Qing Chin, K., et al., 2020. Zoonotic host diversity increases in human-dominated ecosystems. *Nature* 584, 398–402. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2562-8>.
9. Barouki R et al, 2020, The COVID-19 pandemic and global environmental change: Emerging research needs, *Environment International*. Elsevier Ltd.

10. Auke-Florian Hiemstra, Liselotte Rambonnet, Barbara Gravendeel and Menno Schilthuizen, The effects of COVID-19 litter on animal life, *Animal Biology* 71 (2021) 215–231
11. Kiros, M., Andualem, H., Kiros, T. *et al.* COVID-19 pandemic: current knowledge about the role of pets and other animals in disease transmission. *Virology* 17, 143 (2020).
<https://doi.org/10.1186/s12985-020-01416-9>
12. <https://www.dw.com/en/coronavirus-lockdown-gives-animals-rare-break-from-noise-pollution/a-53106214>
13. <https://www.qub.ac.uk/coronavirus/analysis-commentary/how-is-coronavirus-affecting-animals/>
14. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7441970/>

SCIENTIFIC DEVELOPMENT IN INDIA AFTER INDEPENDENCE AND ITS IMPACT ON SOCIETY

Dr. Dnyaneshwar Manik Sirsat

Department of Chemistry, Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,
Vaibhavwadi, Dist. - Sindhudurg, Maharashtra – 416810.

Abstract:

India is an emerging nation with second biggest populace. Never the less, for an emerging nation, similar to India, scientific and technological improvement is a need. Despite the fact that India was a trailblazer in the area of science and technology 1500 years prior, it had lost its magnificence when of autonomy. The main state leader of India, Pt. Jawaharlal Nehru had focused on a mechanically evolved India. There was an obvious expansion in development pace of scientific development yet it is as yet not sufficient. We will investigate the scientific developments in India after 1947 alongside related concerns. Related concerns would incorporate mind channel, compromise among exploration and public science, pointless examination and debasement. We will examine about the effect on the world because of mechanical improvement in India. Current science culture would put some light on upheld and worked together investigates, new businesses, licensed innovation obtaining and research trades. We will examine these improvements based on its effect on society. For example, India is the most noteworthy maker of poor quality labor force for the world. In any case, we would see, how pervasive business emergency in the nation can be tended to by ad libbing the nature of labor force. At last, we will likewise talk about how improvement of side stream sciences like workmanship, create, farming organizations, and so on can help the general public in by and large advancement of the country.

Keyword: scientific and technological, farming organizations, public and society.

Introduction

India is a nation of 1.35 billion individuals, which include 17.74% of total populace in 2018. Subsequently, any effect on the country's economy influences the globe altogether. Scientific and technological development is apparently one of the major powerhouse of world economy, henceforth, it is a significant matter of worry for India.

Never the less, for an emerging nation like India, Brazil, etc. Scientific and technological development is a necessity. India was a trailblazer in the area of science and innovation in 1500 years of age world. In any case, unfamiliar intrusion and rehashed steals from left the least for the country. It got freedom in 1947 to turn into a republic country, after which there was an obvious expansion in growth rate of scientific development. Regardless of whether the current development rate is striking, it is as yet not sufficient. We will investigate both the sides of this worry through this article.

Achievements in Science after Independence

Pt. Jawaharlal Nehru, the main Prime Minister of India, was the principal individual to start plans to advance science and innovation in India. For Nehru, scientific attitude is something to be taught in the public eye at large. He had said, "Science was not just a singular's quest for truth; It was something limitlessly more than that assuming it worked for the local area".

He likewise pointed "to change over India's economy into that of a cutting edge state and to squeeze her into the atomic age and do it rapidly". The Indian Institute of Technology's were

considered in 1950s to advance exploration and specialized instruction. These establishments were arrangement with help from German, US and Soviet government. These establishments have elite exploration offices to contend with mechanical headways across the globe.

The threatening circumstance at China and Pakistan line prompted the interest for military readiness. With participation from Soviet Union, Defense Research and Development Organization (DRDO) was arrangement in 1958 for cutting edge military innovation. DRDO has had the option to foster its own intercontinental long range rockets (Agni Series) and battle airplane (HAL Tejas). Brahmos created by DRDO is the world quickest cruising rocket with Mach number 3. With the assistance of Vikram Sarabhai, Indian Space Research Organization (ISRO) was laid out by Government of India in 1969 for cutting edge research in space innovation.

The main Indian satellite, Aryabhata, was sent off by Soviet Union in 1975 for research in x-beam cosmology and sun oriented material science. Aside from creating different effective send off vehicles for sending satellites for 28 countries, it has directed two super-fruitful space investigation projects, Chandrayaan (Lunar Orbit Mission: 2008) and Mangalyaan (Mars Orbit Mission: 2014).z

Just six nations in world have accomplished such achievements. Under the course of atomic physicist Raja Ramanna, Indias first atomic bomb was effectively tried in 1974 at Pokhran Test Range. With this India turned into the 6th country to have an atomic warhead. Financial advancement in 1990s prompted arrangement of mechanical centers in Bangalore, Hyderabad and Chennai. These urban areas became spine for Indian assembling, R&D and data innovation.

Concerns

The development in science and innovation since the autonomy of India looks wonderful in records, however, the development rate was rarely calculable. There is still a ton of erosion to the stream in the way of improvement. Like issues to other non-industrial nations, India faces debasement, abuse of force, negligible distributions and licenses, danger to informant and cerebrum channel. In the middle of 2000 and 2015 it has been apparent that number of scientific publications has expanded fourfold overwhelming Russia and France. It was likewise apparent that the quantity of references per paper is not exactly normal. Likewise the quantity of analysts (216 of every 2015) per million individuals is not exactly normal. In a nation of 1.35 billion individuals, just scarcely any examination habitats like BARC, RRCAT, CSIR,

ISRO, DRDO and barely any specialized establishments like IISc, IIST, IITs, IISERs truly contribute towards public examination. [3] A significant part of businesses don't have R and D offices. Just huge businesses like Tata, Birla, Mahindra, TVS, Ashok Leyland, Reliance and so forth have their own R and D research centers. The top tier modern R&Ds in India are possessed by unfamiliar MNCs like Qualcomm, Samsung, GE, Boeing and Fluent. Numerous little and medium businesses try not to improve or modernize their item as every now and again as it should except if there is a market need.

One more serious issue for scientific development in India is critical cerebrum channel. The scholastic framework in India comprises of a ton of serious assessments. The framework at last screens the smartest understudies into top colleges like IITs or IISc. In any case, countless these understudies wind up relocating to US, UK, Germany or other created nations for occupations and higher examinations. It has been happening since these establishments were begun. Not many of the transients go up to proceed with their vocation in India. There were times in 1990s and mid 2000s when over 70% of understudies from IITs moved to far off nations. It was almost 30% in 1970s and be that as it may, it has again diminished to 30% in late 2000s.

Be that as it may, the quantity of travelers has been developing with expanding rate ever, since forever ago. The best specialists created in India work for non-Indian exploration offices. It is additionally clear from the way that out of 4 Indian Nobel laureates, 3 of them were travelers. The level of scientists in ISRO and DRDO hailing from IITs or NITs is almost 2%. According to Nehru's vision, organizations of public significance like IITs and IISc were effectively settled. Be that as it may, they generally need a lot of subsidizing for smooth and supported activity. Such foundations are vigorously subsidized by the Government. In this way, the mind channel is generally joined by venture channel from the country.

Once more, despite the fact that Government had the option to create elite specialists, it neglected to oblige them and get gets back from its speculation. The moved residents regularly gripe about low degree for improvement in future. Indeed, even with low an open door, on the off chance that they were fortunate, possibly they were unsatisfied with their low compensation or corruption of their mastery because of improper propositions for employment. Today is as yet the situation since the framework began. Numerous understudies really do designing and end up with non-specialized work, which doesn't engage them progressively. Following not many long stretches of work, they pick a profession in far off nations which would support their vocation in their own main subject area.

India isn't just about couple of specialists and analysts. There has generally been a compromise between research science and public, despite the fact that they eventually serve people in general and society. India is a tremendous nation managing lack of education, joblessness, debasement and a lot more issues. It is a troublesome assignment to foster scientific temper in the Indian culture because of the previously mentioned reasons. Likewise, because of reasons, despite the fact that the quantity of organizations in India is huge yet they are not adequately enormous to provide food the entire populace. Many organizations which are not in view of metro urban areas don't actually confront contest in market because of low convergence of market spaces. It is obvious that minor and limited scope ventures in little urban communities like Bhubaneswar, Patna, Raipur and Jaipur make syndication markets for their items. These enterprises have a territorial market and being sole maker of a specific item in the district there is a low market rivalry. Along these lines, organization proprietors don't want to zero in on fostering their items for future, except if there is a need.

There has been absolutely advancing a requirement for creating better quality items and including R&Ds by counseling or teaming up with research foundations the nation over. As indicated by the World Bank India spends just 0.6-0.7% of its GDP towards R&D, while world normal is almost 2.3% of GDP. As per UNESCO, this is a tiny division yet sadly it is as yet stale at a similar number since 10 years.

The public authority of India has been drafting various approaches and plans for auto development of R&Ds in enterprises. In addition, government is additionally zeroing in on expanding market size. The 'Make-in-India' Movement was started in 2014 to advance native items. It urges organizations to fabricate items in India as opposed to bringing in from different countries. Thusly 'Startup India' and 'Advanced India' developments were sent off. These drives helped in item quality turn of events and market development. They cut down the position of India from 190 to 100 in the rundown of Global Ease of Doing Business Index by World Bank, inside a range of four years. As of late, this development has had the option to hardly build the open positions in India.

As indicated by World Economic Forum, in addition to the number of inhabitants in India is high; the worry is the exceptionally youthful populace. It would turn into the most youthful populace of the world by 2022, notwithstanding being the second biggest crowded country. With 65% of

populace in the functioning age bunch, this country has an incredible asset and extraordinary potential - however for certain equal worries. India has the second biggest labor force in world, solely after China.

As a matter of fact, India is the third biggest scientific and technical labor supply on the planet. However, the nature of the labor force is extremely low contrasted with different countries. As per the 2011 enumeration almost just 6% of the populace is essentially an alumni. The public improvement plans started in past many years didn't work out well to address these worries. India should ensure that its incredible ability pool becomes both employable and ready to contribute successfully towards building a created country. Granting legitimate abilities and proper training, this labor force can fill in as a USP for the country.

There are part of degree for areas like bio-innovation and horticulture. India being an agrarian nation, can remove the most from it. Essentially, many cross-disciplinary areas are additionally developing. The nation shouldn't deliver just architects and general science understudies. There should be exceptional establishments with specific science or applied science subjects. This change in course posting has been a lot of useful in numerous European nations. Not just the normal instruction level of the populace must be improved yet it should be taken consideration that they done brilliantly. Additionally, it should be taken consideration that couple of establishments like IITs, however different foundations should likewise be dealt with. This would speed up the cycle, since they have the stage, despite the fact that they are not all around kept up with.

Some way or another, the school system in India has imperfections from ground level. The aggressive understudies in India are a lot of article arranged. This induces understudies to acquire quantitative information instead of subjective information. Training for them, some way or another, implies scoring more and getting more number of degrees. Not at all like the understudies from European nations and America, understudies seek after their vocation based on parental tension and market interest. It is generally expected seen that understudies in created countries pick their subjects based on their advantage and they perform all around well in those. They are hypothetically solid as well as they have great active abilities. The current framework doesn't help understudies in India to get useful abilities. The majority of their subjects are hypothetical. The understudies beginning from minor school should be given more viable and helpful scientific knowledge.

As it was noticed, Nehru's vision was not totally satisfied. That might be because of truth that the later ages coming up short on same vision to dream greater and fabricate greater for a greater reason to public and society. A dream is a lot of fundamental for normal development and improvement. There is a well known expression, "It is simpler to claim a leased house in an elegant region than building your own home in edge".

I might likewise want to make reference to another statement, "On the off chance that vision is an arrangement, assurance is the formula; joint effort is the lift". Practically every one of the created nations on the planet followed a similar strategy. They had visionaries with conclusions; they teamed up to get the lift. For what reason would this technique be able to be rehashed in India as well? Like Tesla and Edison, individuals like Sarabhai, Bhabha and Kalam followed comparative strides in India, while Indian endeavors where not really for overall population. Comparable endeavors for scientific developments implied for society is as yet ailing in India. Yet, something worth being thankful for is that separated from government, there has been nonstop help from ventures. Organizations like Tata had upheld TIFR, IISc and some more. Birla, as well, teamed up with scientific associations. Taking a gander at the IITs, they had begun Birla Institute of Technology-Pilani, with a comparative point as of IITs. Every part in worked together exertion plays a particular part. A visionary started a thought,

which is taken into a higher level with the assistance of enterprises. Businesses can take any scientific plan to a higher level by innovation and protected innovation obtaining. They can uphold and advance improvement programs on a level that is truly unheard of.

Government assists it with coming to more extensive public and be substantially more compelling. Such endeavors like joint endeavor prompts aggregate and shared advancements. This helps everybody all the while. It has been ended up being such a lot of powerful that even countries meet up and begin teamed up projects. It was referenced before that Nehru had joint endeavors with Germany, Soviet Union and Japan. IIT Madras was upheld by the Government of West Germany. IIT Bombay and IIT Delhi were upheld by UNSECO and Soviet Union while IIT Kanpur was upheld by American Government. As of now, a great deal of global joint efforts are being initialised for normal great.

Conclusion

Being a huge country as far as region and populace, it is a troublesome assignment for India to perform perfect. The development country has shown is calculable, however there are positively numerous provisos which are required to have been filled. There are part of degrees for advancement for Indian culture. A precise and visionary advance is yet to be taken. India doesn't need behind as far as potential to do the best however absolutely the potential isn't being used as expected.

References

1. "Science and Technology in India", Wikipedia, retrieved on 25th March 2018.
https://en.wikipedia.org/wiki/Science_and_technology_in_India
2. "Challenges for Science in India" (2009), Nature Materials Vol.8, p.361.
<https://www.nature.com/articles/nmat2437>
3. "National Expenditure on R&D in Relation to GDP" (2017), National Science & Technology Management Information System (NSTMIS), Dept. of Science & Technology, India.
<http://www.nstmis-dst.org/PDF2017/Table2.pdf>
4. "Department of Science and Technology (India)" (PDF). Union Budget. 1 February 2021. Archived (PDF) from the original on 30 October 2019. Retrieved 6 February 2021.
5. Burleson, D. (2008). Space Programs Outside the United States: All Exploration and Research Efforts, Country by Country. McFarland. 136. ISBN 0-7864-1852-4

पांगुळ बैल - संहिता संपादन

प्रा. डॉ. नामदेव गवळी

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ता. वैभववाडी.

फोन नं. ९४२१०३९८४०; ई-मेल-gawalin68@gmail.com

पांगुळ हा एक नमुनेदार कलावंत असून मालवणी मुलुखात प्राण्यांच्या साहाय्याने आपली कला सादर करणारा हा एकमेव कलाकार होय, अंगणात पांगुळ कलाकार पांगुळबैल, वाजंत्री आणि गायक यासह प्रवेश करतो. नायकाची संपादणी चालू असते. त्या प्रश्नांची योग्ययोग्यता जाणून मानेने होकार नकार देतो. यावेळी विविध गीते सादर करून पांगुळ कलाकार आपली कला सादर करतो.

नंदिवाला माझ्या - मैतरा सोन्या चंदरा....

वशिंड हालवा देवांना जागवा ॥१॥

दान दे गा देवा! दान दे गा देवा!

धरतीच्या कुशीला-अंकुर नवा

धरतीच्या पितरा-मायबाप जागवा

ओंदा पीकपाणी-चुडा हिरवा

नवकोट नारायण-मोत्याचा पाऊस

धान्याच्या राशी-लक्ष्मीचा हात

केळीच्या बागानी फुलायचं मन

आंब्याच्या बागानी झुलायचं रान

सौभाग्याचं दान, कुंकवाचं लेणं

दान दे ग ताई, माझे लक्ष्मी बाई!

तुझ्या पदरी पडे पुण्याई

धन्यानं केला गळसरी हार

कुंकवाचं धन मापात आलं

मायेचा भाऊ भाऊबीज आला

चांदीचा रुपया देऊनी गेला

दान दिला गं मनापासुनी

सुख नांदतं भरल्या संसारी

माझ्या मैतरा सोन्या चंदरा...

वशिंड हालवा देवांना जागवा ॥१॥

(दारी आलेल्या पांगुळ साक्षात शंकराचा भक्त. त्याच्या मानेवरची वशिंड शंकराची पिंड, शक्तिस्थान. दारात आलेल्या पांगुळबैलाची (सुहासिनी) लक्ष्मीबाई पूजा करते, पाय धुते, वशिडावर हळद-कुंकू घालते. पायांवर पाणी ओतते त्याच्या मुखात धान्य घालते. पाणी घालते. सुपात तांदूळ पाच पन्नास रुपया दान ठेवते सासऱ्यांचं नाव सांगून ओक्षण मानते. नंदिवाला सर्व देवा आवाहन करतो.)

लक्ष्मीबाई-

माझ नाव लक्ष्मीबाई

सासऱ्यांच नाव सुखाजीराम ।।१।।

नंदिवाला-(लक्ष्मीबाईच्या सासऱ्याचे नाव वाचतो)

मळगावच्या भूतनाथाला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
ओटवण्याच्या रवळणाथा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
सांगेलीच्या रं गिरोबादेवबा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
केरवड्याच्या महादेवाला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
भिरंवड्याच्या रं रामेश्वराला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
वेंगुर्ल्याच्या जैतोबा देवा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
पालीच्या गणपती तुला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
दान दिलं गं लक्ष्मीबाईनं	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
सासऱ्याचं नाव सुखाजीराम	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
मायबापा भरल्या संसारी	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
लेकीन आज केली पुण्याई	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
दान दिलं गं मनापासून	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
संसारी सुख यावं सांगून	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
लेकरासाठी नवस केला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
पाळणा हलू दे पुढच्या वर्षाला	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
माझ्या भैरवणाथा-तुझा मंत्र मोठा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
एकाच्या दोनाला-कशाचा तोटा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
आई मुंबाबाई-तू मुंबैयला पावली	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
कोकणात माझी लेक-उपाशी राह्याली	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
जोतिबा देवा-तुझ्या पालखीला गोडा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
तीर्थ घालितो-बारा ज्योतिर्लिंगा	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
माझ्या मैतरा सोन्या चंदरा..	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S
वशिंड हालवा देवांना जागवा..	ढ्म ढ्म ढ्माक ढ्मS S S

(पांगुळवाल्या देवाला गाऱ्हाणं सांगतो)

देवा महादेवा. रक्षण कर!

बाईच्या भरल्या संसारात

पाळणा हलु दे!

पुढच्या वर्षी गौराईला ओटी

दोनांचं चार कर!

देवा कल्याण कर!

(पांगुळवाल्या गाण्यातुन स्तुती-उपदेश-आवाहन करतो.)

भाग्य दिलं गं लेकीच्या भाळी
सुना नांदती भरल्या संसारी
मायेचा घास - ओलांडू नकोस
पैशाचा माज - आणू नकोस
भुकलेल्या घास - काढू नकोस
कष्टाची भाकर - जाळू नकोस
दृष्टाच्या गोटात - जाऊ नकोस
सत्यधर्माची धरावी कास.
माझ्या माझ्या सोन्या चंदरा...
वशिंड हालवा देवाना जागवा.
माझी मायेची लेक - सुखानं नांदते।
तिचं चंद्रमुख - डोळ्यानं पाहते
माझा नंदीवाला - येईन गावाला
सांगेन सांगावा - दूरच्या लेकीला
माझ्या नंदीवानं - सुख सांगायच
मायेच्या डोळ्याचं - पाणी पुसायचं
कुणी कुणाचं भाग्य लिवायचं?
आम्ही साऱ्यांच एक रहायचं.
माझ्या मैतरा सोन्या चंदारा...
वशिंड हालवा देवांना जागवा.

(गावातल्या अनेक बाया-बापुड्या-बालगोपाल, कर्तीसवरती मंडळी जमावाने एकत्र येतात तेव्हा पांगुळवाला कलाकार कथा लावतो. यातील संमित्र तुकडे एकत्र देत आहे)

एक बळीराजा, त्याची कथा ऐकली
त्याची भाग्यरेषा - तळी वामनानं पुसली
राज्य घेतलं तळहातं - त्याला मारिलं तीन पावलानं
वामनानं केला कसा हे घात - नका करु असा उन्माद.
राजा हरिशचंद्र त्यांच राज्य मोटं
विश्वासानं केला हो घात?
सत्यासाठी दिलं राज्य लिहून
राज्य गेल अन घडला वनवास
राम - लक्ष्मण हे दोघे बंधू
त्यांची किर्ती त्रिकाल वंदू
भरतला राज्य रामा वनवास

सीतेच्या तोंडी दुःखाचा ध्यास.
 कैकयीच्या मनी राम नसावा
 राज्य सिंहासनी भरत बसावा
 रावणानं सीता नेली पळवून
 रामानं खेचलं धनुष्यबाण
 अंती रावणांच राज्य लया गेलं
 कथा सांगता रामायण झालं.
 माझ्या मैतरा सोन्या चंद्रा . . .
 वशिंड हालवा देवांना जागवा.

(पांगुळवाला बैलाला प्रश्न विचारतो. पांगुळबैल मान डोलावतो)

देवा! औदा पाऊस पडेल काय?
 पीकपाणी येईल का?
 नदीला पूर येईल का?
 पारुला दाल्ला मिळेल का?
 होय म्हण देवा!
 कल्याण कर!
 सर्वाना सुखी ठेव!
 औक्षण दे!

कल्याण कर. (पांगुळबैल मान हलवतो)

मालवणी मुलुखातला हा पांगुळबैल! त्याचा बाज वेगळा, आब वेगळा डौलही वेगळा. कापश्या रंगाचा. मोठ्ठ कोळ असलेला. रोखून बघणारा. अर्थवर्तुळाकार कोरीव शिंग, त्यावर शेंबली, गळ्यात घुंगुरमाळा, त्यावर कवड्याच्या माळा, भाळावर काचेचे भिंग, पाठीवर सुंदर शिवलेल्या पाट्याच्या गोधड्या त्यावर रंगीत साड्या, कोळ्याच्या जवळ मोरपीसांच्या जुड्या, शिंगाना झुबकेदार गोंडे असा हा पांगुळबैल साक्षात साजश्रृंगाराने शंकराचे वाहन. पांगुळबैलाच्या चालण्यातच लोकसंगीताचे भारलेपण आहे. मालवणी स्त्रीया त्याला प्रथम सूपभर भात खायला घालून, त्याला शिंगाला हळदकुंकू वाहून यथासांग पूजा करतात. त्यांचेकडे अखंड सौभाग्य मागून नाव वाचून घेतात. शेताभातात राबराब राबणाऱ्या बायकांसाठी हे सुखाचे क्षण आहेत.

मालवणी मुलुखातील लोककलांपैकी या संहिता नमुन्यादाखल घेतलेल्या आहेत. डॉ. गंगाधर मोरजे म्हणतात. 'लोकसादरीकरणाची संहिता अनेक संदर्भ आणि प्रत्यक्ष सादरीकरण यांनी व्यक्त होत असते. त्यातून व्यक्त होणारा अर्थाचा भारलेपणा, सादर करणारा, पाहणारा, ऐकणारा, या दोघांचा जीवनविषयक दृष्टीकोन, जीवनमूल्ये आणि कला, यांच्या आदानप्रदानातून निष्पन्न होत असतो. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे लोककलेच्या प्रयोगाच्या प्रसंगी अनेक अर्थ निर्माण झाले, तरी ते त्या स्थळापुरते आणि काळापुरते मर्यादित असतात.' हे मत मान्य करावे लागते. कोणत्याही लोककलेचे निरीक्षण केले तरी हेच लक्षात येते की मौखिक शब्दोच्चारणामुळेच लोककलांचे सादरीकरण व संदेशन अधिक प्रभावी होते. तसेच लोककला नेहमीच संहितेत वर्तमानाची भर घालीत वाटचाल करतात. वगनाट्य, तमाशा मालवणी मुलुखात दशावताराइतके स्विकारले जात नाही, तर घाटमाथ्यावर दशावतार केवळ निवेदन, सादरीकरण व मनोरंजन याच दृष्टीने आस्वादला जातो.

संदर्भ

१) गणपत भिकाजी म्हस्के यांनी दि. १२/११/२०१९ रोजी सादर केलेली लोककला.